

13

THE VĀLMĪKĪYARĀMĀYANA

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

श्री-मोहिन्दराजीय-समानुजय-तन्निश्रीकी-सद्वेधतीर्थ-पाठ्यव्याख्यापुस्तकालङ्कृतम्

उत्तरकाण्डम्

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्तीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

THE VALMIKIYARAMAYANA

(श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतं
मुनिभावप्रकाशिता-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत टिप्पणी संवलितम् च)

षष्ठम् खण्ड : : उत्तरकाण्डम्

NAG PUBLISHERS

11A/U. A. Jawahar Nagar, Delhi-7 (India)

NAG PUBLISHERS

- (i) 11A/U.A., (Post Office Building), Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (ii) 8A/U.A.3, Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (iii) Jalalpur Mafi (Chunar-Mirzapur) U.P.

ISBN 81-7081-232-1

1990

Price Rs. 3000.00 (For 6 vols. set)

PRINTED IN INDIA

*Published by Nag Sharan Singh For Nag Publishers, 11A/U.A. 3 Jawahar Nagar, Delhi-110007 and Printed at New
Gian offset Printers Delhi*

अथ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे उत्तरकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं तिलक-सत्यतीर्थ्यादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

उत्तरकाण्डम् ॥ ७ ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीमद्वत्सकुलप्रदीपशठजित्पादारविन्दद्वयसिखालब्धसमस्तशास्त्रविततिर्गोविन्दराजाह्वयः । श्रीरामायणभूषणेऽत्र मुकुटीभूतां परामुत्तरे ग्रन्थे व्याकृतिमातनोति विदुषां प्रीतिः पुनर्वर्धताम् ॥ प्राप्तेत्यादि । राक्षसानां वधे कृते सति प्राप्तराज्यस्य रामस्य । अनादरे षष्ठी । प्राप्तराज्यं राममनादृत्य राघवं लक्ष्मणं प्रतिनन्दितुं सर्वे ऋषय आजग्मुः । प्राधान्येनेन्द्रजिद्वयं प्रशंसिष्यन्ति रामस्य समीप इति शेषः

श्रीमदरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते । आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥ कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च । कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥ २ ॥ स्वस्त्यात्रेयोऽथ भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा । [अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान् सुमुखो विमुखस्तथा ॥] आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ३ ॥ नृषद्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः । तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठः कश्यपोऽथान्निर्विश्वामित्रः सगौतमः । जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ॥ ६ ॥

इत्येके । अत्र प्रेति गायत्र्या एकविंशाक्षरम् ॥ १ ॥ २ ॥ स्वस्तीति । स्वस्तिकरः आत्रेयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वसिष्ठ इति । उक्ता वसिष्ठादयः सप्तैत्यर्थः । ननु वसिष्ठः अयोध्यायां पुरोहिततया नित्यं वर्तमानः कथमिदानीमुदीच्यां दिशः समागत इत्युच्यते ? सत्यम् । यथाऽगस्त्यो ज्योतिर्मण्डलस्थोऽपि भुवि तपःसमार्जनाय शरीरान्तरे स्थित आगतस्तथा वसिष्ठोऽपि ज्योतिर्मण्डलस्थः सप्तर्षिभिः समागत इति बोध्यम् । तदागमनदृशायां नगरस्थो वसिष्ठो

महेश्वरतीर्थकृततत्त्वदीपिका ।

अथ रावणस्य ब्रह्मानुग्रहजबलवैभवं प्रतिपादनद्वारा तज्जेतृत्वेन भगवति पराक्रमातिशयं प्रतिपादयितुं त्वदत्तवैभवं त्वयैवोपसंहृतमिति भगवन्महिमानं च स्तोत्रमुषय आगता इत्याह—प्राप्तेति । राक्षसानां वधे कृते अनन्तरं प्राप्तराज्यस्य प्राप्तराज्याभिषेकस्य रामस्य समीपं मुनय आजग्मुः । किमर्थम् ? राघवं प्रतिनन्दितुं तद्वैभवं प्रतिपादयितुमित्यर्थः ॥ १ ॥ (इतः परं सम्पूर्णव्याख्या नोपलभ्यते ॥)

नायातः अत एव न परिगणितः । कौशिकः कुशिकवंश्यो विश्वामित्रादन्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥ संप्राप्येति । प्रतिहारो द्वाःस्थः । “द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः” इत्यमरः ॥ ७-१२ ॥ तानिति । अभिवाद्येति । समुदायं प्रतीति शेषः ॥ १३-१६ ॥ कुशलमिति । सर्वत्र पुरकोशादिषु । दिष्ट्या दैवात् । हतशात्रवं

सम्प्राप्य ते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् । विष्टिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः । वेदवेदाङ्गविदुषो नाना शास्त्रविशारदाः ॥ ७ ॥ द्वास्स्थं प्रोवाच धर्मात्मा ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः । निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषीन्स्मान् समागतान् ॥ ८ ॥ प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्भुतम् । समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ९ ॥ नयेद्वितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः । स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ १० ॥ अगस्त्यं कथयामास सम्प्राप्त मृषिभिः सह ॥ ११ ॥ श्रुत्वा प्राप्तान् मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् । प्रत्युवाच ततो द्वास्स्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥ १२ ॥ तान् सम्प्राप्तान् मुनीन् दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । पाद्याध्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरम् । रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह ॥ १३ ॥ तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४ ॥ कुशान्तर्धान दत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च । यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥ रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरो गमाः । महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ १६ ॥ कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन । त्वां तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्या त्वया हतो राजन् रावणो लोकरावणः । न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान् ॥ १८ ॥ सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजयेथा न संशयः । दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १९ ॥ दिष्ट्या विजयिनं त्वाऽद्य पश्यामः सह सीतया । लक्ष्मणेन च धर्मात्मन् भ्रात्रा त्वद्वितकारिणा ॥ २० ॥

हतशत्रुम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्येति । रावणस्ते न हि भारः तद्वधस्ते ईषत्कर्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेव दर्शयति-सधनुरित्यादि । विजयेथा इति “विपराभ्यां जेः”

इत्यात्मनेपदम् ॥ १९-२१ ॥ यस्येति । प्रमाणात् शरीरपरिमाणात् ॥ २२-२६ ॥ दिष्ट्या त्वमिति । द्वन्द्वयुद्धमुपागतः सन् विजयं प्राप्तवा
मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप । दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः । अकम्पनश्च दुर्धर्षो
निहतास्ते निशाचराः ॥ २१ ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो
निपातितः ॥ २२ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥ २३ ॥
कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ । दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्णसुतौ मूढे ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तश्च
मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ । यज्ञकोपश्च बलवान् धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २५ ॥ कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्र
पारगाः । अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २६ ॥ दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः । देव
तानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥ २७ ॥ सङ्ख्ये तस्य न किञ्चित् रावणस्य पराभवः । द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या
ते रावणिर्हतः ॥ २८ ॥ दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः । मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया
॥ २९ ॥ अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम् । सोऽवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥ ३० ॥

नसीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिष्ट्या तस्येति । मुक्तः, तस्य रावणेः, शरबन्धादिति शेषः ॥ २९-३२ ॥

स०-सङ्ख्ये युद्धे । तस्य रावणस्य । पराभवः परमत्यन्तम् अभवः असत्ता, मरणमिति यावत् । तत् तन्मारणम् । तव न किञ्चित् महत्त्वसम्पादकम् । महीपसस्तव पुरतः कियानयं यातुधान इति न चित्रमिति
भावः । तर्हि किं चित्रमित्यतस्तदुक्तीकुर्वन्ति-द्वन्द्वयुद्धमिति । ते दिष्ट्या आदिष्ट्या आज्ञया द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तः रावणिः इन्द्रजित् । हतः, लक्ष्मणेनेति शेषः । ते त्वया हतः घातित इति वा ॥ २८ ॥ अभिधावतः
कालस्य मृत्योरिव तस्य सुररिपोः सामान्यतः सुमानसद्विषो रावणेः । असाधारणन्यायेन सुरः इन्द्रः तद्विषोः इन्द्रजितस्काशान्मुक्तः लक्ष्मण इति त्वया विजयः प्राप्त इति दिष्ट्या मङ्गलमित्यर्थः । अभिधावतः
कालस्य मृत्योरिव तस्य लक्ष्मणस्य सकाशात् सुररिपोः मुक्तः त्याजितः, प्राण इति शेषः । इति त्वया विजयः प्राप्त इति वा । सुररिपोः रावणस्य प्राप्तः अत्यन्तातः इन्द्रजिन्मुक्तः, प्राणैरिति शेषः । मुक्तः सर्वैरप्य
सुसाधवध इति त्यक्तः । वीरप्राप्तः विगत ईरः प्राणो येभ्यस्ते वीराः निष्प्राणाः तान् प्राप्तः । मृतस्वजनसङ्घनिविष्ट इति त्वया विजयः, अस्मदादीनामिति शेष इति वा । त्वन्मुखेन परपरिभावेन न एवयं
विजय इति भावः । इदं पद्यपद्यामभिपद्याद्यप्यस्यराघवमित्येतल्लक्ष्मणमित्यपि विचक्षणाः केचिद्व्याचक्षते ॥ २९ ॥

दत्त्वेति । अभयदक्षिणाम् अभयदानम् । देवर्षिभ्य इत्यर्थः । वर्धसि वर्धसे ॥ ३३ ॥ श्रुत्वेति । विस्मयं गत्वा, रावणिवधविषयवाक्येनेति शेषः ॥ ३४-३८ ॥ शक्यमित्यादि । यदि गुह्यं न भवति । यदि गुह्याभिः वक्तुं शक्यम् । यदि मया च श्रोतुम् । तदा कथ्यताम् । अहं तु श्रोतुमिच्छामि

विस्मयस्त्वेष चास्माकं तच्छ्रुत्वेन्द्रजितं हतम् ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहवो राक्षसाः कामरूपिणः । दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणां कुलवर्धन ॥ ३२ ॥ दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् । दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु तेषां वचनमृषीणां भावितात्मनाम् । विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३४ ॥ भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणं च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यो किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३५ ॥ महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् । मत्तोन्मतौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ । अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३६ ॥ अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३७ ॥ कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः । केन वा कारणेनैष रावणादति रिच्यते ॥ ३८ ॥ शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः । यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ३९ ॥ शक्रोऽपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः । कथं च बलवान् पुत्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ४० ॥ कथं पितुश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः । वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य तत् पृच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

केवलम्, न तु वक्तव्यमित्याज्ञापयामि ॥ ३९ ॥ शक्र इति । पिता रावणो न बलवान् पुत्रापेक्षयेति कथम् ? ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुयाने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

॥ १ ॥ शृण्विति । असौ रावणिः न च शत्रुभिर्वध्यः । तत्कारणं शृण्विति संबन्धः ॥ २ ॥ तावदिति । तावत् प्रथमम् । रावणस्यैव कुलादिकं यमहं ते ब्रवीमि । पश्चाद्वावणेऽप्येति शेषः ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमं कुलमाह—पुरेत्यादि । पुलस्त्यः दशप्रजापतिष्वेकः । पितामह इव पितृतुल्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवाह—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । कुम्भयोनिर्महादेजा राममेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शृणु राम कथावृत्तं तस्य तेजोबलं महत् । जघान शत्रून् येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥ तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव । वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः । पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥ नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा । प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५ ॥ प्रजापतिसुतत्वेन देवानां बल्लभो हि सः । हृष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः ॥ ६ ॥ स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः । तृणविन्द्राश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः । गत्वाऽऽश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥ ८ ॥ देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः । क्रीडन्त्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९ ॥ सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात् काननस्य च । नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः ॥ १० ॥

नानुकीर्त्या इति । धर्मतः शीलतश्च, उत्पन्न इति शेषः । ते गुणा नानुकीर्त्याः विविच्याशक्यवर्णनाः । किन्तु प्रजापतिपुत्रनामत एव तत्सङ्कीर्तनमात्रं तत एतस्यैव वैभवं वक्तुं शक्यम् । प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्यैव तस्य वैभवं वर्णितं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स त्वित्यादि । धर्मप्रसङ्गेन तपःसम्पादनेच्छयेत्यर्थः । तृणविन्दुर्नाम ऋषिः ॥ ७-९ ॥ सर्वर्तुविति । तं देशमाश्रमपदम् ॥ १० ॥

स०—येनासौ शत्रून् जघान स स्वयं शत्रुभिर्न वध्यः तत्तेजो बलं तेजसा अवष्टम्भशक्त्या सहितं बलं शारीरमस्त्रादिसम्भूतं च । यथा वृत्तं तदीयं कर्म तथा वक्ष्यामीति शेषः । शृणु । “कर्मणि वृत्तम्” इति विश्वः ॥ २ ॥ वरप्रदानम् प्रदीयत इति प्रदानं, वररूपं यदेयं यथा तस्मै दत्तं तथा ते ब्रवीमि ॥ ३ ॥

देशस्येति । लासयन्त्यः नृत्यन्त्यः ॥ ११-१५ ॥ तस्मिन्निति । स्वाध्यायमकरोत् वेदमपठदित्यर्थः ॥ १६ ॥ सा त्विति । वेदश्रुतिं वेदध्वनिं श्रुत्वा

देशस्य रमणीयत्वात् पुलस्त्यो यत्र स द्विजः । गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च । मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिन्दिताः ॥ ११ ॥ अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनिः । या मे दर्शनमागच्छेत् सा गर्भं धारयिष्यति ॥ १२ ॥ तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः । ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥ १३ ॥ तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥ गत्वाऽऽश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया । न साऽपश्यत् स्थिता तत्र काञ्चिदभ्यागतां सखीम् ॥ १५ ॥ तस्मिन् काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः । स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥ सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् । अभवत् पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १७ ॥ बभूव च समुद्दिग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः । इदं मे किन्त्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाऽऽश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥ तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दुरथाब्रवीत् । किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥ सा तु कृत्वाऽअलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् । न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥ किंतु पूर्वं गताऽऽम्भ्येका महर्षेर्भावितात्मनः । पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥ न च पश्याम्यहं तत्र काञ्चिदभ्यागतां सखीम् । रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥ २२ ॥ तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः । ध्यानं विवेश तच्चापि ह्यपश्यदपिकर्मजम् ॥ २३ ॥

कोऽधीत इति गत्वा दृष्ट्वा चेत्यर्थः । पाण्डुदेहा गर्भिणीत्वात् । सुव्यञ्जितः शरीरजो यस्याः सा तथा ॥ १७ ॥ बभूवेति । इदं मे किम् एतत्किमिति ज्ञात्वा गर्भकारणमिदं किन्त्विति ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १८-२३ ॥

स त्विति । तनयां गृहीत्वा पुलस्त्यं गत्वेत्यन्वयः ॥२४॥ भगवन्निति । इमां भिक्षां गृहाणेति भिक्षात्वेन स्वीकुरुष्वेति अब्रवीदिति पूर्वणान्वयः । ननु ऊर्ध्वरेतसा मया कथं ग्राह्या, किं वा मेऽनया प्रयोजनमित्यत्राह-उद्यतामिति । “उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् । भोज्यां मेने प्रजानाथो ह्यपि दुष्कृतकर्मणः ॥” इत्युक्तेः स्वयमुद्यतेयं ग्राह्येत्यर्थः ॥ २५-२७ ॥ दत्त्वेति । यथान्यायं पाणिग्रहणपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८-३० ॥ उभयोरिति ।

स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः । गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् । भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५ ॥ तपश्चरणयुक्तस्य श्रम्यमाणेन्द्रियस्य ते । शुश्रूषणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥ तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षि धार्मिकं तदा । जिघृक्षुरब्रवीत् कन्यां बाढमित्येव स द्विजः ॥ २७ ॥ दत्त्वा स तु यथान्यायं स्वमाश्रमपदं गतः । साऽपि तत्रावसत् कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥ तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुङ्गवः । प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९ ॥ परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि गुणानां सम्पदा भृशम् । तस्मादेवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव ॥ ३० ॥ उभयोर्वैशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् । यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयैषोऽध्ययतो मम ॥ ३१ ॥ तस्मात् स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः । एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३२ ॥ अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्मसमन्वितम् ॥ ३३ ॥ श्रुतिमान् समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा । पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनिः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

उभयोरपि मातुः पितुश्चेत्यर्थः । अध्ययतः अधीयानस्येत्यर्थः । वेदो विश्रुतः, गर्भहेतुरिति शेषः ॥ ३१-३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ज्ञात्वेति । तस्य तद्वृत्तं विश्रवसस्तादृशं चरितमित्यर्थः । देववर्णिनीं देवसमानरूपाम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् । सर्वैर्ब्रह्मगुणैः, शमदमादिभिरित्यर्थः । पितामहः वैश्रवणपितामहः पुलस्त्यः इत्यर्थः । प्रजामन्विच्छतीति प्रजान्वेषिका “प्रत्ययस्थात्-” इतीत्वम् ।

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥ सत्यवाञ्छीलवाञ्छान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः । ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । प्रजान्वेषिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४ ॥ मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥ ५ ॥ जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् । तस्मिन् जात तु संहृष्टः सम्बभूव पितामहः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा श्रेयस्करां बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम तस्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७ ॥ यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥ स तु वैश्रवणस्तत्र नपोवनगतस्तदा । अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः ॥ ९ ॥ तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥ १० ॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११ ॥

अस्य विश्रवसस्तस्मिन्पुत्रे जाते तुष्टो बभूव । श्रेयस्करां धनेशत्वरूपश्रेयःप्राप्तिहेतुभूतां जन्मलग्नपर्यालोचनया कालान्तरे धनाध्यक्षनामको भविष्यतीति निश्चित्य तत्काले विश्रवसोऽपत्यत्वाद्वैश्रवण इति विश्रुतो भविष्यतीति नाम च चकार । “विश्रवसो विश्रवणं वा” इति विश्रवणादेशः ॥ ४-१० ॥ स त्विति । नियमैः यन्त्रितः सजातबन्धनः ॥ ११ ॥

स०-सर्वभोगेषु सत्त्वपि असंसक्तः निस्पृहः । अनेन भावविराग्यं सूच्यते । सर्वभोगेष्वसंसक्त इत्येकं वा पदम् । सर्वभोगेषु तत्साधनेषु, एः मन्मथस्य इषवो वाणास्तैरसंसक्तः असम्बद्ध इति वा । अस्यापत्यम् इः । भगवत्पुत्रत्वेन इः कामः । इत्युतां सत्यां सम्पदि अकृतविवाहो महामुनिरिति भावः ॥ २ ॥

पूर्ण इति । तं तं विधिम् । विधिमेवाह-जलाशीत्यादि ॥ १२-१४ ॥ अथेति । वित्तरक्षणम् अशेषनिधिपतित्वम् ॥ १५-१७ ॥ यमेति । यदीप्सितं

पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥ १२ ॥ एवं वर्ष
सहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ॥ १३ ॥ गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं
वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणाऽनेन सुव्रत । वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४ ॥ अथा
ब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् । भगवन् लोकपालत्वमिच्छेयं वित्तरक्षणम् ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परि
तुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥ अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ॥ १७ ॥
यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ त्वं हि धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं
भविष्यसि ॥ १८ ॥ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृहीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥ १९ ॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा स
गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ २१ ॥ गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्स्थलम् । वने स पितरं प्राह प्राञ्जलिः
प्रयतात्मवान् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ २२ ॥ भगवन् लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् ।
तं पश्य भगवन् कश्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ २३ ॥ न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु
पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ २४ ॥ वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तमः । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम
पर्वतः ॥ २५ ॥ तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २६ ॥

तद्गच्छ निधीशत्वमवाप्नुहि ॥ १८ ॥ एतच्चेति । त्रिदशैः समतामिति । न तु ऋषिपुत्रवद्वर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९-२७ ॥

हेमेति । यन्त्ररूपैः शस्त्रैः समावृता ॥ २८-३१ ॥ एतदिति । प्रमुदितैः सह निवासयामासेति योजना ॥ ३२ ॥ अचिरेणेति । सम्पूर्णा धनधान्यादि सर्वैश्वर्यपूर्णेत्यर्थः ॥ ३३-३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रं ते लङ्कायां नात्र संशयः ॥ २७ ॥ हेमप्राकारपरिघा यन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैडूर्यतोरणा ॥ २८ ॥ राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः । शून्या रक्षोगणैः सर्वे रसातलतलं गतैः ॥ २९ ॥ शून्या सम्प्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥ ३० ॥ निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१ ॥ एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि । नैर्ऋतानां सहस्रेस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सह ॥ ३२ ॥ अचिरेणैव कालेन सम्पूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३३ ॥ स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः । समुद्र परिघायां तु लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥ ३४ ॥ काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥ ३५ ॥ स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाऽप्सरोनृत्याविभूषितालयः । गभस्तिभिः सूर्य इवावभास यन् पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० उत्तरश्रीरामायणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रुत्वाऽगस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः । कथमासीत्तु लङ्कायां सम्भवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥

ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् । तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥

भगवन् पूर्वमप्येषा लङ्काऽऽसीत् पिशिताशिनाम् । श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३ ॥

श्रुत्वेत्यादि । लङ्कायां धनदाधिष्ठानात् पूर्वमपि रक्षसां सम्भवः अपःस्थानादिस्मभवः इति यदुक्तं तत् श्रुत्वा विस्मयमागत इत्यन्वयः ॥ १ ॥ ततः इत्यादि । ततो मुहुः शिरः कम्पयित्वा विस्मयमागतः सन् अगस्त्यं दृष्ट्वाऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ भगवन्निति । पूर्वं रावणकुबेरयोः पूर्वमपि लङ्का पिशिताशिना

मासीदावास आसीदितिदानीमुक्तं श्रुत्वा मम विस्मयो जनितः ॥ ३ ॥ कुतो विस्मय इत्याशङ्क्य विरुद्धश्रवणादित्याह-पुलस्त्येति । नः अस्माभिः ।
पूजायां बहुवचनम् । श्रुतम्, कर्णाकर्णिकयेति शेषः ॥ ४-७ ॥ राघवस्येति । संस्कारेति पदवाक्यार्थजसंस्कारेति यावत् । ईषद्विस्मयमान इति ।

पुलस्त्यवंशादुद्धृता राक्षसा इति नः श्रुतम् । इदानीमन्यतश्चापि सम्भवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४ ॥ रावणात् कुम्भ
कर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि । रावणस्य च पुत्रेभ्यः किन्तु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥ क एषां पूर्वको ब्रह्मन् किन्नामा च
बलोत्कटः । अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥ ६ ॥ एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ ।
कौतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् । ईषद्विस्मयमानस्त
मगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा ह्यपः सलिलसम्भवः । तासां गोपायने सत्त्वानसृजत् पद्मसम्भवः
॥ ९ ॥ ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः । किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः ॥ १० ॥
प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव । आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानदः ॥ ११ ॥ रक्षामेति च
तत्रान्ये जक्षाम इति चापरे ॥ भुक्षिताभुक्षितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १२ ॥

सर्वज्ञोऽप्यजानन्निव पृच्छतीति विस्मितम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिरिति । सलिलसम्भवः पद्मसम्भवः, सलिले पद्मसम्भव इत्यर्थः । प्रजापतिः ब्रह्मा । अह
रन्ते अपः सृष्ट्वा भूमेरधः स्थिताः समुद्ररूपिणीः सृष्ट्वा रात्र्यवसाने तत्रैव सलिले विष्णुनाभिकमले वर्तमानः प्रजापतिः तासामपां गोपायने रक्षणनिमि
तम् । सत्त्वान् जन्तूनसृजत् । पुँलिङ्गत्वमार्पम् ॥ ९ ॥ त इति । तानि सत्त्वानि किं कुर्मः किं करवामेति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः सन्तः सत्त्वकर्तारं
स्वस्त्रधारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ १० ॥ प्रजापतिस्त्विति । प्रहसन्निव भयार्दितस्वप्रजाविषयदयावशात् प्रहसन्नित्यर्थः । मानदः बहुमानदः । भयनिवृत्ति
मनुगृह्णन्नित्यर्थः । हे सत्त्वानीति वाचा आभाष्य संबोध्य । रक्षध्वं यत्नेन रक्षध्वमिमा अप इति ॥ ११ ॥ तानि सत्त्वान्याह-रक्षामेति । तत्र तेषु सत्त्वेषु
मध्ये । अन्यैः कैश्चित्सत्त्वैः । रक्षामेत्युक्तः । तथाऽपरैर्जक्षामेत्युक्तः प्रजापतिः । उभयमपि लोडुत्तमबहुवचनम् । “ जक्ष भक्ष हसनयोः ” । कैश्चिन्न

वयं रक्षाम किन्तु जक्षामेत्युक्तः । कैः रक्षामेत्युक्तं कैर्वा जक्षामेत्युक्तं तत्राह-भुक्षिताभुक्षितैरिति । अभ्यासलोपश्छान्दसः । अबुभुक्षितैः रक्षामेत्युक्तम्, बुभुक्षितैस्तु जक्षामेत्युक्तमिति क्रमः ॥ १२ ॥ रक्षामेति । वः युष्माकं मध्ये । यैः रक्षामेत्युक्तं ते राक्षसा भवन्तु । यैर्जक्षाम इत्युक्तं ते यक्षा भवन्तु । वर्णव्यत्यय आर्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रहेतिरिति । तत्र राक्षसेषु । तपोवनगत इति । विरक्तो भूत्वेति शेषः ॥ १५ ॥ स इति । कालो यमः । स्वयमेवेति ।

रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः । जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३ ॥ तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ । मधुकैटभसङ्काशौ बभूवतुररिन्दमौ ॥ १४ ॥ प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा । हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १५ ॥ स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम भयावहाम् । उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६ ॥ स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः । पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १७ ॥ विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः । व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुदः ॥ १८ ॥ स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः । ततो दारक्रियां तस्य कतु व्यवसितः पिता ॥ १९ ॥ सन्ध्यायास्तनयां सोऽथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः । वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ २० ॥ अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्याया । चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव ॥ २१ ॥ सन्ध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः । रमते स्म तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव ॥ २२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटङ्कटा । विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २३ ॥ ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् । प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २४ ॥ तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी । रेमे तु सार्धं पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥ २५ ॥

प्रार्थनां गत्वेत्यर्थः । अस्यैव विवरणं दारक्रियार्थं इत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥ विद्युत्केश इति । तोयं मध्ये यस्य स तोयमध्यः ॥ १८ ॥ स इति । पिता हेतिः ॥ १९-२३ ॥ तत इति । प्रसूता प्रसूतवती । अग्निजं गर्भमिति । अग्निना विसृष्टं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः । घनगर्भोऽशनिः ॥ २४-२७ ॥

अपश्यदिति । कारुण्येन सहितः भावश्चित्तं कारुण्यभावः तस्मात् ॥२८॥ तमिति । अक्षरोऽव्यय इति षड्भावराहित्योपलक्षणम् । पार्वत्या, प्रेरित इति शेषः । इदमेव दर्शयति-वक्ष्यमाणप्रियकाम्ययेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ सद्योपलब्धिरित्यर्थः संधिः । मातुरेव वयःसमं वयःप्राप्तिरिति योजना

उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः । तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरद्वर्कसमद्युतिः । निधायास्ये स्वयं मुष्टिं
रुरोद शनकैस्तदा ॥२६॥ ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः । वायुमार्गेण गच्छन् वै शुश्राव रुदितस्वनम्
॥२७॥ अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम् । कारुण्यभावात् पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥२८॥ तं राक्षसा
त्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् । अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षरोऽव्ययः ॥२९॥ पुरमाकाशं प्रादात् पार्वत्यः
प्रियकाम्यया । उमयाऽपि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ॥३०॥ सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च । सद्य
एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयस्समम् ॥ ३१ ॥ ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः । चचार
सर्वत्र महान् महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरन्दरो यथा ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्थः सर्गः ॥४॥
सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् । ग्रामणीनाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १ ॥ तस्य देववती नाम
द्वितीया श्रीरिवात्मजा । त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी । तां सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्षःश्रियं यथा
॥ २ ॥ वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् । आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३ ॥

॥ ३१ ॥ तत इति । सुकेश इत्यनुवादादेव तन्नामकरणं सिद्धम् । खगम् आकाशगम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तर
श्रीरामायणव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ सुकेशमित्यादि सार्धद्वयम् । वरलब्धं लब्धवरम् । गन्धर्व आसीत् स तं सुकेशं दृष्ट्वा तस्मै सुकेशाय ददा

स०-सद्योपलब्धिरिति । अत्र अर्पितस्त्वयि । अथवा ' एवोदकमुपस्कृते ' इत्यत्र एवशब्दसमानार्थकः एवशब्दोऽप्यस्तीति समाधिवद्वापि सद्यशब्दसमानार्थकः सद्यशब्दोऽप्यस्ति । तेन सन्त्युपपत्तिः ।
अनेन रत्यर्थं राक्षसीभिर्गर्भस्य ज्यते । तस्य च न पोषणमित्येतज्ज्ञात्वा तासां सद्य एव गर्भप्राप्तिः प्रसवश्च सद्य एव तस्य च विशिष्टयौवनमित्येवं दयया देव्या वरा दत्ता इत्युक्तं भवति । मातुर्वयस्समं यद्वयः तत्प्राप्ति
तत्तुल्यरूपप्राप्तिं प्रति वरो दत्त इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ वरदानकृतैश्वर्यं वरदानरूपं कृतं कर्म । तेनैश्वर्यं यस्य स तथा तम् ॥ ३ ॥

वित्यन्वयः । रक्षःश्रियं राक्षसश्रियम् ॥ १-३ ॥ स इति । अञ्जनादञ्जनाख्यगजात् अभिनिष्क्रान्त उत्पन्नः महागजः करेण्वेव रराज ॥ ४-६ ॥ त्रयो लोका इत्यादि श्लोकद्वयम् । त्रयो मन्त्राः उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयः । त्रयो वेदा वा । त्रय आमयाः वातपित्तश्लेष्मरूपाः । त्रेताग्निसमवर्चस इति तेजोति

स तथा सह संयुक्तो रराज रजनीचरः । अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ४ ॥ देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५ ॥ त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् । माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् । त्रींस्त्रिनेत्रसमान् पुत्रान् राक्षसान् राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः । त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ७ ॥ त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः । विबृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८ ॥ वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात् । तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ९ ॥ प्रगृह्य नियमान् घोरान् राक्षसान् नृपसत्तम । विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १० ॥ सत्यार्जव शमोपेतैस्तपोभिरतिदुष्करैः । सन्तापयन्तस्त्रीन् लोकान् सदेवासुरमानुषान् ॥ ११ ॥ ततो विभुश्चतुर्वक्रो विमानवर मास्थितः । सुकेशपुत्रानामन्य वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ १२ ॥ ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्धृतम् । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव दुमाः ॥ १३ ॥ तपसाऽऽराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् । अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ॥ १४ ॥ प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १५ ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान् विभुः । स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १६ ॥

शय उक्तः । पूर्वसाहित्यप्रधानात् । व्याधयोपेक्षिता इति सन्धिरार्षः ॥ ७-१३ ॥ तपसेति । प्रभविष्णवः, यणार्पः । अनुव्रताः अनुरक्ताश्च भवामेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवमिति । ब्रह्मलोकाय ब्रह्मलोकं गन्तुम् । “तुमर्थ-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ १६-२२ ॥

सं-व्याधयोपेक्षिता इत्यत्र गुण आर्षः । व्याधयः अपेक्षिता इति वा छेदः । तत्रेक्षितमिति भावे क्तः । अगगतमीक्षितमीक्षगम्, तपसिहारप्रयत्न इति यावत् । येभ्यस्तेऽपेक्षिताः । उपेक्षिता इति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणस्येत्यादि सार्धत्रयम् । अम्बुदसन्निभे मेघसमानरूपे मध्यमे शिखरे । शकुनैरपि दुष्प्राप इत्यत्र हेतुः दृक्छिन्नचतुर्दिशीति ॥ २३-२६ ॥

वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिश्चरास्तदा । सुरासुरान् प्रबाधन्ते वरदानमुनिर्भयाः ॥ १७ ॥ तैर्वध्यमानास्त्रिदशाः
सर्षिसङ्घाः सचारणाः । त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः ॥ १८ ॥ अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां
वरमव्ययम् । उचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १९ ॥ ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा । गृहकर्ता
भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ २० ॥ अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते । हिमवन्तमपाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव
वा । महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ २१ ॥ विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः । निवासं
कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २२ ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुवेल इति चाप्यन्यो
द्वितीयस्तत्र सत्तमाः ॥ २३ ॥ शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे । शकुनैरपि दुष्प्रापे दृक्छिन्नचतुर्दिशि
॥ २४ ॥ त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता । स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥ २५ ॥ मया लङ्केति
नगरी शक्राज्ञप्तेन निर्मिता । तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुङ्गवाः ॥ २६ ॥ अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव
दिवौकसः । लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥ २७ ॥ भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २८ ॥ विश्व
कर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः । सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन् पुरीम् ॥ २९ ॥ दृढप्राकारपरिखां
हैमैर्गृहशतैर्वृताम् । लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन् रजनीचराः ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव ।
नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ ३१ ॥

अमरावतीमिति । अमरावतीं समासाद्येति पदवशादक्षराधिक्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ विश्वकर्मेति । सहस्रमनेके अनुचरा येषां ते सहस्रानुचराः ॥ २९-३१ ॥

तस्या इति । अराक्षसी राक्षसजातिव्यतिरिक्ता ॥ ३२ ॥ कन्या इति । भगदैवतनक्षत्रमुत्तरफलगुनी ॥ ३३-४३ ॥ अनिल इति । मालेया इति । तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीत् धीश्रीकीर्तिसमद्युति । ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी ॥ ३२ ॥ कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः । त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ॥ ३३ ॥ दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदैवते । कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥ ३४ ॥ चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामराः । ततो माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ ३५ ॥ स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् । वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३६ ॥ सुतघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मतौ तथैव च । अनला चाभवत् कन्या सुन्दर्या राम सुन्दरी ॥ ३७ ॥ सुमालिनोऽपि भार्याऽसीत् पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३८ ॥ सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः । केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३९ ॥ प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकटः कालकार्मुकः । धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्थश्च महाबलः ॥ ४० ॥ संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः । राका पुष्पो त्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता । कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४१ ॥ मालेस्तु वसुधा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी । भार्याऽसीत् पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥ ४२ ॥ सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत् प्रभो । अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं शृणु राघव ॥ ४३ ॥ अनिलश्चानलश्चैव हरः सम्पातिरेव च । एते विभीषणामात्या मालेयास्तु निशाचराः ॥ ४४ ॥ ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः । सुरान् सहेन्द्रानृषिनागयक्षान् बबाधिरे तान् बहुवीर्यदर्पिताः ॥ ४५ ॥ जगद्भ्रमन्तोऽनिलवदुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः । वरप्रदानादतिगर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमङ्कराः सदा ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदि काव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

“ इतश्च ” इति ढक् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जगदिति । प्रशमङ्करा इत्यार्षेः खच् ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तैरित्यादि । शरण्यानि शरणार्हाणि देवपित्रतिथिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि ॥ १-६ ॥ इतीति । समरे उद्धर्षो येषां ते समरोद्धर्षाः ॥ ७ ॥ अशिवमिति ।

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः । भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥ जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमज
मव्यक्तरूपिणम् । आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥ ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥ सुकेशपुत्रैर्भगवन् पितामहवरोद्धतैः । प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा
बाध्यन्ते रिपुबाधनैः ॥ ४ ॥ शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि नः । स्वर्गान्च देवान् प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति
देववत् ॥ ५ ॥ अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माऽहं देवराडहम् । अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥ इति
माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः । बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरस्सराः । तन्नो देव भयार्तानामभयं
दातुमर्हसि ॥ ७ ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८ ॥ इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः ।
सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान् प्रभुः ॥ ९ ॥ अहं तान्न हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुराः । किंतु मन्त्रं
प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ १० ॥ एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः । गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति
स तान् प्रभुः ॥ ११ ॥ ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् । विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥

अशिवमसौम्यम्, क्रूरमित्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्युक्त इति । सुकेशं प्रति सापेक्ष इति । सुकेशस्य स्वाश्रितत्वात्तत्पुत्रवधानौचित्यमित्याशङ्क्येत्यर्थः ॥ ९ ॥
प्रथमं रुद्रसमीपगमनम् । मया कृतोऽयमनर्थ इति द्योतयितुमाह-अहमिति । मन्त्रमुपायम् ॥ १० ॥ एतमिति । एतमेव समुद्योगमिति, ननु कालान्तरीय

स०-तस्यापि प्रजापतिवत्सृष्टिकर्तृत्वम् । कालाग्निरुद्रतया संहारकर्तृत्वं च । अजः आत् भगवतः जायत इति “यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रौवसम्भवः ।” इत्यादेः । अव्यक्तरूपिणं स्वानुग्रहमन्तरेण
कस्याप्यप्रत्यक्षम् । सर्वलोकानाम् इन्द्रादीनाम् आधारम् । आराध्यं पूज्यम् । परमं गुरुं च हितोपदेष्टारं च ॥ २ ॥

मित्यर्थः । प्रभुर्ममापि प्रभुः ॥ ११॥१२ ॥ शङ्केति । सम्भ्रान्तवत् सम्भ्रान्ताः सन्तः ॥ १३-१७ ॥ राक्षसानामिति । सानुबन्धाः सानुचराः ॥ १८-२४ ॥

शङ्खचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च । ऊचुः सम्भ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान् प्रति ॥ १३ ॥ सुकेशतनयैर्देव त्रिभि
स्त्रेताग्निसन्निभैः । आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहतानि नः ॥ १४ ॥ लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता । तत्र
स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥ १५ ॥ स त्वमस्मद्वितार्थाय जहि तान् मधुसूदन । शरणं त्वां वयं प्राप्ता
गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमलान् निवेदय यमाय वै । भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योऽस्ति भवता विना
॥ १७ ॥ राक्षसान् समरे दुष्टान् सानुबन्धान् मदोद्धतान् । नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥ इत्येवं
दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः । अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥ सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ।
तांश्चास्य तनयान् जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ २० ॥ तानहं समतिक्रान्तमर्यादान् राक्षसाधमान् । निहानि
ष्यामि संक्रुद्धः सुरा भवत विज्वराः ॥ २१ ॥ इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । यथावासं ययुर्हृष्टाः
प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २२ ॥ विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः । श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचन
मब्रवीत् ॥ २३ ॥ अमरा ऋषयश्चैव सङ्गम्य किल शङ्करम् । अस्मद्वधं परिप्सन्त इदं वचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥ सुकेश
तनया देव वरदानबलोद्धताः । बाधन्तेऽस्मान् समुहृता घोररूपाः पदे पदे ॥ २५ ॥ राक्षसैरभिभूताः स्म न शक्ताः
स्म प्रजापते । स्वेषु सन्नसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥ तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन ।
राक्षसान् हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २७ ॥ इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदनः । शिरः करं च धुन्वान इदं
वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे । मन्त्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तान् वै निहानिष्यति ॥ २९ ॥
सुकेशेति । पदे पदे प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ २५-२७ ॥ इतीति । शिरः करं च धुन्वान इति सुरोक्तस्यासन्नताद्योतनम् ॥ २८ ॥ अवध्या इति । अवध्यत्वे

हेतुः सुकेशतनया इति ॥ २९-३८ ॥ तत इति । भर्गाशावि । भगः पूर्वफल्गुनीनक्षत्रदेवता । तदंशः अर्यमा उत्तरफल्गुनीनक्षत्रदेवता ॥ ३९-४२ ॥

योऽसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः । हरिनारायणः श्रीमान् शरणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥ हरादवाप्य
ते मन्त्रं कामारिमभिवाद्य च । नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्र
पुरोगमाः । सुरारीस्तान् हनिष्यामि सुरा भवत विज्वराः ॥ ३२ ॥ देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ । प्रति
ज्ञातो वधोऽस्माकं चिन्त्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् । नमुचिः काल
नेमिश्च संह्रादो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥ राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः । यमलार्जुनौ च हार्दिकयः शुम्भ
श्चैव निशुम्भकः ॥ ३५ ॥ असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबलाः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः
॥ ३६ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वं मायाविदस्तथा । सर्वे सर्वास्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयङ्कराः ॥ ३७ ॥ नारायणेन
निहताः शतशोऽथ सहस्रशः । एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां क्षमं कर्तुमिहार्हथ ॥ ३८ ॥ ततः सुमाली माली च श्रुत्वा
माल्यवतो वचः । ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठं भर्गाशावि वासवम् ॥ ३९ ॥ स्वधीतं दत्तमिष्टं चाप्यैश्वर्यं परिपालितम् ।
आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः प्रापितः पथि ॥ ४० ॥ देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च । जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तत्रो
मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥ नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा । अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे विभ्यति सर्वदा
॥ ४२ ॥ विष्णोर्द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर । देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥ तस्मादद्य
समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः । देवानेव जिघांसाम एभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४ ॥

विष्णोरिति । विष्णोर्द्वेषस्य कारणं नास्तीति । अस्माभिस्तदपकाराकरणादिति भावः ॥ ४३ ॥ तस्मादिति । जिघांसाम इति स्वार्थे सन्नार्पः ॥ ४४-४६ ॥

वाहनान्याह—स्यन्दनैरित्यादिना । सृमरैः गवयैः ॥ ४७-४९ ॥ लङ्केति । लङ्काविपर्ययं लङ्काविनाशं दृष्ट्वा यानि लङ्कानिलयानि भूतानि तत्रत्यानि
 एवं संमन्य बलिनः सर्वे सैन्यसमावृताः । उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः । युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा
 जम्भवृत्रबला इव ॥ ४५ ॥ इति ते राम संमन्य सवाद्योगेन राक्षसाः । युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः
 ॥ ४६ ॥ स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिसन्निभैः । खरैर्गोभी रथोष्टैश्च शिशुमारैर्भुजङ्गमैः ॥ ४७ ॥ मकरैः कच्छपै
 र्मीनैर्विहङ्गैर्गरुडोपमैः । सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ।
 प्रयाता देवल्लोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ ४९ ॥ लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ । भूतानि भयदर्शीनि
 विमनस्कानि सर्वशः ॥ ५० ॥ रथोत्तमैरुद्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५१ ॥ प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं
 प्रयत्नतः । राक्षसामेव मार्गेण देवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥ [भूतानि भयदर्शीनि विषमस्थानि सर्वशः ।] भौमा
 श्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञता भयावहाः । उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥ अस्थीनि मेघा
 ववृषुरुष्णं शोणितमेव च । वेलां समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥ ५४ ॥ अट्टहासान् विमुञ्चन्तो घननाद
 समस्वनाः । वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥ सम्पतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् ।
 [भूम्यां परिपतन्ति स्म नृत्यमानाः सहस्रशः ।] गृध्रचक्रं महच्चात्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥ राक्षसानामुपरि
 खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् । कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययुः । काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपा
 दयः ॥ ५७ ॥ उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलगर्विताः । यान्त्येव न निवर्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ५८ ॥
 दैवतानि विमनस्कानि, आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रयाता इति । राक्षसां मार्गेण तद्यात्रया सहैवापचक्रमुः ॥ ५२ ॥ भौमाश्चेति । कालाज्ञताः
 कालप्रेरिताः ॥ ५३-५७ ॥ उत्पातानिति । मृत्युपाशावपाशिताः सञ्जातबन्धनाः ॥ ५८ ॥

माल्यवानिति । माल्यवन्तं पर्वतम् ॥ ५९-६७ ॥ सुपर्णेति । नुन्नपक्षं क्षोभितबलम् । चलोपलमिति बहुव्रीहिः ॥ ६८ ॥ तत इति । विग्रहः

माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलाः । आसन् पुरस्सरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥ ५९ ॥ माल्यवन्तं च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् । निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवताः ॥ ६० ॥ तद्रुलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् । जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ ६१ ॥ राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः । देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ ६२ ॥ स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः । आसज्ज्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति ॥ ६३ ॥ आवध्य शरसम्पूर्णे इषुधी विमले तदा । श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षणः । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखट्वाख्यप्रवरायुधान् ॥ ६४ ॥ सुपर्णे गिरिसङ्काशं वैनतेयमथास्थितः । राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६५ ॥ सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः । काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६६ ॥ स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वयक्षैरुपगीयमानः । समाससादासुरसैन्यशत्रूंश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥ ६७ ॥ सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् । चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नील इवाचलेन्द्रः ॥ ६८ ॥ ततः शरैः शोणितमांसरूषितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः । निशाचराः सम्परिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्विभिदुः सहस्रशः ॥ ६९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः । ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणैवाद्रिमम्बुदाः ॥ १ ॥

श्यामावदातस्तैर्विष्णुनीलैर्नक्तञ्चरोत्तमैः । वृतोऽञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥

आकारः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ १ ॥ श्यामेति । श्यामः सन्नवदातः

शुभ्रः श्यामावदातः, निर्मल इत्यर्थः । अञ्जनगिरीवेति विभक्तिलोपः छान्दसः ॥२॥ शलभा इति । अमृतघटं मधुघटम् । दंशाः वनमाक्षिकाः ॥३॥ तथेति ।
वज्राः वज्रधारा इव स्थिताः अनिलमनोजवाश्च । विपर्यये संहारकाले हरिं लोकाः प्रजा इव ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्यन्दनैरिति स्पष्टम् ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा इति ।

शलभा इव केदारं मशका इव पर्वतम् । यथाऽमृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३ ॥ तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रा
निलमनोजवाः । हरिं विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४ ॥ स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गजपृष्ठगाः ।
अश्वारोहास्तथाऽश्वैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिताः ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्यृष्टितोमरैः । निरुच्छ्वासं
हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥ ६ ॥ निशाचरैस्ताड्यमाने मीनैरिव महोदधिः । शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्यो
ऽसृजच्छरान् ॥ ७ ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रवक्त्रैर्मनोजवैः । चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८ ॥
विद्राव्य शरवर्षेण वर्षवायुरिवोत्थितम् । पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ सोऽम्बुजो हरिणा ध्मातः
सर्वप्राणेन शङ्कराट् । ररास भीमनिर्द्वादस्रैलोक्यं व्यथयन्निव ॥ १० ॥ शङ्कराजरवः सोऽथ त्रासयामास राक्षसान् ।
मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११ ॥ न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जरा भवन् । स्यन्दनेभ्यश्च्युता
वीराः शङ्करावितुर्बलाः ॥ १२ ॥ शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः । विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा
विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥ भिद्यमानाः शरैः सङ्ख्ये नारायणकरच्युतैः । निपेतु राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव
॥ १४ ॥ व्रणानि परमात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै । असृक् क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥
शङ्कराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा । राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥

हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः उच्छ्वासानवसरवन्तं कृतवन्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ शरैरिति । पूर्णायततया उत्सृष्टैः वज्रवक्त्रैः वज्रमिवाकुण्ठं वक्त्रं येषां तैः ॥ ८ ॥ ९ ॥
स इति । अम्बुजः शङ्खः । सर्वप्राणेन सर्वबलेन । ध्मातः आध्मानितः ॥ १० ॥ ११ ॥ न शेकुरिति । कुञ्जराभवन्नित्यार्थः सन्धिः । भवान्निति वा च्छेदः ।

शङ्खरावितेन शङ्खध्वनिना । स्वार्थे णिः ॥ १२-१८ ॥ तथेति । शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः इत्येतद्विवृणोति-निर्धावन्तीति । द्वीपिनः क्षुद्रव्याघ्राः ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वीपिनेति ।
तेषां शिरोधरान् धूताञ्छरध्वजधनूंषि च । रथान् पताकास्तूणीरान् चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७ ॥ सूर्यादिव करा-
घोरा ऊर्मयः सागरादिव । पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८ ॥ तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारा-
यणेरिताः । निर्धावन्तीष्वस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९ ॥ शरमेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा । द्विरदेन
यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ २० ॥ द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा । मार्जारेण यथा सर्पाः
सर्पेण च यथाऽऽखवः ॥ २१ ॥ तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च
महीतले ॥ २२ ॥ राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः । वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥
नारायणशरत्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलम् । ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४ ॥ प्रभग्रे राक्षसबले नारायण
शराहते । सुमाली शरवर्षेण निवार रणे हरिम् ॥ २५ ॥ स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् । राक्षसाः
सत्त्वसम्पन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ॥ २६ ॥ अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः । महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसान्
जीवयन्निव ॥ २७ ॥ उत्क्षिप्य लम्बाभरणं धुन्वन् करमिव द्विपः । ररास राक्षसो हर्षात् सतडितोयदो यथा ॥ २८ ॥
सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् । चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः ॥ २९ ॥ तैरश्वैर्भ्राम्यते
भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः । इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः ॥ ३० ॥ ततो विष्णुं महाबाहुं प्रापतन्तं
रणाजिरे । हते सुमालेश्वेश्च रथे विष्णुरथं प्रति ॥ ३१ ॥

आखवो मृषिकाः ॥ २१-२२ ॥ सुरराडिवेति इन्द्रस्य मेघनियन्तृत्वात्तथोक्तम् ॥ २३ ॥ नारायणेति । राक्षसं रक्षःसंबन्धि ॥ २४-२८ ॥ सुमालेरिति । यन्तुः
सारथेः । भ्रान्ताः नष्टसारथिकत्वादनवस्थितगतिका इत्यर्थः ॥ २९ ॥ तैरिति । इन्द्रियाश्वैः धृतिहीनो नरः यथा तथा सुमाली बभ्रामेत्यर्थः ॥ ३०-३३

अथेति । मौर्वीस्वनं श्रुत्वेत्यनेन मालिशरस्याच्छिन्नगतिर्गम्यते ॥ ३४ ॥ त इति । नागाः सर्पाः । सुधारसम् अमृतम् गरुडानतिम् ॥ ३५ ॥

माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः । मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः । विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्ररथा इव ॥ ३२ ॥ अर्घ्यमानः शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः । चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥ अथ मौर्वीस्वनं श्रुत्वा भगवान् भूतभावनः । मालिनं प्रति बाणौघान् ससर्जारिनिषूदनः ॥ ३४ ॥ ते मालि देहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः । पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥ मालिनं विमुखं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः । मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥ विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तश्चरोत्तमः । आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥ गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः । ललाटदेशेऽभ्य हनद्रज्जेन्द्रो यथाऽचलम् ॥ ३८ ॥ गदयाऽभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् । रणात् पराङ्मुखं देवं कृतवान् वेदना तुरः ॥ ३९ ॥ पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै । उदतिष्ठन्महाञ्छब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४० ॥ रक्षसां रवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ ४१ ॥ तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान् हरिः । पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज माले श्वक्रं जिघांसया ॥ ४२ ॥ तत् सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः । कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ४३ ॥

मालिनमिति । मालिमौलिं मालिमुकुटम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गदयेति । गरुडाः पक्षिणः । तदीशानं वैनतेयम् ॥ ३८-४० ॥ रक्षसामिति । हरिहयानुजः

स०-ईशानं रुद्रमिव । श्वेतारण्ये मार्कण्डेयमुनेः कस्यचिद्राज्ञावनार्थमीशानस्यान्तकस्य चान्योन्यं समभवत्समरः । तदाऽन्तकः शिवशिरसि प्रहृतवान् तथेति कथा पौराणिक्यनुसन्धेया । तात्कालिकपरावृत्त्यनु कूलम् 'वज्रेणेन्द्रो यथाऽचलम्' इति निदर्शनम् । प्राचीनत्ववन्ततो गत्वा गरुडानुरूपमिति मन्तव्यम् । प्राचीनमन्वयनिदर्शनं द्वितीयं व्यतिरेकनिदर्शनमिति वा विवेकः ॥ ३८ ॥ सूर्यमण्डलाभासं सूर्यमण्डलवदाभासत इति तत्तथा । यद्वा सूर्यमण्डलस्याभासा यस्य तत् । हलन्तत्वाद्वाप । ततो बहुव्रीहिः । अथवा सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा इत्येकं पदम् । सूर्यमण्डलस्याभा प्रकाशः, ततोऽपि सम् समीचीना या स्वभाः तया नभो भासयदिति ॥ ४३ ॥

इन्द्रानुजः ॥ ४१-४४ ॥ तत इति । सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेन प्रवर्तितः ॥ ४५-४९ ॥ नारायण इति । अशनीभिरित्यार्षो दीर्घः ॥ ५० ॥

तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृतं विभीषणम् । पपात रुधिराद्धारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४ ॥ ततः सुरैः सुसंहृष्टैः
सर्वप्राणसमीरितः । सिंहनादरवोन्मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥ ४५ ॥ मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ।
सबलौ शोकसन्तप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६ ॥ गरुडस्तु समाश्रितः सन्निवृत्य यथा पुरा । राक्षसान् द्रावया
मास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४७ ॥ चक्रकृत्तास्यकमला गदासञ्चर्णितोरसः । लाङ्गलपितग्रीवा मुसलैर्भिन्न
मस्तकाः ॥ ४८ ॥ केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथाऽन्ये शरपीडिताः । निपेतुरम्बरात्तूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४९ ॥
नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः । नक्तञ्चरान् मुक्तविधूतकेशान् यथाऽशनीभिः सतडिन्महाभ्राः
॥ ५० ॥ भिन्नातपत्रं पतमानमस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् । विनिस्तुतान्त्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५१ ॥
सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् । रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम्
॥ ५२ ॥ ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः सबाणजालानि समुत्सृजन्तः । धावन्ति नक्तञ्चरकालमेघा वायुप्रभिन्ना
इव कालमेघाः ॥ ५३ ॥ चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः सञ्चर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः । अभिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति
शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५४ ॥ विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः । निपात्यमानैर्ददृशे निर
न्तरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

भिन्नातपत्रमिति । उन्मत्ततरम् अतिशयेन विस्मृतस्वपरविवेकम् ॥ ५१ ॥ सिंहार्दितानामिति । पुराणसिंहेन नरसिंहेन ॥ ५२ ॥ त इति । समुत्सृजन्तः
त्यक्तवन्तः ॥ ५३ ॥ चक्रप्रहारैरिति । द्विविधा द्विप्रकारेण विभिन्नाः, खण्डिता इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारव्याने
उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

हन्यमान इत्यादि । पृष्ठतः, अनुद्रुत्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ नारायणेति । यथेतरः क्षुद्रजन इव ॥ ३-५ ॥ पराङ्मुखवधोक्तदोषः स्वप्रतिज्ञापालनपरस्य

हन्यमाने बले तस्मिन् पद्मनाभेन पृष्ठतः । माल्यवान् सन्निवृत्तोऽथ वेलाभेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥ संरक्तनयनः कोपा
च्चलन्मौलिर्निशाचरः । पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ नारायण न जानीषि क्षात्रधर्मं पुरातनम् ।
अयुद्धमनसो भीतानस्मान् हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥ पराङ्मुखवधं पापं यः करोत्यसुरेतरः । स हन्ता न गतः स्वर्गं
लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥ युद्धश्रद्धाऽथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर । अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव
॥ ५ ॥ माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् । उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥ युष्मत्तो
भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् । राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥ प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि
सदा मया । सोऽहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८ ॥ देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्ताम्बुरुहलोचनम् । शक्त्या विभेद
संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९ ॥ माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शत
हृदा ॥ १० ॥ ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः । माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥
स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिस्सृता । कांक्षन्ती राक्षसं प्रायान्माहेन्द्रीवाअनाचलम् ॥ १२ ॥ सा तस्यो
रसि विस्तीर्णे हारभासाऽवभासिते । अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १३ ॥ तथा भिन्नतनुत्राणः प्राविश
द्विपुलं तमः । माल्यवान् पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिर्वाचलः ॥ १४ ॥ ततः कार्णायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिर्वृतम् ।
प्रगृह्याभ्यहनहेवं स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १५ ॥

नास्तीत्याह--माल्यवन्तमिति ॥ ६-१० ॥ तत इति । तामेव स्ववक्षोलग्रामेव । शक्तिधरप्रियः सुब्रह्मण्यप्रियः । माहेश्वरार्चनं चिन्त्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥
मेति । हारभासा मुक्ताहारकान्त्या । कूटं शृङ्गम् ॥ १३ ॥ तथेति । तमः मोहः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथेति । रणे रक्तः रणप्रियः । मुष्टिना च ताडयित्वा अपक्रान्तः, पृष्ठत इति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैनतेय इति । वायुः शुष्कपर्णं यथा व्यपोहति तथा
तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम् । ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः ॥ १६ ॥ ततोऽम्बरे महाञ्छब्दः
साधु साध्विति चोदितः । आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १७ ॥ वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन
राक्षसम् । व्यपोहद्वलवान् वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥ द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम् । सुमाली
स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥ पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः । स्वबलेन समागम्य ययौ
लङ्कां द्विया वृतः ॥ २० ॥ एवं ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलैक्षण । बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥
अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयादिताः । त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥ सुमालिनं
समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम । स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे ॥ २३ ॥ ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या
नाम राक्षसाः । सुमाली माल्यवान् माली ये च तेषां पुरस्सराः । सर्वे तेभ्यो महाभाग रावणाद्रलवत्तराः ॥ २४ ॥
न चान्यो राक्षसान् हन्ता सुरारीन् देवकण्टकान् । ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥ भवान्नारायणो
देवश्चतुर्बाहुः सनातनः । राक्षसान् हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले
प्रजाकरः । उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥ एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता
सकला यथावत् । भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ॥ २८ ॥

पक्षवातेन राक्षसं व्यपोहत् ॥ १८ ॥ द्विजेन्द्रेति । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९--२१ ॥ अशक्नुवन्त इति । सहपत्नयः सस्त्रीका इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सुमालिनमिति ।
सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादीनां पितामही विद्युत्केशपत्नी तस्याः सम्बन्धी सालकटङ्कटः तस्मिन्वंशे प्रख्यातवीर्याः । वृद्धाच्छाभाव आर्षः
॥ २३ ॥ य इति । ये पौलस्त्या रावणादयो निहतास्तेभ्यः रावणाच्च माल्यवदादयो बलवत्तराः ॥ २४ ॥ तर्हि किं मे प्राशस्त्यं भवद्भिरुच्यत इति शङ्कायां

तत्प्राशस्त्यमपि तवैवेत्याह--न चान्य इति । राक्षसान्हन्तेति । स त्वम् ॥२५--२९॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥८॥
कस्यचिदिति । विना पद्मं पद्मं त्यक्त्वा स्थिताम् ॥ १--५ ॥ किंकृतमिति । राक्षसानां श्रेयः किंकृतं स्यात् केनोपायेन कृतं स्यात्, कथं वयं वर्धेमही

चिरात् सुमाली व्यचरद्रसातलं सराक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा । पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवस
द्धनेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः । रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥१॥ नीलजीमूतसङ्काश
स्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥ राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन् वै मही
तलम् । तदाऽपश्यत् स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥३॥ गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् । तं दृष्ट्वाऽमर
सङ्काशं स्वच्छन्दं तपनोपमम् ॥ ४ ॥ रसातलं प्रविष्टः सन् मर्त्यलोकात् सविस्मयः । इत्येवं चिन्तयामास राक्ष
सानां महामतिः ॥ ५ ॥ किंकृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् । अथाब्रवीत् सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः
॥ ६ ॥ पुत्रि प्रदानकालोऽयं यौवनं तेऽतिवर्तते । प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥७॥ त्वत्कृते च वयं
सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः । त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके । कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षि
णाम् ॥ ८ ॥ न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ ९ ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते । कुल
त्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १० ॥

त्येवं चिन्तयामासेति योजना ॥ ६ ॥ पुत्रीति । प्रत्याख्यानात् भीतैस्माभिस्त्वं वरैर्न प्रतिगृह्यसे, प्रतिग्रहं न प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥ त्वत्कृत इति ।
यन्त्रिताः कृतप्रयासाः । धर्मबुद्धयः विवाहधर्मनिमित्तचिन्तावन्तः ॥ ८ ॥ कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेव प्रदर्शयति--न ज्ञायत इति ॥ ९ ॥ अथ वरणा
न्तरमपि विशिष्य दुःखहेतुत्वं कन्याया इत्याह--मातुरिति । संशये स्थाप्य तिष्ठतीति । कथमस्याश्चारित्र्यशो न भविष्यतीति कुलत्रयं चिन्ताकुल

मेव सदा भवतात्यर्थः ॥ १०-१३ ॥ एतस्मिन्निति । उपातिष्ठत् प्रदोषे अग्निहोत्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अविचिन्त्येति । पितृगौरवात् पितरि बहु
मानात् । चरणाधोमुखी चरणसमीपाधोमुखी । विलिखन्तीति चिन्तानुभावः ॥ १५ ॥ स त्विति । कुतः कस्माद्देशात् । किं कार्यं मया कर्तव्यम् । कस्य

सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ११ ॥ ईदृशास्ते
भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ १२ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा
कन्यका पितृगौरवात् । तत्रोपागम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्य
तनयो द्विजः । अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः ॥ १४ ॥ अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् ।
उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता । विलिखन्ती मुहुर्भूमिमिदुष्टाग्रेण भामिनी ॥ १५ ॥ स तु तां प्रेक्ष्य सुश्रोणीं
पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अब्रवीत् परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ १६ ॥ भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्व
मिहागता । किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १७ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिश्चाब्रवीत् ।
आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८ ॥ किन्तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात् पितुरागताम् । कैकसी नाम
नाम्नाऽहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं
यन्मनोगतम् ॥ २० ॥ सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि । दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता
॥ २१ ॥ शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २२ ॥

हेतोः कस्मै प्रयोजनाय ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमिति । मे मतं त्वद्भर्तृकत्वाभिलाषित्वम् ॥ १८ ॥ तच्च वक्तुं लज्जावशादनुचितमिति सूचयित्वा वक्तु
मुचितमाह--किन्त्विति ॥ १९ ॥ स त्विति । कारणमागमनकारणम् ॥ २० ॥ तदेवाह--सुतेति ॥ २१ ॥ शृण्विति । दारुणान् क्रूरस्वभावान् । दारुणा

कारान् क्रूरवेषान् दारुणाभजनप्रियान् दारुणाभजने क्रूरबन्धौ राक्षसरूपे प्रियं येषां तान् ॥ २२-२८ ॥ तस्मिन्निति । सज्वालकवलाः ज्वालारूपास्यान्त
 प्रविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान् क्रूरकर्मणः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २३ ॥ भगवन्नीदृशान्
 पुत्रांस्त्वतोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनि
 पुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५ ॥ पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने । मम
 वंशानुरूपः स धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २६ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् । जनयामास
 बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २७ ॥ दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्त
 मूर्धजम् ॥ २८ ॥ तस्मिन्नाते तु तत्काले सज्वालकवलाः शिवाः । क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः
 ॥ २९ ॥ ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिस्वनाः । प्रबभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन् भुवि ॥ ३० ॥ चकम्पे
 जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः । अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३१ ॥ अथ नामाकरोत्तस्य
 पितामहसमः पिता । दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३२ ॥ तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः ।
 प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३३ ॥ ततः शूर्पणखा नाम सञ्ज्ञे विकृतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा
 कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ ३५ ॥ नभस्स्थाने दुन्दुभयो देवानां
 प्राणदंस्तदा । वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा ॥ ३६ ॥ तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरो तदा ॥ ३७ ॥

गंतकवलाः । शिवाः वृद्धजम्बुकाः ॥ २९ ॥ ववर्षेति । देवः पर्जन्यदेवः ॥ ३०-३२ ॥ तस्य त्विति । यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते नैवास्ति,
 प्रमाणभूतेष्विति शेषः ॥ ३३-३६ ॥ ताविति । तत्र महारण्ये पितुराश्रमारण्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

विभीषण इति । स्वाध्यायं निर्यतम् आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः ॥ ३९-४१ ॥ पुत्रेति । आत्मानमीदृशं कुबेरवादिव्यवैभवरहितम् ।

कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन् धर्मवत्सलान् । त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासन्तुष्टो विचचार ह ॥ ३८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मे व्यवस्थितः । स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् । आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा । आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥ पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् । भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥ दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम । यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्रचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोऽपि वा । भविष्याम्योजसा चैव सन्तापं त्यज हृद्गतम् ॥ ४५ ॥ ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च । आगच्छदात्मसिद्धयर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥ स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुग्र विक्रमः । अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने । कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेषुर्महाबलाः ॥ १ ॥

अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् । तांस्तान् धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥

दरिद्रमित्यर्थः ॥ ४२-४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ १-३ ॥

मेवेति । वीरासनं नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिः ॥४-७॥ पञ्चेति । सूर्यं चैवेति चकारेण पूर्ववदेकपादस्थितिः समुचीयते ॥८॥ एवमिति ।

कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः । तताप ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन् परितः स्थितः ॥ ३ ॥ मेघाम्बु
सिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत । नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तस्या
तिचक्रमुः । धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः । पञ्च
वर्षसहस्राणि प्रादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ ॥ समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः । यपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि
देवताः ॥ ७ ॥ पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत । तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ॥ ८ ॥ एवं
विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने । दशवर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥ दश वर्षसहस्राणि निराहारो
दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्रौ जुहाव सः ॥ १० ॥ एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः । शिरांसि नव
चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः
॥ १२ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः । तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥ शीघ्रं वरय
धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकांक्षितः । तं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेना
न्तरात्मना । प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥ भगवन् प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ।
नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह । नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं
वृणीष्व मे ॥ १७ ॥ एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा । दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ॥ १८ ॥

स०—ब्रह्मणा नपुंसकलिङ्गोऽयं ब्रह्मशब्दश्चतुर्मुखवाची । “ ब्रह्मणि जीवास्सर्वेऽपि ” इत्युक्तेः । “ ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म ” इति मनोरमापद्यव्याख्यायां कार्यब्रह्म व्यावर्तयितुं परमित्युक्तमिति परपदकृत्यकथनाच्च
“ तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपं च जायते ” इत्याथर्वणभाष्ये एतद्ब्रह्म चतुर्मुख इति व्याख्यानान्न । “ इकोऽपि विभक्तौ ” इति नुमि लोककर्तृणेत्युपपन्नम् ॥ १८ ॥

स्वर्गस्थस्य देवस्य नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोष उक्तः ॥ १९-३० ॥ परमेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् । पालये पालयेयम् ॥ ३१-३८ ॥

सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् । अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९ ॥ नहि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा । उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥ २१ ॥ भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव । एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २२ ॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम । हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयाऽनघ ॥ २३ ॥ पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस । वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥ छन्दतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितम् । भविष्यति न सन्देहो मद्भरात्तव राक्षस ॥ २५ ॥ एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः । अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः । विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २७ ॥ विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना । परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन् वरं वरय सुव्रत ॥ २८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः । वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा ॥ २९ ॥ भगवन् कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् । प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥ ३० ॥ परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् । अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन् प्रतिभातु मे ॥ ३१ ॥ या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वश्रमेषु च । सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तु धर्मं च पालये ॥ ३२ ॥ एष मे परमोदार वरः परमको मतः । न हि धर्माभिरक्तानां लोके किञ्चन दुर्लभम् ॥ ३३ ॥ पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह । धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४ ॥ यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन । नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामिते ॥ ३५ ॥

स०-सांप्रदायो वरो देय इति चतुराननभावं विदित्वा तथैव कैश्चिदवध्यत्वं याचते-सुपर्णेति ॥ १९ ॥

अलब्धवरपूर्वेण पूर्वमलब्धवरेण कुम्भकर्णेन यत् भक्षणात्मकं कर्म कृतं तत् तस्मात् कारणात् वरलब्धः लब्धवरः स्यात् स्याद्यदि भुवनत्रयमापि
 इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमुपस्थितम् । प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३६ ॥ न तावत्
 कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ ३७ ॥ नन्दनेऽप्सरसः सप्त
 महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा ॥ ३८ ॥ अलब्धवरपूर्वेण यत् कृतं राक्षसन तु ।
 तदेष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९ ॥ वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ । लोकानां स्वस्ति चैव
 स्याद्भवेदस्य च सन्नतिः ॥ ४० ॥ एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत् पद्मसम्भवः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी
 सरस्वती ॥ ४१ ॥ प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम्
 ॥ ४२ ॥ प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि त्वं राक्षसेन्द्रास्ये भव या देवतेप्सिता ॥ ४३ ॥
 तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ४४ ॥ कुम्भकर्णस्तु तद्राक्यं
 श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा
 सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभस्स्थलम् । विमुक्तोऽसौ
 सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥ ४७ ॥ कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं
 ममाद्य वदनाद्भ्युतम् ॥ ४८ ॥ अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदाऽऽगतैः । एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः ।
 श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन् सुखम् ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भक्षयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ वरव्याजेनेति । मोहः अज्ञानम् । एवं मोहस्यैव प्रदाने अस्य च सन्नतिः शिक्षा भवेत् ॥ ४० ॥ एवमिति । अचिन्तयत्,
 देवीमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रजापतिरिति । भव या देवतेप्सिता यादृश्या दैवतैः काक्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तथेति । प्रविष्टा सा देवतोक्तरूपा
 प्रविष्टेत्यर्थः ॥ ४४-४८ ॥ अहमिति । श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरं पितुस्तपोवनमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामायण० दशमः सर्गः ॥ १० ॥

॥ १-४ ॥ यत्कृत इति । महद्विष्णुकृतं यद्भयं तन्निरस्तमित्यर्थः ॥ ५-७ ॥ यदीत्यादि । सामादिना लङ्का प्रचालयितुं यदि नाम शक्यं स्यात्तदा नः

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् । उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १ ॥ मारीचश्च प्रहस्त
श्च विरूपाक्षो महोदरः । उदतिष्ठन् सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥ सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षस
पुङ्गवैः । अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ दिष्ट्या ते वत्स सम्प्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः । यस्त्वं
त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान् वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ यत्कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् । तद्गतं नो महाबाहो
महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥ असकृत्तद्भयाद्भीताः परित्यज्य स्वमालयम् । विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म
रसातलम् ॥ ६ ॥ अस्मदीया चलङ्केयं नगरी राक्षसोचिता । निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥
यदि नामात्र शक्यं स्यात् साम्रा दानेन वाऽनघ । तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥ त्वं तु लङ्केश्वर
स्तात भविष्यसि न संशयः । त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धतः । सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल
॥ ९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् । वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १० ॥ साम्राऽपि
राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा । किञ्चिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥ ११ ॥ कस्यचित्त्वथ
कालस्य वसन्तं रावणं ततः । उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः ॥ १२ ॥ प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह
सकारणम् ॥ १३ ॥ दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्वं वक्तुमीदृशम् । सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम
॥ १४ ॥ अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते । भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ १५ ॥

कार्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८-१४ ॥ अदितिश्चेति । सहिते हिते अन्योन्यानुरक्ते ॥ १५-१८ ॥

नैतदिति । विपर्ययं भ्रातृद्रोहरूपम्, सुरासुरैराचरितं मार्गम् ॥ १९ ॥ २० ॥ स त्विति । तस्मिन्नहनि । प्रहस्तोपदेशाहनि वनं श्रेष्ठातकवनम् ॥ २१ ॥
 अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् । दितिस्त्वजनयत् पुत्रान् कश्यपस्यात्मसम्भवान् ॥ १६ ॥ दैत्यानां किल
 धर्मज्ञा पुरीयं सवनार्णवा । सपर्वता मही वीर तेऽभवन् प्रभविष्णवः ॥ १७ ॥ निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभवि
 ण्णुना । देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १८ ॥ नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् । सुरासुरै
 राचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ १९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव
 सोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् । वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २१ ॥
 त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः । प्रेषयामास दूत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम् ॥ २२ ॥ प्रहस्त शीघ्रं
 गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम् । वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २३ ॥ इयं लङ्कापुरी राजन् राक्षसानां
 महात्मनाम् । त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २४ ॥ तद्भवान् यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम । कृता
 भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ २५ ॥ स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम् । अब्रवीत् परमोदारं
 वित्तपालमिदं वचः ॥ २६ ॥ प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत । त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ २७ ॥
 तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥ २८ ॥ इयं किल पुरी रम्या सुमालि
 प्रमुखैः पुरा । भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २९ ॥ तेन विज्ञाप्यते सोऽयं साम्प्रतं विश्रवात्मज । तदेषा
 दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥ ३० ॥ प्रहस्तादभिसंश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः । प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं
 वाक्यविशारदः ॥ ३१ ॥ दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः । निवासिते च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणैः ॥ ३२ ॥
 त्रिकूटस्थ इति । त्रिकूटस्थो भूत्वा प्रहस्तं दूत्येन प्रेषयामास ॥ २२ ॥ प्रहस्तेति । नैर्ऋतपुङ्गवं कुबेरम् । लङ्कायां पूर्वस्थितनैर्ऋताधिपत्यात् ॥ २३-३७ ॥

दशग्रीव इति । बहुशोक्त इति सन्धिः छान्दसः ॥ ३८ ॥ स इति । ध्वंसते ध्वस्तधर्मन्यायमर्यादो जायते ॥ ३९ ॥ वरप्रदानादिति । मम शापात्,
 ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरं राज्यं च यन्मम । तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् । [अवि
 भक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु] ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ३४ ॥ अभि
 वाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् । एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान् मम ॥ ३५ ॥ दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं
 रक्षोगणोषिता । मयाऽत्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३६ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुङ्गवः । प्राञ्जलिं
 धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३७ ॥ दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान् मम सन्निधौ । मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः
 सुदुर्मतिः ॥ ३८ ॥ स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंसते च पुनः पुनः । श्रेयोभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३९ ॥
 वरप्रदानात् समूढो मान्यामान्यान् स दुर्मतिः । न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ४० ॥ तस्माद्गच्छ
 महाबाहो कैलासं धरणीधरम् । निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगः ॥ ४१ ॥ तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीना
 मुत्तमा नदी । काञ्चनैः सूर्यसङ्काशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥ ४२ ॥ कुमुदैरुत्पलैश्चैव तथाऽन्यैश्च सुगन्धिभिः
 ॥ ४३ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः । विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाऽऽश्रिताः ॥ ४४ ॥ हि क्षमं
 तवानेन वैरं धनद रक्षसा । जानीषे हि यथाऽनेन लब्धः परमको वरः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तो गृहीत्वाऽऽशु तद्रचः पितृ
 गौरवात् । सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ४६ ॥ प्रहस्तोऽथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् । प्रहृष्टात्मा
 महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४७ ॥ शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्तैर्नां धनदो गतः । प्रविश्य तां सहास्माभिः
 स्वधर्मं प्रतिपालय ॥ ४८ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः । विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४९ ॥
 तन्मातृदर्शनकालकृतादिति शेषः ॥ ४० ॥ तस्मादिति । निवासार्थं निवेशय निवेशनं पुरं कुरु ॥ ४१-५१ ॥

धनेश्वर इति । शशिविमले गिरौ कैलासे । पुरीमलकाम् । अत्र छन्दोभङ्ग आर्षो ज्ञेयः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् । आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ५० ॥ स चाभिषिक्तः क्षणदा चरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः । निकामपूर्णां च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ ५१ ॥ धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् । स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितां पुरन्दरस्येव तदाऽमरावतीम् ॥ ५२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्यां सहितस्तदा । ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत् ॥ १ ॥ स्वसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् । ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥ २ ॥ अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स्म तत् । तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥ कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः । अपृच्छत् को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने । अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ ४ ॥ मयस्त्वथाब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं मम ॥ ५ ॥ हेमा नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया । दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ ६ ॥ तस्यां सक्तमनास्तात पञ्च वर्षं शतान्यहम् । सा च दैवतकार्येण त्रयोदश समा गताः ॥ ७ ॥ वर्षं चतुर्दशं चैव ततो हेममयं पुरम् । वज्रवैद्युर्य चित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ ८ ॥ तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ स्वसारमिति । कालकेयाय कालकपुत्राय ॥ २-७ ॥ वर्षं चतुर्दशमिति । चतुर्दशसङ्ख्याविशिष्टं वर्षं च गतमित्यर्थः । हेममयं

पुरं हेमपुरम् । मायया विचित्रनिर्माणशक्त्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्मादिति । तस्याः कुक्षौ हेमाया गर्भ इत्यर्थः ॥ १० ॥ भर्तारमिति । अस्या भर्तारं

तस्मात् पुरादुहितरं गृहीत्वा वनमागतः । इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १० ॥ भर्तारमनया सार्धं
मस्याः प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् । कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ ११ ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं
संशये स्थाप्य तिष्ठति । पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां सम्बभूव ह ॥ १२ ॥ मायावी प्रथमस्तदा दुन्दुभिस्तदनन्तरः ।
एवं ते सर्वमाख्यातं यथातत्त्वेन पृच्छतः ॥ १३ ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति । एवमुक्तस्तु
तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः । मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणो
ऽभवत् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः । महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागतः । दातुं दुहितरं
तस्मै रोचयामास यत्र वै ॥ १६ ॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा । प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं
वचः ॥ १७ ॥ इयं ममात्मजा राजन् हेमयाऽप्सरसा धृता । कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥
बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत । प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम् ॥ १९ ॥ स हि तस्य मयो
राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् । विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥ २० ॥

मार्गितुम् अनया प्राप्तोऽस्मि ॥ ११ ॥ १२ ॥ मायावीति । मायावी च वालिना पलायितोऽत्रैव प्रविष्टो नाशित इति ज्ञेयम् ॥ १३-१७ ॥ इयमिति ।
धृता गर्भप्रसूतेत्यर्थः ॥ १८-१९ ॥ स इति । शापाभिज्ञ इति । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशापवृत्तान्त इति भावः । पुलस्त्यशापश्चेत्केवलं

स०-ननु मन्दोदरी महापतिव्रतेति तत्र श्रूयते, तादृशी कन्यामयोग्याय रावणाय मयः कथं दत्तवानित्यतो वक्ति-स हीति । सः मयः । तस्य रावणस्य तं प्रति तपोधनात् विश्रवतः । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति
यः शापः तदभिज्ञस्तन् तस्य पैतामहं कुलं पुलस्त्यवंशं विदित्वा सा दत्ता । अयं भावः-विजने रावणं पश्यन्मयः अयं पित्रा दत्तशापः क्रूरप्रकृतिरिमां परमदुन्दरी कन्यामेकान्ते दृष्टवान् न परित्यजति । बलादपहर
त्येव । बलवांश्चासौ पुलस्त्यगोत्रोपपन्नश्च, देया च कन्येति सर्वमालोच्य तां ददाविति ॥ २० ॥

कुलमेव बह्वमन्यतेत्यर्थः ॥ २०-२४ ॥ सरमाशब्दं निर्वक्ति-तीरे इत्यादि । सरो मा वर्धयस्वेत्युक्त्या सरमेति नामासीत् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २५-३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् । परेण तपसा लब्धां जग्निवान् लक्ष्मणं यया ॥ २१ ॥ एवं स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः । गत्वा तु नगरीं भार्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ॥ २२ ॥ वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः । तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ॥ २३ ॥ गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः । सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्यां विभीषणः ॥ २४ ॥ तीरे तु सरसो वै तु सञ्ज्ञे मानसस्य हि । सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥ २५ ॥ मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः । सरो मा वर्धयस्वेति ततः सा सरमाऽभवत् ॥ २६ ॥ एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः । स्वां स्वां भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥ २७ ॥ ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् । स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २८ ॥ जातमात्रेण हि पुरा तेन रावण सूनुना । रुदता सुमहान् मुक्तो नादौ जलधरोपमः ॥ २९ ॥ जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव । पिता तस्या करोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ ३० ॥ सोऽवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे । रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठै रिवानलः ॥ ३१ ॥ मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन् रावणात्मजः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् । निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥ ततो भ्रातरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः । निद्रा मां बाधते राजन् कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥ विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्व कर्मवत् । विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ॥ ३ ॥

अथेत्यादि । लोकेश्वरेण ब्रह्मणोत्सृष्टा प्रेषिता । रूपिणी मूर्ता ॥ १ ॥ २ ॥ विनियुक्ता इति । विस्तीर्णं योजनमिति, तिर्यङ्मानेनेति शेषः । ततो द्विगुण

मायतम् युद्धकाण्डे योजनायतमित्युक्तं द्विगुणयोजनायतपरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैदूर्येति । किङ्किणीजालकं प्रान्तेषु किङ्किणीजालयुक्तम् । दान्तो दन्त
विकारः ॥ ५-१० ॥ तथेति । कुलानुरूपं वृत्तमिति, असक्तमिति शेषः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रेति । हितं हितपरम् ॥ १२ ॥ स इति । आगमनं प्रतीतिः,

दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे । स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ॥ ४ ॥ वैदूर्यकृतसोपानं
किङ्किणीजालकं तथा । दान्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ ५ ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ।
सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६ ॥ तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः । बहून्यब्दसहस्राणि
शयानो न प्रबुध्यते ॥ ७ ॥ निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णं दशाननः । देवर्षियक्षगन्धर्वान् सञ्जग्रे हि निरङ्कुशः
॥ ८ ॥ उद्यानानि च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च । तानि गत्वा सुसंकुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ॥ ९ ॥
नदीं गज इव क्रीडन् वृक्षान् वायुरिव क्षिपन् । नगान् वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १० ॥ तथावृत्तं तु
विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः । कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवण
स्तदा । लङ्कां सम्प्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२ ॥ स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् ।
मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥ पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः । सभायां दर्श
यामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा । जयेति वाचा सम्पूज्य तूष्णीं
समभिवर्तत ॥ १५ ॥ तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते । उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥
राजन् वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् । उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥

कार्यमिति शेषः ॥ १३ ॥ पृष्ट्वेति । राज्ञः कुबेरस्य । तं दूतम् ॥ १४-१६ ॥ राजन्निति । उभयोरिति । उभयोर्मातापित्रोः । कुलस्याभिजनस्य तयो

वृत्तस्य च सदृशं यथा तथा ॥१७॥ साध्विति । साधु सम्यक् । चारित्रसंग्रहः कृतश्चेदेतावदेव पर्याप्तम् । उक्तमर्थं विवृणोति-साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते, तस्य क्रूरत्वात् ॥ १८ ॥ मया चारित्रव्यवस्थानेन विना किं कृतमित्यत्राह-दृष्ट

साधु पर्याप्तमेतावत् कृतश्चारित्रसङ्ग्रहः । साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥ दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः । देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन् मम श्रुतः ॥ १९ ॥ निराकृतश्च बहुशस्त्वयाऽहं राक्षसाधिप । अपराद्धा हि बाल्याच्च रमणीयाः स्वबान्धवाः ॥ २० ॥ अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् । रौद्रं व्रतं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१ ॥ तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्या मया प्रभुः । सव्यं चक्षुर्मया देवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२ ॥ का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना । रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥ देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् । रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥ ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् । तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥ समाप्ते नियमे तस्मिन्तत्र देवो महेश्वरः । प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥ पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥ २७ ॥ मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप । तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ २८ ॥ व्रतं सुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा । तत् सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ २९ ॥ तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ । देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ ३० ॥

मित्यादिना । त्वत्तः त्वया । मम मया । समुद्योग इति । प्रतिक्रियाकरणायेति शेषः ॥ १९ ॥ निराकृत इति । रमणीयाः तोषणीयाः स्वबान्धवाः बाल्या दज्ञानादपराद्धाः त्वया कृतापराधा आसन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ अहमिति । रौद्रं रुद्रप्रसादकं व्रतम् । इदन्तु केदारव्रतमित्याहुः ॥ २१-२८ ॥ व्रतमिति ।

रोचयस्व स्वरुचितं कुरु ॥ २९-३१ ॥ आगत्येति । आगत्य स्वगृहमागत्य । मे स्थितेन मया । अधर्मः तव पापविनिश्चयः श्रुतः ॥ ३२ ॥ तदिति । तदधर्मत्वाद्धेतोः । कुलदूषणादधर्मिष्ठसंसर्गान्निवर्त निवर्तस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विज्ञातमिति । वाक्यं विज्ञातमिति वाक्यतात्पर्यार्थो विज्ञात इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ हितमिति । धनरक्षको मे हितमिति ब्रवीति । एतद्धि मे न हितं नु सममनुचितं चेत्यर्थः । हे मूढ । महेश्वरसखित्वं तद्रूपबलसंपत्तिं श्रावयसे

एकाक्षिपिङ्गलेत्येवं नाम स्थास्यति शाश्वतम् । एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शङ्करात् ॥ ३१ ॥ आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३२ ॥ तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषणात् । चिन्त्यते हि वधोपायः सर्पिसङ्घैः सुरैस्तव ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । हस्तौ दन्तांश्च सम्पीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३४ ॥ विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रभाषसे । नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ॥ ३५ ॥ हितं नैष ममै तद्धि ब्रवीति धनरक्षकः । महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३६ ॥ नचेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया । यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३७ ॥ न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो मयाऽयमिति मन्यते । तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥ ३८ ॥ त्रील्लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३९ ॥ एतन्मुहूर्तं मेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते । चतुरो लोकपालांस्तान् नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् । ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ४१ ॥ एवं कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः । त्रैलोक्यविजयाकांक्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४२ ॥ इत्याषे वाल्मीकीये । श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

किल ॥ ३६ ॥ न चेदमिति । इदं न मर्षणीयं यत्त्वयाऽभिहितं भाषितं तदपि न मर्षणीयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ न हन्तव्य इति । मम हृदयं गुरुः न हन्तव्य इति पूर्वमेव मन्यते स्म । तथापि एषा मतिर्जायते । कृतशब्दार्थमाह-त्रीनिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एतदिति । तस्यैकस्य कृते, वधप्रसङ्ग इति शेषः ॥ ४० ॥ एवमिति । एनं खड्गच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्द । मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ १-४ ॥ यक्षा इति । न शेकुरित्यत्र हेतुमाह-राज्ञो भ्रातेति ॥ ५-८ ॥ स दृष्टेति । हर्षनादं सिंहनादम् ॥ ९ ॥ ये त्विति । सहस्राणां यक्षाणामेकैकं ततस्तु सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यं बलोद्धतैः । महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥ धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृध्नुना । संवृतः प्रययौ श्रीमान् क्रोधाल्लोकान् दहन्निव ॥ २ ॥ पुराणि स नदीः शैलान् वनान्युप वनानि च । अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥ सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन् राक्षसेन्द्रं निशम्य तु । युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥ ४ ॥ यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः । राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥ ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् । अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥ ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत महोदधेः । तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं सञ्चालयन्निव ॥ ७ ॥ ततो युद्धं सम भवद्यक्षराक्षससङ्कुलम् । व्यथिताश्चाभवन्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥ स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः । हर्षनादान् बहून् कृत्वा स क्रोधादभ्यधावत् ॥ ९ ॥ ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः । तेषां सहस्रमेकैकं यक्षाणां समयोधयन् ॥ १० ॥ ततो गदाभिर्मुखैरसिभिः शक्तितोमरैः । हन्यमानो दशग्रीवस्तत् सैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥ स निरुच्छासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः । वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥ न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः । महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् । प्रविवेश ततः सैन्यं नयन् यक्षान् यमक्षयम् ॥ १४ ॥ स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनमिवाकुलम् । वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥ तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभिः । अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥ १६ ॥ केचित् समाहता भग्नाः पतिताः समरक्षितौ । ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशनं कुपितारणे ॥ १७ ॥ श्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे । सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥

सहस्रं प्रत्येकमयोधयन् ॥ १०-१८ ॥ हतानामिति । पृथिवीतले युध्यतां हतानामत एव स्वर्गस्थानां तथा व्योम्नि स्थित्वा युद्धं प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानां

हतानां गच्छतां स्वर्गं युद्धयतां पृथिवीतले । प्रेक्षतामृषिसङ्घानां न बभूवान्तरं दिवि ॥ १९ ॥ भग्रांस्तु तान्
समालक्ष्य यक्षेन्द्रांस्तु महाबलान् । धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम
विस्तीर्णबलवाहनः । प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥ २१ ॥ तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः ।
पतितो भूतले शैलात् क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः । तं यक्षं योधयामास
स च भग्नः प्रदुदुवे ॥ २३ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैद्युर्यरजसोक्षितम् । मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत्
॥ २४ ॥ तं तु राजन् दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् । सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स
वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः । यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत् स राक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमुत्पाट्य
तेन यक्षेण ताडितः । रुधिरं प्रस्रवन् भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥ स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः ।
जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात् स्वयम्भुवः ॥ २८ ॥ तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः । नादृश्यत तदा यक्षो
भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥ ततः प्रदुदुबुः सर्वेदृष्ट्वा रक्षः पराक्रमम् । ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः । त्यक्त
प्रहरणाः शान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

मृषिसङ्घानां च । दिवि आकाशे । अन्तरमवस्थातुमवकाशः न बभूव, व्योम्नि निविडमभूदित्यर्थः ॥ १९-२८ ॥ तेनैवेति । भस्मीकृततनुरिति । रावण
कृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित इत्यर्थः ॥ २९॥३०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ततस्तानित्यादि । माणिचारः माणिभद्रः ॥ १-१३ ॥ ताडित इति । ताडितः शकिताडितः रावणः माणिभद्रं गदया मुकुटे प्राहरत् । तच्च मुकुटम्
 ततस्तान् लक्ष्य वित्रस्तान् यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः । धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ रावणं जहि
 यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् । शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदु
 र्जयः । वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥ ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः । अभिघ्नन्तस्तदा
 यक्षा राक्षसान् समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु । बाढं प्रयच्छन्नेच्छामि दीयतामिति
 भाषिणः ॥ ५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः । दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥ यक्षाणां
 तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे । महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥ क्रुद्धेन च तदा राजन् मारीचेन युयु
 त्सुना । निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥ क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् । रक्षसां पुरुष
 व्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥ धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे । मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च
 कम्पितः ॥ १० ॥ ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः । धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥
 धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् । अभ्यधावत सङ्ग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२ ॥ तं क्रुद्धमभिधावन्तं
 माणिभद्रो दशाननम् । शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥ १३ ॥ ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे ।
 तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ ततः संयुद्धयमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत । तदाप्रभृति यक्षोऽसौ
 पार्श्वमौलिरिति स्मृतः । [तस्मिन्स्तु विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि ।] सन्नादः सुमहान् राजंस्तस्मिन् शैलेऽभ्य
 वर्तत ॥ १५ ॥ ततो दूरात् प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च पद्मशङ्खसमावृतः ॥ १६ ॥

प्रहारात्पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ तत इति । संयुद्धयमानेन माणिभद्रेण विष्टब्धो निरुद्धः न व्यकम्पत ॥ १५ ॥ शङ्खपद्मसमावृतः शङ्खपद्मनिध्याभिमानि

देवैः संवृतः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च सह प्रददृशे । शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ ॥ १६ ॥ स इति । शापात् पितृकृतदारुणत्वशापात् । विभ्रष्टगौरवः वन्दनादि
प्रयोजकज्येष्ठगौरवरहितः । युक्तमिति । पैतामहे कुले, उत्पत्तेरिति शेषः ॥ १७ ॥ यदिति । अस्य फलं कुलाचारस्य फलं परिपाकं प्राप्य ॥ १८ ॥ १९ ॥

स दृष्ट्वा भ्रातरं सङ्घ्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् । उवाच वचनं धीमान् युक्तं पैतामहे कुले ॥ १७ ॥ यन्मया वार्यमाणस्त्वं
नावगच्छसि दुर्मते । पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १८ ॥ यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः ।
स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम् ॥ १९ ॥ देवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् । येन त्वमीदृशं भावं
नीतः सन्नावबुध्यसे ॥ २० ॥ मातरं पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते । स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २१ ॥
अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् । स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो दृष्ट्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ २२ ॥ धर्माद्राज्यं धनं
सौख्यमधर्मादुःखमेव च । तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात् पापं विसर्जयेत् ॥ २३ ॥ पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्य
मिहात्मना । तस्मादात्मापघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ॥ २४ ॥ कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेर्छन्दतो जायते मतिः ।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ २५ ॥ बुद्धिरूपं फलं पुत्राञ्छौर्यं धीरत्वमेव च । प्राप्नुवन्ति नरा लोके
निर्जितं पुण्यकर्मभिः ॥ २६ ॥ एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी । न त्वां समभिभाषिष्ये सदृत्तेष्वेष
निर्णयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहिताः । मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥ २८ ॥

देवता इति । धर्मयुक्तेन तव केनचिद्व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति, धर्माभावात्त्वयि विमुखा भवन्तीत्यर्थः । येन देवतावैमुख्येन । त्वमीदृशं क्रूरं
भावं नीतस्सन्नावबुध्यसे ॥ २० ॥ २१ ॥ अध्रुव इति । तपसः अर्जनं संपादनम् ॥ २२-२४ ॥ कस्यचिदिति । दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरु
षस्य । छन्दतः पितृमात्रादिसेवां विना स्वेच्छामात्रेण धीमतिः शुभमतिर्न हि जायते ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवमिति । एवं क्रूरकर्मा त्वं निरयगामी भविष्यसि ।
यस्य ते ईदृशी मतिः तादृशं त्वां न समभिभाषिष्ये दुर्वृत्तस्य विषये एष एव हि निर्णय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमुक्ता इति । रावणवत् यूयमप्यसंभाष्याः

१ यो हि मातृपितृभ्रातृनाचार्यान्वमन्यते । इति पाठः । * देवं वेष्टयते सर्वं हतो देवेन हन्यते । इत्यधिकं कुत्रचित् । २ बुद्धि रूपं फलं वित्तं पुत्राणामात्म्यमेव च । प्राप्नुवन्ति नराः सर्वे स्वकृतैः
पूर्वकर्मभिः ॥ इति पाठः । ३ समाहिताः । संकुद्धा राक्षसाश्च घोरान्निजघ्नः संयुगे तदा ॥ इति पाठः ।

इत्युक्ता इत्यर्थः । समाहताः धनदेन ताडिताः ॥ २८-३१ ॥ तत इति । मायां प्रविष्टः अदृश्यत्वं प्राप्त इत्यर्थः । निधिभिर्देवताभिः । धनदोच्छ्वासित
 ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना । गदयाऽभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात् प्रकम्पितः ॥ २९ ॥ ततस्तौ राम
 निघ्नन्तौ तदाऽन्योन्यं महामृधे । न विह्वलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ ॥ ३० ॥ आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनद
 स्तदा । राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ३१ ॥ ततो मायां प्रविष्टोऽसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः । रूपाणां शत
 साहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३२ ॥ व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः । यक्षो दैत्यस्वरूपी च सो
 ऽदृश्यत दशाननः ॥ ३३ ॥ बहूनि च करोति स्म दृश्यन्ते न त्वसौ ततः । प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः
 ॥ ३४ ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम् । एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ ३५ ॥ कृत्त
 मूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३६ ॥ ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदा वृतः । धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु
 वनमानीय नन्दनम् ॥ ३७ ॥ निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः । पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्ष
 णम् ॥ ३८ ॥ काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैदूर्यमणितोरणम् । मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३९ ॥ मनोजवं
 कामगमं कामरूपं विहङ्गमम् । मणिकाञ्चनसोपानं ततकाञ्चनवेदिकम् ॥ ४० ॥ देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टि
 मनस्सुखम् । ब्रह्माश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ४१ ॥ निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् । न तु
 शीतं न चोष्णं च सर्वतु सुखदं शुभम् ॥ ४२ ॥

इति सन्धिरार्षः ॥ ३२-३७ ॥ निर्जित्येति । जयलक्षणं जयचिह्नम्, ख्यापयन्तीति शेषः ॥ ३८-४२ ॥

तिल०-बहूनि शस्त्रवर्षाणि करोति स्म । तान्येव दृश्यन्ते न त्वसौ । तथा मायाप्रयुक्तव्याघ्रादय एव दृश्यन्ते न त्वसौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स०-कामगमं स्वामीच्छानुसारेण गतिमन् । विहङ्गमम् आकाश
 गतिमत् । विहायसो विहादेशः । गमश्चेति खजन्तः ॥ ४० ॥ भक्तिचित्रं भक्तिमार्गः तामिश्चित्रम् । ब्रह्मणा प्रयोजककर्त्रा विश्वकर्मणा निर्मितम् ॥ ४१ ॥

॥ ४३-४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् । जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात् सुदुर्मतिः ॥ ४३ ॥ जित्वा वैश्रवणं
देवं कैलासात् समवातरत् ॥ ४४ ॥ स्वतेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान् विमलकिरीटहारवान् । रराज वै
परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथाऽनलः ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥
स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः । महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥ अथापश्यदशग्रीवो
रौक्मं शरवणं महत् । गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥ स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम् ।
अपश्यत् पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं तदा ॥ ३ ॥ विष्टम्भं पुष्पकं दृष्ट्वा ह्यगमं कामगं कृतम् । अचिन्तयद्राक्षसेन्द्रः
सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥ किन्निमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् । पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचि
द्भवेत् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः । नेदं निष्कारणं राजन् पुष्पकं यत्र गच्छति ॥ ६ ॥
अथवा पुष्पकमिदं धनदानान्यवाहनम् । अतो निष्पन्दमभवद्भनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ७ ॥ इति वाक्यान्तरे
तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः । वामनो विकटो मुण्डी नन्दी प्रह्वभुजो बली ॥ ८ ॥ ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्या
नुचरोऽब्रवीत् । नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ ९ ॥

स जित्वेत्यादि । महासेनप्रसूतिं स्कन्दप्रसूतिस्थानम् । अपश्यदित्यादि पूर्वसर्गान्तोक्तसंक्षेपप्रपञ्चनम् ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । विष्टम्भितं रुद्राज्ञया रुद्ध
सञ्चारम् । कामगं पुष्पकम् अगममिति राक्षसाश्चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ किन्निमित्तमिति । कस्य कस्य पुरुषस्य इदं कर्म भवेत् ॥ ५-२२ ॥

स०-धनदानान्यवाहनम् इत्यत्र सामर्थ्याद्भनदादन्यो यस्तद्वाहनं न भवतीति लभ्यते । अथवा अन्यवाहनं न भवतीति नान्यवाहनम् । धनदेनातति गच्छतीति धनदात् । धनदाच्च तन्नान्यवाहनं चेति ।
धनदेनेत्यस्याकर्तृकरणत्वेऽपि बाहुलकादततेः किं । यद्वा धनदमातयतीत्यन्तर्णीतिष्यर्थादततेर्धनदपदेन गम्यादिसमाप्तः ॥ ७ ॥ नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति नन्दी, स ईश्वरो यस्येति । तेन नन्दीति नाधिकम् ॥ ९ ॥

पुष्पकस्येति । गोपते हे वृषभपते रुद्र ! ॥ २३-२७ ॥

निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शङ्करः । सुपर्णनागयक्षाणां देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः
पर्वतः कृतः । [तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ।] इति नन्दिचः श्रुत्वा क्रोधात् कम्पितकुण्डलः ॥ ११ ॥
रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः । कोऽयं शङ्कर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १२ ॥ सोऽपश्यन्नन्दिनं तत्र
देवस्यादूरतः स्थितम् । दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शङ्करम् ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ।
प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १४ ॥ तं क्रुद्धो भगवान्नन्दी शङ्करस्यापरा तनुः । अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशा
ननमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन । अशनीपातसङ्काशमुपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १६ ॥
तस्मान्मद्रूपसम्पन्ना मद्दीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरा
मनस्सम्पातरंहसः । युद्धोन्मत्ता बलोद्विक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८ ॥ ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् ।
व्यपनेष्यन्ति सम्भूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९ ॥ किन्त्विदानीं मया शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर । न हन्तव्यो
हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन् महात्मनि । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च
खाद्युता ॥ २१ ॥ अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः । पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २२ ॥
पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः । तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २३ ॥ केन प्रभावेन भवो
नित्यं क्रीडति राजवत् । विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ २४ ॥

स०-शङ्करस्यापरा तनुः तद्विद्यमानः । उपस्थितं दशाननं तद्रक्षः पुष्पकादवरुह्यागतम् । तं चोरसदृशं रावणं प्रत्यब्रवीत् । “तकारः क्रीडितश्चोरे” इति विश्वः ॥ १९ ॥ तव न सामर्थ्यं किल, व्यर्थं
किं कथ्यते इत्यतः कथयति-किन्त्विति । किञ्च यद्यपि मया न हन्तव्यः । साध्यसङ्कल्पमगवत्सङ्कल्पात् “मयैव वधो भवति त्रिजन्मसु” इत्येवंरूपात् हतः तत्प्रायः ॥ २० ॥

पीडिता इति । अधोगताः पर्वतस्याधोभागगताः भुजाः पीडिता आसन् ॥२८-३९॥ मया त्वमभ्यनुज्ञातः, पुष्पकेण गमनायेति शेषः ॥४०-४२॥
एवमुक्त्वा ततो राम भुजान् विक्षिप्य पर्वते । तोलयामास तं शैलं स शैलः समकम्पत ॥ २५ ॥ चालनात् पर्वतस्यैव
गणा देवस्य कम्पिताः । चचाल पार्वती चापि तदाऽऽश्लिष्टा महेश्वरम् ॥ २६ ॥ ततो राम महादेवो देवानां प्रवरो
हरः । पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २७ ॥ पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्याधोगता भुजाः । विस्मिता
श्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २८ ॥ रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तदा । मुक्तो विरावः सहसा
त्रैलोक्यं येन कम्पितम् ॥ २९ ॥ मेनिरे वज्रनिष्पेपं तस्यामात्या युगक्षये । तदा वर्त्मस्थचलिता देवा इन्द्रपुरोगमाः
॥ ३० ॥ समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः । यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ अथ ते
मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् । तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३२ ॥ तमृते शरणं नान्यं पश्यामो
ऽत्र दशानन । स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं ब्रज ॥ ३३ ॥ कृपालुः शङ्करस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति । एवमुक्त
स्तदाऽऽमात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ ३४ ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः । संवत्सरसहस्रं तु रुदतो
रक्षसो गतम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितः प्रभुः । मुक्त्वा चास्य भुजान् राम प्राह वाक्यं दशाननम्
॥ ३६ ॥ प्रीतोऽस्मि तव वीर्यस्य शौण्डीयाञ्च दशानन । शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥ ३७ ॥
यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन् भविष्यसि ॥ ३८ ॥ देवता मानुषा
यक्षा ये चान्ये जगतीतले । एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥ ३९ ॥ गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन
त्वमिच्छसि । मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्तु लङ्केशः शम्भुना स्वयमब्रवीत् ।
प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४१ ॥

मानुषानिति । न गणे न गणयामि ॥ ४३ ॥ वाञ्छितमिति । ब्रह्मदत्तदीर्घायुष्याद्यो भागो गतः ततस्तस्माच्छेषमवशिष्टं वाञ्छितमिदानीमेव दुष्कर्मणा
केनाप्यविनष्टं संप्रयच्छ ॥ ४४ ॥ ददाविति । आयुषश्चेति । ब्रह्मा दीर्घायुष्यं तावदत्तावाँस्तत्रास्यापमृत्युः देवतादिभ्यः प्राप्ताः परिहृता भवन्तु, रामेण

अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः । राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४२ ॥ मानुषान्न गणे देव
स्वल्पास्ते मम संमताः । दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ॥ ४३ ॥ वाञ्छितं चायुषः शेषं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ
मे । एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शङ्करः ॥ ४४ ॥ ददौ खड्गं महादीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् । आयुषश्चावशेषं च
स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४५ ॥ दत्त्वोवाच ततः शम्भुर्नावज्ञेयमिदं त्वया । अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसं
शयः ॥ ४६ ॥ एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः । अभिवाद्य महादेवमारुरोहाय पुष्पकम् ॥ ४७ ॥ ततो
महीतले राम परिचक्राम रावणः । क्षत्रियान् सुमहार्वीर्यान् बाधमान इतस्ततः ॥ ४८ ॥ केचित्तेजस्विनः शूराः
क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः । तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ४९ ॥ अपरे दुर्जयं रक्षो जानन्तः प्राज्ञसंमताः ।
जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथ राजन् महाबाहुर्विचरन् स महीतले । हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥

तत्रापश्यत् स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् । आर्षेण विधिना चैनां दीप्यन्तीं देवतामिव ॥ २ ॥

स दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् । काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३ ॥

वध इति स्थित्वा मत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ दत्त्वेति । इदं खड्गरूपास्त्रं नावज्ञेयम्, एकस्मिन्नपि दिने पूजौदासीन्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । अवज्ञातं यदि
॥ ४६-५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
अथ राजन्नित्यादि । आर्षेण विधिना तपोनुष्ठानेन ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । प्रहसन्निति दुर्लभकन्यालाभात्प्रहासः ॥ ३ ॥

किमिति । इदं प्रति क्रिया इदं यौवनप्रतिकूलक्रिया । रूपस्य तपसः क्रिया इति पाठः ॥ ४-२० ॥

किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते । न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्यैव प्रति क्रिया ॥ ४ ॥ रूपं तेऽनुपमं भीरु
कामोन्मादकरं नृणाम् । न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥ कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता
वरानने । येन सम्भुज्यसे भीरुस नरः पुण्यभागभुवि ॥ ६ ॥ पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः । एवमुक्ता
तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ ७ ॥ अब्रवीद्विधिवत् कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना । कुशध्वजो मम पिता
ब्रह्मर्षिरमितप्रभः । बृहस्पतिसुतः श्रीमान् बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ८ ॥ तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महा
त्मनः । संभूय वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । तेऽपि गत्वा
हि पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ १० ॥ न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान् राक्षसर्षभ । कारणं तद्वदिष्यामि निशाचर
निशामय ॥ ११ ॥ पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः । अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥
दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः । दम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन राज्ञो
शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा
हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥ ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति । करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्रहे ॥ १६ ॥ इति
प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुङ्गव ॥ १७ ॥ नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः
पुरुषोत्तमात् । आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया । विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् गच्छ पौलस्त्यनन्दन ॥ १८ ॥
जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १९ ॥

अवलिप्तेति । वृद्धानामिति । पुण्यसञ्चयः पुण्यसङ्ग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजते नतु बालयूनोः ॥ २१-३५ ॥

सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् । अवरुह्य विमानाग्रात् कन्दर्पशरपीडितः ॥ २० ॥ अवलिप्ताऽसि
सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी । वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसञ्चयः ॥ २१ ॥ त्वं सर्वगुणसम्पन्ना नार्हसे
वक्तुमीदृशम् । त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवनं ते निवर्तते ॥ २२ ॥ अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः । तस्य मे
भव भार्या त्वं भुङ्क्ष्व भोगान् यथासुखम् ॥ २३ ॥ कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे । वीर्येण तपसा
चैव भोगेन च बलेन च । न मया स समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २४ ॥ इत्युक्तवति तस्मिन्स्तु वेदवत्यथ
साऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् । त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
त्वद्वते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः । मूर्धजेषु तदा
कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २७ ॥ ततो वेदवती क्रुद्धा केशान् हस्तेन साऽच्छिनत् । असिर्भूत्वा करस्तस्याः
केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत् ॥ २८ ॥ सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् । उवाचाग्निं समाधाय मरणाय
कृतत्वरा ॥ २९ ॥ धर्षितायास्त्वयाऽनार्य न मे जीवितमिष्यते । रक्षस्तस्मात् प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम्
॥ ३० ॥ यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यहं पुनः ॥ ३१ ॥ न
हि शक्यं स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चयः । शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३२ ॥ यदि त्वस्ति
मया किञ्चित्कृतं दत्तं हुतं तथा । तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा
ज्वलितं जातवेदसम् । पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ ३४ ॥

॥३६-३९॥ पूर्वमित्यादि । वेदवत्या यः शत्रुः क्रोधाहितः सोऽसौ शैलाभः शत्रू रावणः पुनस्तथैव यथाप्रतिज्ञं पतिं च प्राप्तया पतिभूतस्य तव मानुषं
वीर्यमुपाश्रयित्वा अद्य निहतः ॥४०॥ एवमित्यादि । उत्पन्नेयम् । व्यत्यय आर्षः ॥४१-४३॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायण० सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

पुनरेव समुद्रूता पद्मे पद्मसमप्रभा । तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ ३५ ॥ कन्यां कमलगर्भाभां
प्रगृह्य स्वगृहं ययौ । प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ ३६ ॥ लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैव
मब्रवीत् । गृहस्थेषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽर्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः । सा चैव
क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥ ३८ ॥ राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती । सैषा जनकराजस्य प्रसूता
तनया प्रभो । तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ३९ ॥ पूर्वं क्रोधाहितः शत्रुर्ययाऽसौ निहतस्तथा ।
उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ४० ॥ एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः । क्षेत्रे हलमुखो
त्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥४१॥ एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत् कृते युगे । त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः
॥ ४२ ॥ उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः । सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः । पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥

ततो मरुतं नृपतिं यजन्तं सह दवतैः । उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥

संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद् भ्राता बृहस्पतेः । याजयामास धर्मज्ञः सर्वदेवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् । तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य दर्शनभीरवः ॥ ४ ॥

प्रविष्टायामित्यादि । उशीरबीजमिति देशनाम ॥ १-८ ॥

अकुतूहलेति । अकुतूहलभावेन मां दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिर्भयानादरभावेनेत्यर्थः । यो नावगच्छसि तस्य तवेत्यन्वयः ॥ ९-१२ ॥ कं त्वमिति । प्राक्
 इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः । कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि गतेष्वेवं
 देवेष्वरिनिषूदन । रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६ ॥ तं च राजानमासाद्य रावणो राक्षसाधिपः । प्राह
 युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ ७ ॥ ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् । अपहासं ततो मुक्त्वा
 रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव । धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम्
 ॥ ९ ॥ त्रिषु लोकेषु कोऽन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् । भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् । ततो
 मरुतः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ धन्यः खलु भवान् येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः । न त्वया सदृशः
 श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ११ ॥ नाधर्मसहितं श्लाघ्यं तल्लोकं प्रतिसंहितम् । कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघ्यसे
 भ्रातृनिर्जयात् ॥ १२ ॥ कं त्वं प्राक्केवल धर्मं चरित्वा लब्धवान् वरम् । श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम्
 ॥ १३ ॥ तिष्ठेदानीं न मे जीवन् प्रतियास्यसि दुर्मते । अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ १४ ॥ ततः
 शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः । रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५ ॥ सोऽब्रवीत् स्नेहसंयुक्तं
 मरुतं तं महानृपिः । श्रोतव्यं यदि मद्राक्यं सम्प्रहारो न तेक्षमः ॥ १६ ॥ माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं कुलं दहेत्
 ॥ १७ ॥ दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः । संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥ १८ ॥ स निवृत्तो
 गुरोर्वाक्यान्मरुतः पृथिवीपतिः । विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥ १९ ॥

पूर्वम् । त्वं केवलं धर्मं दोषहीनं धर्मं चरित्वा किमपि वरं लब्धवानिति श्रुतपूर्वम्, इदानीं यादृशं भ्रातृविजयरूपमधर्मं भाषसे तन्न श्रुतपूर्वमित्यर्थः
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति । मार्गमावृणोत्, निर्यातस्येति शेषः ॥ १५ ॥ स इति । महानृपिः तत्पुरोहित इत्यर्थः ॥ १६-२१ ॥

रावण इति । स्वां योनिं स्वस्वप्रकृतिमासाद्य । तानि सत्त्वानि, प्राकार्यवशगृहीतमूर्तिसजातीयप्राणिन इत्यर्थः ॥ २२॥२३ ॥ इदमिति । प्रीतिलक्षणां

ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः । रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ २० ॥ तान् भक्षयित्वा
तत्रस्थान् महर्षीन् यज्ञमागतान् । वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः सम्प्रययौ महीम् ॥ २१ ॥ रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव
दिवौकसः । ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥ २२ ॥ हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ भुजङ्गाद्धि न ते भयम् ॥ २३ ॥ इदं नेत्रसहस्रं तु यत्त्वद्बर्हं भविष्यति । वर्षमाणे मयि मुदं
प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् । एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २४ ॥ नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ।
सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २५ ॥ धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् । पक्षिंस्तवास्मि
सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २६ ॥ यथाऽन्यैर्विविधै रोगैः पीडयन्ते प्राणिनो मया । ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते
न संशयः ॥ २७ ॥ मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहङ्गम । यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २८ ॥
एते मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुद्रयार्दिताः । त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सवान्धवाः ॥ २९ ॥ वरुणस्त्व
ब्रवीद्धंसं गङ्गातोयविहारिणम् । श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्ररथेश्वर ॥ ३० ॥ वर्णो मनोहरः सौम्य चन्द्रमण्डल
सन्निभः । भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३१ ॥

मत्प्रीतिचिह्नभूताम् ॥ २४ ॥ नीला इति । नीलाः किलेति । नेत्ररहिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ धर्मराज इति । प्राग्वंशे यज्ञशालादारुणि ॥ २६ ॥
यथेति । ते तव । ते रोगाः । न प्रभविष्यन्ति । प्रीते इति च्छेदः ॥ २७ ॥ मृत्युत इति । “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः” इत्यशक्यपरिहारत्वादाह—
यावत्त्वामित्यादि ॥ २८ ॥ एत इति । मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः ॥ २९-३१ ॥

मच्छरीरमिति । मच्छरीरं जलमूर्तिम् ॥ ३२ ॥ हंसानामिति । क्रोडः भुजान्तरम् । शष्पाग्रनिर्मलाः बालतृणाग्रवान्निर्मलाः, कोमलश्यामवर्णा इत्यर्थः ।

मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि । प्राप्त्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ ३२ ॥ हंसानां हि पुरा राम नीलवर्णः सपाण्डुरः । पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३३ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् । हैरण्यं सम्प्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३४ ॥ सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् । एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ॥ ३५ ॥ एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन् यज्ञोत्सवे सुराः । निवृत्ताः सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अथ जित्वा मरुतं स प्रययौ राक्षसाधिपः । नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकांक्षी दशाननः ॥ १ ॥ समासाद्य तु राजेन्द्रान् महेन्द्रवरुणोपमान् । अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥ निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः । अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥ ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः । मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः । निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४ ॥ दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरुरवाः । एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥ ५ ॥ अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणैवामरावतीम् । स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ ७ ॥ ग्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः । निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥ ८ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सद्रव्यमिति । एतदेवाह-एष काञ्चनक इति ॥ ३५ ॥ स्वभवनमिति । मरुत्तेन सह स्वर्गमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ १-९ ॥

दीयत इति । संतिष्ठ एवमहं भवामीति आयत्तो भवामीत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेति । पूर्वं रावणगमनात्पूर्वम् । श्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन । तन्नरेन्द्रस्य
 अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः । अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ दीयते द्रुद्धयुद्धं
 ते राक्षसाधिपते मया । सन्तिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ १० ॥ अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्वलम् ।
 निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११ ॥ नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा । रथानां बहुसाहस्रं
 पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२ ॥ महीं सञ्छाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे । ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद
 ॥ १३ ॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् । तद्वावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४ ॥ प्राणश्रयत
 तदा सर्वं हव्यं हुतमिवानले । युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रज्वलन्तं समासाद्य क्षिप्र
 मेवावशेषितम् । प्राविशत् संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् । नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १६ ॥
 सोऽपश्यत्तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् । महार्णवं समासाद्य वनापगणतं यथा ॥ १७ ॥ ततः शक्रधनुःप्रख्यं
 धनुर्विस्फारयन् स्वयम् । आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः ।
 प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १९ ॥ ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि । तस्य राक्षसराजस्य
 इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ २० ॥ तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं कचित् । वारिधारा इवाग्नेभ्यः पतन्त्यो
 गिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥ ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा । तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२ ॥
 स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः । वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २३ ॥

बलम् । निष्क्रामत् निष्क्रामत् ॥ ११-१५ ॥ प्रज्वलन्तमिति । समासाद्येति । तं रावणमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् अल्पावशिष्टमभवदित्यर्थः ।
 तत्र रणे शलभाः पावकमिव संकुलं समूहनाशनम्, प्राविशत् प्रापत् ॥ १६-२३ ॥

तमिति । इक्ष्वाकुमिक्ष्वाकुवंश्यम् । किं फलं प्राप्तम्, निर्जितोऽस्मीति वचनमनुक्त्वेति शेषः ॥ २४-२६ ॥ न ह्यहमिति । त्वया न निर्जित इति । अपि तु प्राप्तेनैव कालेन विपन्न इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् तत्कुलपरिभावित्वादित्यर्थः ॥ २९-३१ ॥ तत इति ।

तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् । किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुद्धयता ॥ २४ ॥ त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप । शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २५ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासु वाक्यमब्रवीत् । किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २६ ॥ न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना । कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २७ ॥ किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये । न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस । यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः । यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक् तदा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥ २९ ॥ उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः । तस्मिन्नुदाहते शापे पुष्पवृष्टिश्च स्वाह्ययुता ॥ ३१ ॥ ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् । स्वर्गते च नृपे तस्मिन् राक्षसः सोऽपसर्पत ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

ततो वित्रासयन् मर्त्यान् पृथिव्यां राक्षसाधिपः । आससाद् घने तस्मिन्नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः । अब्रवीत् कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥

नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः । अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥

अपसर्पत अपासर्पत्, अपगतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ततो वित्रासयन्नित्यादि । आससाद् घने तस्मिन्निति । तस्मिन्काले घने घनपृष्ठे स्थितं नारदमित्यर्थः ॥ १ ॥ तस्येति । हेतुमागमनस्य चेत्यत्रापि

पृष्ठेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपत इति । तिष्ठेति, मद्रचनं श्रोतुमिति शेषः । विष्णुदैत्यघातादिर्दृष्टान्तार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किञ्चिदिति । समाधि
मैकाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अयं लोकः । त्वया अवध्येनेति च्छेदः ॥ ७-९ ॥ तैस्तैरिति । युद्धेनेति । मतिमान् कदा तस्मिन्मर्त्यलोके युद्धेन वधप्रणयी भवेत्

राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत । प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥ विष्णुना दैत्यघातैश्च
गन्धर्वोरगधर्षणैः । त्वया समं विमर्दंश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५ ॥ किञ्चिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ।
श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षससत्तम । तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥ किमयं वध्यते तात
त्वयाऽवध्येन दैवतैः । हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥ देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वराक्षसाम् ।
अवध्येन त्वया लोकः क्लृप्तं युक्तो न मानुषः ॥ ८ ॥ नित्यं श्रेयसि संभूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् । हन्यात् कस्तादृशं
लोकं जराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्र कः । मतिमान् मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी
भवेत् ॥ १० ॥ क्षीयमाणं देवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः । विषादशोकसंभूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥
पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् । मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२ ॥ कचिद्वादित्रनृत्यादि
सेव्यते मुदितैर्जनैः । रुद्यते चापरैरातैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥ मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः । मोहितोऽयं
जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ अलमेनं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् । जित एव त्वया सौम्य
मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥ अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् । तन्निगृहीष्व पौलस्त्य यमं परपुरञ्जय ॥ १६

न कोऽपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किञ्च मृतमारणवयुद्धेन तेषां वधो व्यर्थ इत्याह-क्षीयमाणमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ कचिदिति । धाराश्रुनयनाननैः धाराभूताश्रु
नयनयुक्तमुखैः ॥ १३ ॥ मातेति । भार्याबन्धुमनोरमैः भार्याबन्धुषु मनोरमो मनोरमणं प्रीतिर्येषां तैः । क्लेशं पारलौकिकदुःखम् ॥ १४ ॥ अलमेनं

परिक्लिश्येति । मोहनिराकृतः अज्ञानेन प्रच्यावितार्थः ॥ १५-१७ ॥ महर्ष इति । देवगन्धर्वविहार देवगन्धर्वैर्गानपौरैर्विहारपर ! समरप्रिय समरदर्शन प्रिय ! ॥ १८ ॥ तत इति । रसालयम् अमृतरसालयम् ॥ १९ ॥ अथेति । क खल्विति इदानीं रसातलजिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण रसातलमार्गं

तस्मिन् जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः । एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा । अब्रवीन्नारदं तत्र सम्प्र हस्याभिवाद्य च ॥ १७ ॥ महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय । अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ॥ १८ ॥ ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान् सुरान् वशे । समुद्रममृतार्थं च मयिष्यामि रसालयम् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्दश ग्रीवं नारदो भगवानृषिः । क खल्विदानीं मार्गेण त्वया ह्यन्येन गम्यते ॥ २० ॥ अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति । मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन ॥ २१ ॥ स तु शारदमेधाभं हासं मुक्त्वा दशाननः । उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ तस्मादेवमहं ब्रह्मन् वैवस्वतवधोद्यतः । गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३ ॥ मया हि भगवन् क्रोधात् प्रतिज्ञातं रणार्थिना । अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ २४ ॥ तदिह प्रस्थितोऽहं वै प्रेतराजपुरं प्रति । प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च । प्रययौ दक्षिणामाशां प्रहृष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६ ॥ नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः । चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ येन लोकाम्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः । क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥

व्यतिरिक्तमार्गेण क गम्यते ॥ २० ॥ कस्य तर्ह्ययं मार्ग इत्यपेक्षायामाह-अयं खल्वित्यादि । सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्षः ॥ २१ ॥ स त्विति । हासं मुक्त्वेति । कृत्वेति यावत् । शारदमेधाभं नारदं प्रति कृतमित्येवावोचत्, तन्मार्गेणैव गमनं तज्यश्च मम सिद्ध एवेत्युवाचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्मादिति ।

यस्मान्मार्ग उपदिष्टः यतश्च मया चतुर्दिक्पालजयः प्रतिज्ञातस्तस्मादित्यर्थः ॥ २३-२८ ॥ स्वदत्तं स्वकृतं च । स्वदत्तस्वकृतशब्देन कायकलेशरूपं तपः । महात्मनः, अनुग्रहादिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ धाता विधाता सामान्यतो विशेषतश्च कर्ता ॥ ३१ ॥ अपरमिति । काल एव सर्वसाधनम् । अयं

स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः । लब्धसंज्ञा विजेष्यन्ते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥ यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः । तं कथं राक्षसेन्द्रोऽसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥ ३० ॥ यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा । त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ॥ ३१ ॥ अपरं किन्तु कृत्वाऽयं विधानं संविधास्यति । कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ ३२ ॥ विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एवं सञ्चिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः । आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥ अपश्यत् स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् । विधानमुपतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥ स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् । अब्रवीत् सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥ कञ्चित् क्षेमं तु देवर्षे कञ्चिद् धर्मो न नश्यति । किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥ ४ ॥ अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः । श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥ एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः । उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥

तु कालातिरिक्तमपरं किं विधानं साधनसंपादनं कृत्वा कालजयं संविधास्यतीत्येवं कौतूहलसमुत्पन्नोऽहं यमस्य सदनं द्रष्टुं यास्यामि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ १ ॥ अपश्यदिति । अग्निः पुरस्कृतः साक्षितया येनासौ अग्निपुरस्कृतः तम् । प्राणिनो विधानं निग्रहानुग्रहकृत्यमुपतिष्ठन्तमनुतिष्ठन्तम् ॥ २-४ ॥ अब्रवीदिति । विधानं मत्तः श्रुतापदः प्रतिक्रिये

त्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतेनेति । दण्डः कालदण्डः प्रहरणमायुधं यस्य तस्य तव किन्तु भविष्यतीति, जयोऽपजयो वेत्यर्थः ॥ ७-११ ॥ ददर्शति ।

एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभा । दण्डप्रहरणस्याद्य तव किन्तु भविष्यति ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्त
मिवोदितम् । ददर्श दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः । कृत्वा
वितिमिरं सर्वं समीपं सोऽभ्यवर्तत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत् सुमहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः । प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानां
श्वैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अपश्यत् सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह । यमस्य पुरुषैरुग्रैर्वोररूपैर्भयानकैः ॥ ११ ॥
ददर्श बन्धमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देद्मिनः । क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥ १२ ॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च
सारमेयैश्च दारुणैः ॥ १३ ॥ श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः । सन्तार्यमाणान् वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम्
॥ १४ ॥ बालुकासु च तप्तासु तप्यमानान् मुहुर्मुहुः । असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥ १५ ॥ रौरवे क्षारनद्यां
च क्षुरधारासु चैव हि । पानीयं याचमानांश्च तृषितान् क्षुधितानपि ॥ १६ ॥ शवभूतान् कृशान् दीनान् विवर्णान्
मुक्तमूर्धजान् । मलपङ्कधरान् दीनान् रूक्षांश्च परिधावतः ॥ १७ ॥ ददर्श रावणो मार्गे शतशोऽथ सहस्रशः ।
कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिस्वनैः । प्रमोदमानानद्राक्षोद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १८ ॥ गोरसं गोप्रदातारो
ह्यन्नं चैवान्नदायिनः । गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्नतः ॥ १९ ॥ सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान् ॥ २० ॥
धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान् स्वतेजसा । ददर्श सुमहाबाहू रावणो राक्षसाधिपः ॥ २१ ॥ ततस्तान् भिद्यमानांश्च
कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः । रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्वली ॥ २२ ॥

तीव्रो निष्टनः क्रूरशब्दः ॥ १२ ॥ १३ ॥ श्रोत्रेति । संतार्यमाणान् वैतरणीमिति संज्ञापदवशात् पादाक्षराधिक्यम् ॥ १४-३६ ॥

तानिति । तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं प्रागुक्तशस्त्रवर्षसाधकमपहत्य निरस्य ॥ ३७-४३ ॥

प्राणिनो मोचितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा । सुखमापुर्मुहूर्ते ते ह्यतर्कितमचिन्तितम् ॥ २३ ॥ प्रेतेषु मुच्यमानेषु
राक्षसेन महीयसा । प्रेतगोपाः सुसंकुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ २४ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वादिभ्यः समुत्थितः ।
धर्मराजस्य योधानां शूराणां सम्प्रधावताम् ॥ २५ ॥ ते प्रासैः परिवैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः । पुष्पकं समवर्षन्त
शूराः शतसहस्रशः ॥ २६ ॥ तस्यासनानि प्रासादान् वेदिकास्तोरणानि च । पुष्पकस्य वभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा
इव ॥ २७ ॥ देवनिष्ठानभूतं बद्धिमानं पुष्पकं मृधे । भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २८ ॥ असङ्ख्या
सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः । शूराणामुग्रयातॄणां सहस्राणि शतानि च ॥ २९ ॥ ततो वृक्षैश्च शूलैश्च प्रासादानां
शतैस्तथा । ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम् । अयुद्धयन्त महावीराः स च राजा दशाननः ॥ ३० ॥
ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वशस्त्रसमाहताः । अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ ३१ ॥ अन्योन्यं ते
महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्भृशम् । यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिणः ॥ ३२ ॥ अमात्यांस्तांस्तु सन्त्यज्य
यमयोधा महाबलाः । तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३३ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ।
फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३४ ॥ स तु शूलगदाप्रासाच्छक्तितोमरसायकान् । मुसलानि शिला
वृक्षान् मुमोचास्त्रबलाद्वली ॥ ३५ ॥ तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् । यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात
धरणीतले ॥ ३६ ॥ तांस्तु सर्वान् विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च । जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥
परिवार्य च तं सर्वे शूलं मेघोत्करा इव । भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छासमपोथयन् ॥ ३८ ॥

ज्वालामालीति । क्रव्यादैः स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥४४-४६॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥२१॥

विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः । ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ ततः स कार्मुकी
वाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथाऽन्तकः ॥ ४० ॥ ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं सन्धाय
कार्मुके । तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ४१ ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे । मुमोच
तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शङ्करो यथा ॥ ४२ ॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् । वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्ने
रिव मूर्च्छतः ॥ ४३ ॥ ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे । मुक्तो गुल्मान् दुर्मांश्चापि भस्म कृत्वा
प्रधावति ॥ ४४ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मिन्निपतिता दावदग्धा नगा इव ॥ ४५ ॥
ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः । ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः । शत्रुं विजयिनं मेने स्ववलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥ स हि योधान् हतान्
मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः । अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥ तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महा
रथम् । स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् । पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥ येन संक्षि
प्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् । यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वल
दग्निमत ॥ ४ ॥ तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥

स तस्य त्वित्यादि ॥ १ ॥ स हीति । उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ येनेति । येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संहियत इत्यर्थः । अव्ययं
प्रवाहानित्यम् ॥ ४ ॥ तस्येति । निश्छिद्राः निरन्तराः ॥ ५-७ ॥

तत इति । ततः प्रचोदयन् सूतस्तान् हयान् रुधिरप्रभानित्यत्र चो इति गायत्र्याः द्वाविंशाक्षरम् ॥ ८ ॥ मुहूर्तेनेति । मनसस्तुल्याः मनस्तुल्यवेगा

पावकस्पर्शसङ्काशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ६ ॥ ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः । कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं
सर्वलोकभयावहम् ॥ ७ ॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तान्श्वान् रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः
॥ ८ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः । प्रापयन् मनसस्तुल्या यत्र तत् प्रस्तुतं रणम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तथैव
विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्बुधुः ॥ १० ॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भया
दिताः । नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ ११ ॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत
दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि संक्रुद्धो
रावणस्योपकृन्तत् ॥ १३ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह । तस्मिन् वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः
॥ १४ ॥ ततो महाशक्तिशैरैः पात्यमानो महोरसि । नाशक्रोत् प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीडितः ॥ १५ ॥ एवं
नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना । सप्तरात्रं क्रुतः सङ्गृह्ये विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं यम
राक्षसयोर्द्वयोः । जयमाकांक्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १७ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरम् ॥ १८ ॥ संवर्त इव लोकानां क्रुद्धयतोरभवत्तदा । राक्षसानां च मुख्यस्य
प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १९ ॥ राक्षसेन्द्रोऽपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् । निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन् बाणां
स्ततोऽसृजत् ॥ २० ॥ मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरर्दयत् । यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २१ ॥

इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वेति । विकृतं घोरसन्नादरूपविकारवन्तम् ॥ १० ॥ लघ्विति । लघुसत्त्वतया अल्पवीर्यतया ॥ ११-२४ ॥

हिरण्यकशिपुरित्यादि । दम्भुनाम कश्चिदसुरः । विनिपन्नाः विनाशं प्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्राः ॥ २५-२९ ॥ मुञ्चेति । यावन्निहन्मि निहनिष्यामीत्यर्थः । यावद्योगे भविष्यदर्थे लट् ॥ ३० ॥ बलमिति । मया दृष्टो मुहूर्तमपि न जीवतीत्येतत् मद्रचनं बलं न खलु बलप्रकाशनं न भवति । किन्तु निसर्गतः

ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत । ज्वालामाली सनिश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥ २२ ॥ तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ । प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥ २३ ॥ ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत । मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् । नैषारक्षो भवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुः श्रीमान् नमुचिः शम्बरस्तथा । विसन्धिधूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ॥ २५ ॥ दम्भुदैत्यमहाराजो वृत्रो वाणस्तथैव च । राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ २६ ॥ ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्यप्सरोगणाः । युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ २७ ॥ क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्ध्रुमा । एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः ॥ २८ ॥ विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः ॥ २९ ॥ मुञ्च मां साधु धर्मज्ञ यावदेनं निहन्म्यहम् । न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति ॥ ३० ॥ बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः । स दृष्टो न मया कालं मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१ ॥ तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् । अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम् ॥ ३२ ॥ ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः । कालदण्डममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥ ३३ ॥ यस्य पार्श्वेषु निखिलाः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः । पावकाशनिसङ्काशो मुहुरो मूर्तिमान् स्थितः ॥ ३४ ॥ दर्शनादेव यः प्राणान् प्राणिना मपकर्षति । किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३५ ॥

स्वभावतः सिद्धा मर्यादा एषा, अनादिसृष्टिरेवंविधेत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति स दृष्ट इति ॥ ३१ ॥ तस्येति । अयमेनं निहन्म्यहम् अहमेनमयं

निहन्मि, अविलम्बेन हन्मीत्यर्थः ॥ ३२-४० ॥ यो हीति । अनृतमसत्यवादिनं कुर्यात् । मृत्युपुरस्कृतः मृत्युना पुरस्कृतः । बहुव्रीहिश्च ॥ ४१-४४ ॥ यदीति । उभयतोऽनृतं मया कालदण्डस्य मोघत्वसंपादने दण्डस्यानृतत्वम्, रक्षोमरणोपेक्षणे वरवचनस्यानृतत्वमिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् । तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३६ ॥ ततो विदुदुबुः सर्वे
 तस्मात् त्रस्ता रणाजिरे । सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम् ॥ ३७ ॥ तस्मिन् प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन
 रावणम् । यम पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम । न हन्तव्य
 स्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचरः ॥ ३९ ॥ वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव । स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया
 व्याहृतं वचः ॥ ४० ॥ यो हि मामनृतं कुर्यात् देवो वा मानुषोऽपि वा । त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः
 ॥ ४१ ॥ क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये । प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४२ ॥ अमोघो ह्येष
 सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः । कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः ॥ ४३ ॥ तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो
 रावणमूर्धनि । न ह्यस्मिन् पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ४४ ॥ यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः । म्रियते
 वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोऽनृतम् ॥ ४५ ॥ तन्निवर्तय लङ्केशं दण्डमेतं समुद्यतम् । सत्यं च मां कुरुष्वद्य लोकांस्त्वं
 यद्यवेक्षसे ॥ ४६ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा । एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥ ४७ ॥
 किं न्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि । न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ॥ ४८ ॥ एष तस्मात् प्रण
 श्यामि दर्शनादस्य रक्षसः । इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९ ॥

एवमिति । प्रभविष्णुः स्वामी ॥ ४७ ॥ किं न्विति । यद्यस्मान्मया न हन्तव्यस्तस्मादिदानीं मया किञ्च शक्यं कर्तुमिति, सञ्चिन्त्येति शेषः ॥ ४८ ॥ एष इति,
 अस्य रक्षसो दर्शनादर्शनपथात् । प्रणश्यामि “णश अदर्शने” अन्तर्हितो भविष्यामीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । ब्रह्माणमिति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स त्विति । वैवस्वतः ब्रह्मपुरोगमैर्देवैः हृष्टः, अभूदिति शेषः ॥५१॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥
॥ १ ॥ तत इति । हृष्टवत् यमादपि कथंचिन्मुक्ता इति हृष्टास्सन्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । रसातलं गच्छन् पयसां निधिं प्रविष्टः, मार्गवशादिति

दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः । आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ५० ॥ स तु
वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः । जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महासुनिः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदि
काव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् । रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान् ददर्श ह ॥ १ ॥ ततो रुधिरसिक्ताङ्गं
प्रहारैर्जर्जरीकृतम् । रावणं राक्षसा दृष्ट्वा हृष्टवत् समुपागमन् ॥ २ ॥ जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः ।
पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्वित्वा रावणेन तु ॥ ३ ॥ ततो रसातलं गच्छन् प्रविष्टः पयसां निधिम् । दैत्योरगगणा
ध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥ स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् । कृत्वा नागान् वशे हृष्टो ययौ मणि
मयीं पुरीम् ॥ ५ ॥ निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् । राक्षसांस्तान् समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत्
॥ ६ ॥ ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः । नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥ शूलैस्त्रिशूलैः
कुलिशैः पट्टिशसिपरश्वधैः । अन्योन्यं विभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥ तेषां तु युद्धयमानानां साग्रः
संवत्सरो गतः । न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि व ॥ ९ ॥ ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः ।
आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥

शेषः ॥ ४ ॥ स त्विति । भोगवती नाम समुद्राधः पाताललोकवर्तिनी नागपुरी तत्र नागान् स्ववशे कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ॥५॥ निवातेति ।

वसन् अवसन् । लब्धवराः, ब्रह्मण इति शेषः ॥ ६-१० ॥ निवातेति । बृद्धः सर्वदेवासुरकूटस्थः । विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥
राक्षसस्येति । रोचते, कर्तव्यत्वेन ममेति शेषः । सख्यप्रयोजनं दर्शयति अविभक्ता इति ॥ १३-१५ ॥ तत इति । उपधार्य अनुसृत्य मायानामसुर

निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् । बृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥ न ह्ययं रावणो
युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः । न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह
रोचते । अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः । निवात
कवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४ ॥ अर्थतस्तैर्यथान्याय्यं संवत्सरमथोषितः । स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो
दशाननः ॥ १५ ॥ ततोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् । सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥ १६ ॥
ततोऽश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् । गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७ ॥ शूर्पणख्याश्च
भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा । श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटम् । जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे
तथा ॥ १८ ॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुश्शतम् ॥ १९ ॥ ततः पाण्डुरमेवाभं कलासमिव भास्वरम् ।
वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् । यस्याः पयोभि
निष्यन्दात् क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २१ ॥ ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् । यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मि
निशाकरः ॥ २२ ॥ यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः । अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥

मायायोगविद्यानाम् ॥ १६ ॥ तत इत्यादि श्लोकचतुष्कमेकं वाक्यम् । श्यालस्य च्छेदे निमित्तमाह, राक्षसान् स्वकीयान् जिह्वया संलिहन्तमात्वादयन्तम्,
भक्षयन्तमिति यावत् ॥ १७-२० ॥ क्षरन्तीमिति । सुरभिमित्यत्रापि अपश्यदित्यनुकर्षः । सागर इति, समभवादिति शेषः ॥ २१ ॥ ददर्शेति । गोवृषेन्द्रस्य
रुद्रवृषभस्य वरारणिं साक्षान्मातरम् । यस्माच्चन्द्र इति । इन्द्रूत्पादकः क्षीरसमुद्र इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दा व्याख्येयाः ॥ २२ ॥ यमित्यादि ।

स्वधभोजिनामिति ह्रस्व आर्षः । स्वधाभोजिनां पितृणाम् । स्वधा पितृभक्षं कव्यम् । धाराशताकीर्णं जलधाराशतैराकीर्णम् । निर्जितोऽस्मीति वद ।
 एवं चेत्ते भयं नास्तीत्यब्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः ॥ २३-२७ ॥ एतस्मिन्निति । गौश्च पुष्करश्चेति पुत्राणां पौत्राणां च बलाध्यक्षौ ॥ २८-३३ ॥

यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः । प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥ २४ ॥ प्रविवेश महाघोरं गुप्तं
 बहुविधैर्बलैः । ततो धाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा । नित्यप्रहृष्टं दृष्टो वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥ ततो हत्वा
 बलाध्यक्षान् समरे तैश्च ताडितः । अब्रवीच्च ततो योधान् राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धार्थी रावणः प्राप्त
 स्तस्य युद्धं प्रदीयताम् । वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साञ्जलिः ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य
 महात्मनः । पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन् गौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥ ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः ।
 युद्धा रथान् कामगमानुद्यद्वास्वरवर्चसः ॥ २९ ॥ ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणम् । सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां
 रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥ अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः । वारुणं तद्वलं कृत्स्नं क्षणेन विनिपातितम्
 ॥ ३१ ॥ समीक्ष्य स्वबलं सङ्गृह्ये वरुणस्य सुतास्तदा । अर्दिताः शरजालेन निवृत्तारणकर्मणः ॥ ३२ ॥ महीतलगतास्ते
 तु रावणं दृश्य पुष्पके । आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥ महदासीत्ततस्तेषां तुल्यस्थानमवाप्य
 तत् । आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥ ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः । विमुखीकृत्य सन्तुष्टा
 विनेदुर्विविधान् रवान् ॥ ३५ ॥ ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं दृश्य धर्षितम् । त्यक्त्वा मृत्युभयं वीरो युद्धकांक्षी
 व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥ तेन ते दारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः । महोदरेण गदया हता वै प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥
 तेषां वरुणपुत्राणां हत्वा योधान् हयाञ्छतान् । मुमोचाशु महानादं विरथान् प्रेक्ष्य तान् स्थितान् ॥ ३८ ॥

महदिति । स्थानमाकाशरूपम् । आकाशे युद्धम् आकाशयुद्धम् ॥ ३४-३९ ॥

ते त्विति । स्वप्रभावात् देवतात्वप्रभावात् ॥ ४०-४५ ॥ अपविद्धा इति । षष्टिहायनं परिमाणं येषां ते षष्टिहायनाः ॥ ४६-४९ ॥ तानित्यर्द्धम् ॥ ५० ॥

ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्हतैः । महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥ ते तु त्यक्त्वा रथान् पुत्रा
वरुणस्य महात्मनः । आकाशे विष्टिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ४० ॥ धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य
महोदरम् । रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समभिद्रवन् ॥ ४१ ॥ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः ।
दारयन्ति स्म संक्रुद्धा भेदा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव निर्गतः । शरवर्षैर्महाघोरै
स्तेषां मर्मस्वताडयत् ॥ ४३ ॥ ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातयः । मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि
च ॥ ४४ ॥ पट्टिशांश्चैव शक्तीश्च शतग्रीवस्तोमरांस्तथा । पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्टितः ॥ ४५ ॥ अप
विद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः । महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराण्यष्टिहायनाः ॥ ४६ ॥ सीदमानान् सुतान् दृष्ट्वा
विह्वलान् सुमहोजसः । ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥ ४७ ॥ ततो रक्षो महानादान् मुक्त्वा हन्ति स्म वारु
णान् । नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥ ४८ ॥ ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले । रणात् स्वपुरुषैः शीघ्रं
गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४९ ॥ तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ ५० ॥ रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रहसो नाम
वारुणः । गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥ ५१ ॥ गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि । तत् किं तव
वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे । ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ५२ ॥ राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम
विश्राव्य चात्मनः । हर्षान्नादं विमुञ्चन् वै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ ५३ ॥ आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य
सः । लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलगतो ययौ ॥ ५४ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥
वरुणस्यायं वारुणः ॥ ५१-५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

॥ अथात्राधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

हर्षान्नादांस्तु विमृजन् निष्क्रान्तो वरुणालयात् । महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा । ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरु
 युद्धदुर्मदाः ॥ १ ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् । वैदूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम् ॥ २ ॥
 सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः । वज्रस्कृतिकसोपानं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ ३ ॥ बह्वासनयुतं रम्यं महेन्द्र
 भवनोपमम् । दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ कस्येदं भवनं सौम्यं मेरुमन्दरसन्निभम् । गच्छ प्रहस्त
 शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् । स शून्यं प्रेक्ष्य तद्वारं पुनः कक्ष्या
 न्तरं ययौ ॥ ६ ॥ सप्तकक्ष्यान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत् । ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ॥ ७ ॥
 स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा ॥ ८ ॥ ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः । आदित्य इव
 दुष्प्रेक्ष्यः साक्षाद्यम इव स्थितः ॥ ९ ॥ तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः । विनिर्गम्याब्रवीत् सर्वं रावणाय
 निशाचरः ॥ १० ॥ अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः । प्रवेष्टुमिच्छन् वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ ११ ॥
 चन्द्रमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः । द्वारमावृत्य सहसा ज्वालासक्तो भयानकः ॥ १२ ॥ रक्ताक्षः श्वेत
 वदनो बिम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान् । महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ १३ ॥ गूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्राभा
 रोमहर्षणः । एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः । गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य सुस्थितम् ॥ १४ ॥ अथ
 सन्दर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥ १५ ॥ अस्पन्दतास्य हृदयं वेपथुश्चाप्यजायत । निमित्तान्यमनोज्ञानि
 दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ॥ १६ ॥ अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् । किं त्वं चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्ध
 मानसः ॥ १७ ॥ युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर । एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् । योत्स्यसे बलिना

सार्धं मया वा तद्विधीयताम् ॥ १८ ॥ रावणोऽभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत । अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो
वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ गृहेऽत्र तिष्ठते को वा तं ब्रूहि वदतां वर । तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान्
॥ २० ॥ स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति ॥ २१ ॥ एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः । वीरो बहुगुणो
पेतः पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥ बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः । अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि गुणसागरः
॥ २३ ॥ प्रियंवदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा । कालकांक्षी महासत्त्वः सत्यवाक् सौम्यदर्शनः ॥ २४ ॥ स च
सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः । एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा ॥ २५ ॥ देवैश्च भूतसङ्घैश्च पन्नगैश्च
महर्षिभिः । भयं यो नाभिजानाति तेन किं योद्धुमिच्छसि ॥ २६ ॥ बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर ।
प्रविश त्वं महासत्त्वं सद्भामं कुरु मा चिरम् ॥ २७ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः । स विलोक्याथ
लङ्केशमदृष्ट्वा जहास च ॥ २८ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः । अथ सन्दर्शनादेव बलिर्वै विश्व
रूपवान् ॥ २९ ॥ स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् । दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करो
म्यहम् ॥ ३० ॥ किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर । एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा । सोऽहं मोचयितुं शक्तो बन्धनात्त्वां न संशयः ॥ ३२ ॥ एवमुक्ते
ततो हासं बलिः कृत्वेदमब्रवीत् । श्रूयतामभिधास्यामि यं त्वं पृच्छसि रावण ॥ ३३ ॥ य एष पुरुषः श्यामो
द्रारि तिष्ठति नित्यदा । एतेन दानवेन्द्राश्च तथाऽन्ये बलवत्तराः ॥ ३४ ॥ वशं नीता बलवता पूर्वं पूर्वतराश्च
ये । बद्धश्चाहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ॥ ३५ ॥ क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण । सर्वभूतापहर्ता वै

य एष द्वारि तिष्ठति । कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३६ ॥ न त्वं वेद न चाहं वै भूतभव्यभव
 त्प्रभुम् । कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३७ ॥ लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च । संहरत्येष
 भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३८ ॥ पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तो महेश्वरः । करणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुष
 सत्तमः ॥ ३९ ॥ इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर । सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ ४० ॥ नैवं
 विधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ४१ ॥ अहं त्वं चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः । नेता तेषां महात्मैष पशुं
 रशनया यथा ॥ ४२ ॥ वृत्रो दनुः शुक्रः शुम्भो निशुम्भो दम्भुरेव च । कालनेमिश्च प्रह्लादस्तथा वैरोचनो बलिः
 ॥ ४३ ॥ कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः । हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूमशम्बरौ ॥ ४४ ॥ यमला
 र्जुनौ च कंसश्च कैटभो मधुना सह । एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ॥ ४५ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वै
 स्तप्तं महत्तपः । सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ॥ ४६ ॥ सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तभोगैर्महत्तरैः । दत्तमिष्ट
 मधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः ॥ ४७ ॥ स्वपक्षेष्वाणुगोतारः प्रहर्तारः परेष्वपि । समरेष्वपि लोकेषु नैतेषां
 विद्यते समः ॥ ४८ ॥ शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः । सर्वविद्याप्रवेत्तारः सङ्ग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४९ ॥
 सर्वैस्त्रिदशराज्यानि कांक्षितानि महात्मभिः । युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥ ५० ॥ देवानामपि ये
 शक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः । प्रमत्ता भोगरक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ॥ ५१ ॥ यत् स देवान् प्रधर्षेत तदेषो विष्णु
 रीश्वरः । उपायपूर्वकं नाशं संवेत्ता भगवान् हरिः ॥ ५२ ॥ प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतन्निधनं नयेत् । पुनरेवात्मना
 ऽऽत्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ॥ ५३ ॥ एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना ! ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिना काम
 रूपिणा ॥ ५४ ॥ समरे च दुराधर्षा नृपास्ते च पराजिताः । तेन नीताः क्षयं सर्वे कृतान्तबलचोदिताः ॥ ५५ ॥

एवमुक्त्वाऽथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः । यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ॥५६॥ एतद्गृहीत्वाऽऽगच्छ त्वं मम
पार्श्वं महाबल । ततोऽहं तव चारुयास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ॥५७॥ तत् कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण ।
एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५८ ॥ यत्र स्थितं महदिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन । लीलयोत्पाटनं चक्रे
रावणो बलदर्पितः ॥ ५९ ॥ न च चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत् कथंचन । लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः
॥ ६० ॥ उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः । छिन्नमूलो यथा शाखी रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ६१ ॥ एतस्मि
न्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्करसम्भवः । राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ६२ ॥ ततो रक्षो मुहूर्तेन
चेतनां लभ्य चोत्थितम् । लज्जयाऽवनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६३ ॥ आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयो
दितम् । यत्त्वया चोद्धृतं वीर कुण्डलं मणिभूषितम् ॥ ६४ ॥ एतद्धि पूर्वजस्यासीत् कर्णाभरणमीक्ष्यताम् । एतत्
पणितमत्रैवमन्यद्भूयो महाबल ॥ ६५ ॥ अन्यत् पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु । मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो
भुवि ॥ ६६ ॥ हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् । न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६७ ॥
न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि । न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ॥ ६८ ॥ विद्यते राक्षस
श्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् । प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६९ ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोक
भयङ्करः । सर्वदृश्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ७० ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृत् । दृष्टं च
तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ७१ ॥ तत् उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् । एष तिष्ठति द्वास्स्थो वै वासुदेवो
निरञ्जनः ॥ ७२ ॥ तस्य देवादिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह । वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७३ ॥

इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च । ऋषीणां सतसङ्ख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥ ७४ ॥ वशं नीतानि
 सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः
 सह मृत्युना । पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः । विद्युज्जिह्वश्च दंष्ट्रालः सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६ ॥
 रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयङ्करः । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ ७७ ॥ पापानां शमिता चैव
 स मया युधि निर्जितः । न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ॥ ७८ ॥ एनं तु नाभिजानामि तद्ववान्
 वक्तुमर्हति । रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिवैरोचनोऽब्रवीत् ॥ ७९ ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 अनन्तः कपिलो विष्णुर्नारसिंहो महाद्युतिः ॥ ८० ॥ ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः । द्वादशादित्य
 सदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ ८१ ॥ नीलजीमूतसङ्काशः सुरनाथः सुरोत्तमः । ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजन
 प्रियः ॥ ८२ ॥ एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः । एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ ८३ ॥ एष
 यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः । सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४ ॥ सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमय
 स्तथा । सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥ ८५ ॥ वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः । एवं मुनिगणाः
 सर्वे कथयन्तीह मोक्षिणः ॥ ८६ ॥ य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते । स्मृत्वा स्तुत्वा तथेद्वा च सर्व
 मस्मादवाप्यते ॥ ८७ ॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं रावणो निर्ययौ तदा । क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥ ८८ ॥
 तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृत् प्रभुः । नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति विश्वधृत् ॥ ८९ ॥ अन्तर्धानं गतो राम
 ब्रह्मणः प्रियकाम्यया । न च तं पुरुषं तत्र ददर्श रजनीचरः ॥ ९० ॥ हर्षान्नादं विमुञ्चन् वै निष्क्रामत् वरुणालयात् ।
 येनैव सम्प्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ ॥ ९१ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रक्षितः प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ सञ्चिन्त्य पौलस्त्यः सूर्यलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥ पुष्पकं तत् समा
रुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् । मनोवातगतिं दिव्यं विहारवियति स्थितम् ॥ २ ॥ तत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ।
वरकाञ्चनकेयूररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ ३ ॥ कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् । केयूरनिष्काभरणं
रक्तमालावलम्बिनम् ॥ ४ ॥ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् । तमादिदेवमादित्यं विभुं सप्ताश्ववाहनम्
॥ ५ ॥ अनाद्यन्तममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् । तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ स प्रहस्तमुवा
चाथ रवितेजोबलार्दितम् । गच्छामात्य वद ह्येनं सन्देशान्मम शासनम् ॥ ७ ॥ मार्तण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो ब्रूहि
मा चिरम् । युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ ८ ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु । तस्य
तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यान्तिकमागमत् ॥ ९ ॥ पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोऽपश्यद्वारपालकौ । आभ्यामाख्याय तत् सर्वं
रावणस्य विनिश्चयम् । तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः ॥ १० ॥ दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान्
विभुम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह । उवाच वचनं श्रीमान् बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२ ॥
गच्छ दण्डिन् जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद । कुरु यत्ते कांक्षितं तन्नाहं कालक्षिपां सहे ॥ १३ ॥ स गत्वा
वचनात्तस्य राक्षसाय महात्मनः । कथयामास तत् सर्वं सूर्योक्तं वचनं यथा ॥ १४ ॥ स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो
वै महात्मनः । घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरः प्रक्षितो द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
अथ सञ्चिन्त्य पौलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुप्य वीर्यवान् ॥ १ ॥ तदा कश्चिद्रथारूढो
दिव्यस्रगनुलेपनः । अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥ रतिश्रान्तोऽप्सरोङ्गेषु चुम्बितः सन् विबुध्यते ।
रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३ ॥ अथापश्यदृषिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् । दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा

चेदमुवाच ह ॥ ४ ॥ स्वागतं तव देवर्षे दिष्ट्या चैवागतो ह्यसि । कोऽयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ५ ॥
 निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति । रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ शृणु वत्स यथातत्त्वं
 वक्ष्ये तव महामते । एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ ७ ॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्त-
 मम् । तपसा निर्जिता लोका विक्रमेण यथा त्वया ॥ ८ ॥ प्रयाति पुण्यवान् वत्स सोमं पीत्वा न संशयः । त्वं च
 राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ ९ ॥ नेदृशेषु च क्रुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु । अथापश्यद्रथवरं महाकायं
 महौजसम् ॥ १० ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रसङ्कुलम् । क्वैष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ ११ ॥
 किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोहरम् । श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥ एष शूरो रणे योद्धा
 सङ्ग्रामेष्वनिवर्तकः । युद्धयमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १३ ॥ कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः ।
 सङ्ग्रामे निहतो वीरान् हत्वा च सबलान् बहून् ॥ १४ ॥ इन्द्रस्यातिथिरैवैष ह्यथवा यत्र चेच्छति । नृत्तगीतविलासैस्तु
 सेव्यते नरसत्तमः ॥ १५ ॥ पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः । रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ १६ ॥ य एष दृश्यते राजन् विमाने सर्वकाञ्चने । अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ १७ ॥ सुवर्णदो
 महाराज विचित्राभरणाम्बरः । एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १८ ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो
 वाक्यमब्रवीत् । य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम ॥ १९ ॥ कोऽत्र मे याचतो दद्याद्युद्धातिथ्यं महाद्युतिः ।
 क्षिप्रमाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि पर्वत ॥ २० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा । स्वर्गार्थिनो महाराज
 नैते युद्धार्थिनो नृपाः ॥ २१ ॥ वक्ष्यामि च महाराज विचित्राभरणाम्बरः । यस्तु राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्वरो महान्
 ॥ २२ ॥ मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति । पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ कुत्रासौ

वर्तते राजा तं ममाचक्ष्व तत्त्वतः । अहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नरपुङ्गवः ॥ २४ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनि
वचनमब्रवीत् । युवनाश्वसुतो ह्येष मान्धाता राजसत्तमः ॥ २५ ॥ सप्तद्वीपान् समुद्रान्तान् जित्वाऽद्य स्वर्गमेष्यति ।
अथापश्यन्महाबाहुर्विरिञ्चिवरदर्पितः ॥ २६ ॥ अयोध्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् । सप्तद्वीपाधिपं यान्तं
स्यन्दनेन विराजितम् ॥ २७ ॥ काञ्चनेन विचित्रेण महाहारेण भास्वता । जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यस्त्रगनुलेपनम्
॥ २८ ॥ तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति । एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ २९ ॥ यदि ते जीवितं
नेष्टुं ततो युध्यस्व मामिति । मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि
न विव्यथे । किमरे मानुषात्त्वतो रावणो भयमाविशेत् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रोधात्तं प्रदहन्निव । आज्ञापया
मास तदा राक्षसान् युद्धदुर्मदान् ॥ ३२ ॥ अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः । ववृषुः शरवर्षाणि शूरा युद्ध
विशारदाः ॥ ३३ ॥ अथ राज्ञा बलवता कङ्कपत्रैरजिह्वगैः । इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३४ ॥
महोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादयः । अथ प्रहस्तो नृपतिं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३५ ॥ अप्राप्तानेव तान् सर्वान्
प्रचिच्छेद नृपोत्तमः । भुशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरैः ॥ ३६ ॥ नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना
पुनर्नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रविभेद तम् ॥ ३७ ॥ तोमरैः स महावीरैः पुरा क्रौञ्चमिवाग्निजः । ततो मुहुर्भ्रामयित्वा
मुद्गरं वज्रसन्निभम् ॥ ३८ ॥ मुमोच सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति । स पपात महावेगो मुद्गरो वज्र
सन्निभः ॥ ३९ ॥ घूर्णितो रावणस्तेन पतितः शक्रकेतुवत् । तदा स नृपतिः प्रीतो हर्षोद्धूतबलो बभौ ॥ ४० ॥
सकलेन्दुकरैः स्पृष्टुं यथाऽम्बु लवणाम्भसः । ततो रक्षोवलं सर्वं महाभूतमचेतनम् ॥ ४१ ॥ परिवार्याथ तं तस्थौ
राक्षसेन्द्रं समन्ततः । ततश्चिरात् समाश्वस्तो रावणो लोकरावणः ॥ ४२ ॥ मान्धातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो

भृशम् । रथं चाश्वयुजं क्षिप्रं बभञ्ज च महाबलः ॥ ४३ ॥ विरथः स रथं प्राप्य शक्तिं घण्टादृहासिनीम् । मान्धाता
 विप्रचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति ॥ ४४ ॥ मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानोः शिखामिव । दीप्यन्तीं रुचिराभासं
 मान्धातृकरनिस्सृताम् ॥ ४५ ॥ तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः । ददाह शक्तिं लङ्केशः पतङ्गमिव पावकः
 ॥ ४६ ॥ यमदत्तं तु नाराचं निकृष्याथ दशाननः । पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥ ४७ ॥ मूर्च्छितं
 नृपतिं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः । चुक्रुशुः सिंहनादांश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः ॥ ४८ ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन ह्ययोध्या
 धिपतिस्तदा । तं दृष्ट्वा शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदाऽन्वितैः ॥ ४९ ॥ जातकोपो दुरावर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः । महता
 शरवर्षेण पीडयन् राक्षसं बलम् ॥ ५० ॥ चापस्य च निनादेन तस्य बाणरवेण च । सञ्चाल ततः सैन्यमुद्धूत इव
 सागरः ॥ ५१ ॥ तद्युद्धमभवदघोरं नरराक्षससङ्कुलम् । क्रुधाविष्टो महात्मानो नरराक्षससत्तमो ॥ ५२ ॥ कामुकासि
 धरो वीरो शरासनगतौ तथा । मान्धाता रावणं चैव राक्षसश्चैव तं नृपम् ॥ ५३ ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो शरवर्षं
 ववर्षतुः । तौ परस्परसंक्षोभात् प्रहारैर्जर्जरीकृतौ ॥ ५४ ॥ रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुङ्क्त स महाबलः । आग्नेयेन स
 मान्धाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ५५ ॥ गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् । गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूत
 भयावहम् ॥ ५६ ॥ तोलयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत् । तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा
 त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाऽधिगतं महत् ॥ ५८ ॥ ततः प्रकम्पितं सर्वं त्रैलोक्यं
 सचराचरम् । देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च मेनिरे ॥ ५९ ॥ अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम् । पुलस्त्यो
 गालवश्चैव वारयामासतुर्नृपम् ॥ ६० ॥ उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् । तौ तु कृत्वा परां प्रीतिं नरराक्षसयो
 स्तदा । सम्प्रस्थितौ तु तौ हृष्टौ पथा येनैव चागतौ ॥ ६१ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरः प्रक्षिप्तस्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः । दशयोजनसाहस्रं प्रथमं स मरुत्पथम् ॥ १ ॥ अत्यक्रामन्महातेजाः
पुष्पकेण महाबलः । यत्र तिष्ठन्ति सन्न्यस्ता हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥ २ ॥ अत ऊर्ध्वं द्वितीयं तु गत्वा चैष
मरुत्पथम् । दशयोजनसाहस्रं तद्धि वै परिगण्यते ॥ ३ ॥ तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे त्रिविधा नित्यसंश्रिताः । आग्नेयाः
पक्षजा ब्राह्मस्त्रिविधा इति संस्थिताः ॥ ४ ॥ अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् । नित्यं यत्र स्थिताः
सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ॥ ५ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । चतुर्थं वायुमार्गं तु गतवान् रावण
स्तथा ॥ ६ ॥ वसन्ति यत्र नित्यं वै भूताश्च सविनायकाः । अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ॥ ७ ॥
दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च । गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागाश्च कुमुदादयः ॥ ८ ॥ कुञ्जरा यत्र तिष्ठन्ति
ये च मुञ्चन्ति शीकरान् । गङ्गातोयेषु तिष्ठन्तः पुण्यं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ९ ॥ ततः करिकराद्भ्रष्टं वायुना लोलितं
भृशम् । जलं कुञ्जेषु पतितं हिमं भवति राघव ॥ १० ॥ ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते । योजनानां सह
स्राणि तथैव तु स राक्षसः ॥ ११ ॥ यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः । तथैव तु सहस्राणि योजनानां तथो
परि ॥ १२ ॥ सप्तमं वायुमार्गं तु यत्र वै ऋषयः स्थिताः । अत ऊर्ध्वं स गत्वाऽथ सहस्राणि दशैव तु ॥ १३ ॥ अष्टमं
वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता । आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता ॥ १४ ॥ वायुना धार्यमाणा सा
महावेगा महास्वना । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ॥ १५ ॥ अशीतिस्तु सहस्राणि योजनानां
तथोपरि । चन्द्रमास्तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ॥ १६ ॥ शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात् । प्रकाश
यन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ १७ ॥

ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव । स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ॥ १८ ॥ नासहंस्तस्य सचिवाः
 शीताग्निं भयपीडिताः । रावणं जयशब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ राजन् शीतेन बाध्यामो निवर्ताम
 इतो वयम् । चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥ २० ॥ स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः । एत
 च्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तं ह्यपीडयत् । अथ ब्रह्मा समा
 गम्य चन्द्रलोकं त्वरान्वितः ॥ २२ ॥ दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत । गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं
 पीडयाशुगैः ॥ २३ ॥ लोकस्य हितकामोऽयं द्विजराजो महाद्युतिः । मन्त्रं च ते प्रदास्यामि प्राणात्ययभयेऽभयम्
 ॥ २४ ॥ यस्त्वित्त्वमं संस्मरेन्मन्त्रं न स मृत्युमवाप्नुयात् । एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥
 यदि तुष्टोऽसि मे देव अनुग्राह्यो यदि ह्यहम् । यदि मन्त्रेश्वरो देवो दीयतां मम धार्मिक ॥ २६ ॥ यं जप्त्वाऽहं
 महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः । अमरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥ २७ ॥ त्वत्प्रसादात्तु देवेश न भयं विद्यते
 मम । एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ प्राणात्यये तु वै दन्नि न नित्यं राक्षसाधिप । अक्षसूत्रं
 गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं शुभम् ॥ २९ ॥ अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति । शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि
 येन राक्षसपुङ्गव ॥ ३० ॥ मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् । नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ ३१ ॥
 भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गलोचन । बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२ ॥ आरुणेयोऽसि देव त्वं त्रैलोक्य
 प्रभुरीश्वरः । हरो हरितनेमिस्त्वं युगान्तदहनोऽनलः ॥ ३३ ॥ गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः ।
 महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुजः ॥ ३४ ॥ कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः । वेदान्तगो वेदमयः
 पञ्चानां पतिरव्ययः ॥ ३५ ॥ शूलधृच्छूलकेतुश्च नेता गोप्ता हरिः शिवः । जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च

महायशाः ॥ ३६ ॥ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः । सर्वदः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७ ॥
कमण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा । माननीयोऽर्हणीयश्च ओङ्कारः सामवेदगः ॥ ३८ ॥ मृत्युश्च मृत्यु
दूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः । ब्रह्मचारी गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ ३९ ॥ अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यानिभ
स्तथा । श्मशानचारी भगवानुमापतिररिन्दमः ॥ ४० ॥ भगनेत्रप्रहर्ता च पूषदन्तनिपातनः । ज्वरहर्ता पाश
हस्तः प्रलयः काल एव च ॥ ४१ ॥ उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः । उन्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिद
शोत्तमः ॥ ४२ ॥ वामनो वामदेवश्च प्राग्दक्षिण्यश्च नामतः । भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम्
॥ ४३ ॥ चक्रहस्तः प्रतिष्ठम्भी चमूनां स्तम्भनस्तथा । ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुरलोचनः ॥ ४४ ॥ वान
स्पत्यः शीकरश्च नित्यमाश्रितपूजितः । जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ह्यजः ॥ ४५ ॥ धर्माध्यक्षो विरू
पाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावनः । त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसमप्रभः ॥ ४६ ॥ देवदेवोऽभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा ।
नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ ४७ ॥ सुब्रह्मण्यः शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा । सर्वभूतनिवासश्च सर्व
बन्धविमोचकः ॥ ४८ ॥ मोहनो वञ्चकश्चैव सर्पधारी वरोत्तमः । पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ ४९ ॥
हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः । भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥ ५० ॥ मया प्रोक्तमिदं
पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् । सर्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम् । जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम्
॥ ५१ ॥ दत्त्वा तु रावणस्येदं वरं स कमलोद्भवः । पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५२ ॥ रावणोऽपि
वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा । निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥ ५३ ॥ जह्वे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्व
कन्यकाः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रक्षिप्तश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

केनचित्त्वथ कालेन रावणः प्रययौ गृहात् । पश्चिमार्णवमागच्छत् सचिवैः सह राक्षसैः ॥ १ ॥ द्वीपस्थो ददृशे
 तेन पुरुषः पावकप्रभः । महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ २ ॥ यथा दृश्येत भयदो युगान्तानल
 उत्थितः । देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ३ ॥ शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा । पर्व
 तानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥ ४ ॥ तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनलं तथा । गर्जन्तं विविधैर्नादै
 र्लम्बहस्तं भयानकम् ॥ ५ ॥ दंष्ट्रालं विकटं चैव कम्बुग्रीवं महौजसम् । मण्डूककुक्षिं पिङ्गाक्षं कैलासशिखरोपमम्
 ॥ ६ ॥ पद्मपादतलं भीमं रक्ताम्बुजनिभाननम् । महाकायं महानादं मनोनिलसमं जवे ॥ ७ ॥ भीममाबद्धतूणीरं
 सङ्घट्टं बद्धचामरम् । ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीकृतनिस्वनम् ॥ ८ ॥ मालया स्वर्णपद्मानां वक्षोदेशविलम्बया ।
 ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ॥ ९ ॥ सोऽञ्जनाचलसङ्काशः काञ्चनाचलसन्निभम् । अब्रवीत्तं दशग्रीवो
 युद्धं मे दीयतामिति ॥ १० ॥ जगर्ज चोच्चैर्बलवान् सहामात्यो दशाननः । धृत्वा स राक्षसपतिः शूलशक्त्यष्टिपट्टि
 शान् ॥ ११ ॥ स द्वीपिना सिंह इव ऋषभेणैव कुञ्जरः । सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्णवः ॥ १२ ॥ अकम्प्य
 मानः पुरुषो रावणं वाक्यमब्रवीत् । युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥ १३ ॥ रावणस्य च यो वेगः सर्व
 लोकभयावहः । तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ १४ ॥ अभवत्तस्य सा दृष्टिर्ग्रहमालेव चाद्भुता । दन्तानां
 दशतः शब्दो यन्त्रस्येवातिभीकरः ॥ १५ ॥ धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुके । ऊह संश्रित्य तस्थाते मन्मथः
 शिश्रमास्थितः ॥ १६ ॥ विश्वेदेवाः कटीभागे मरुतो यस्य शीर्षगाः । मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षिसंस्थिताः
 ॥ १७ ॥ पार्श्वस्थाश्च दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुताः । पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहः ॥ १८ ॥ गोदा
 नानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च । सुवर्णस्य च दानानि शश्वल्लोमाश्रितानि वै ॥ १९ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च

मन्दरो मेरुरेव च । नरं तु तं समाश्रित्य ह्यस्थिभूता व्यवस्थिताः ॥२०॥ मही वक्षोऽभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता ।
उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥ २१ ॥ बाहू धाता विधाता च भगः पूषा उभौ करौ । ऐरावतो विशा
लाक्षः शेषो वासुकिरेव च ॥ २२ ॥ कम्बलाश्वतरौ नागौ कर्कोटकधनञ्जयौ । स च घोरविषो नागस्तक्षकश्चोप
तक्षकः ॥ २३ ॥ करजानाश्रितास्तस्य विषवीर्यं मुमुक्षवः । अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २४ ॥ दन्तान्
मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोर्ऋतवः स्थिताः । नासे कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु च वायवः ॥ २५ ॥ ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी
चापि सरस्वती । नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ ॥ २६ ॥ वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च नानारूपाणि यानि
च । सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजस्सिद्धिस्तपांसि च ॥ २७ ॥ एतानि नररूपस्य तस्य देहं श्रितानि वै । तेन मुष्टि
प्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ २८ ॥ पाणिना ताडितं रक्षो निपपात महीतले । पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य
च निशाचरान् ॥ २९ ॥ ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः । प्रविवेश च पातालं गच्छत्पर्वतसन्निभः ॥ ३० ॥
उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान् स्वयम् । क गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा रावणेन
राक्षसास्तमथाब्रुवन् । प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३२ ॥ अथासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् । शीघ्रं
स तु बिलद्वारं प्रविवेश च दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च स तद्वारं रावणो वरनिर्भयः । अपश्यच्च नरांस्तत्र नीलाञ्जन
चयोपमान् ॥ ३४ ॥ केयूरधारिणः शूरान् रक्तमाल्यानुलेपनान् । अङ्गुलीयकहाराद्यैर्भूषणैश्च विभूषितान् ॥ ३५ ॥
दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् । नित्योत्सवाः शान्तभया विमलाः पावकप्रभाः ॥ ३६ ॥
क्रीडतः प्रेक्षते तान् वै राक्षसो भीमविक्रमः । द्वारस्थो रावणस्तेषां तासु कोटीषु निर्भयः ॥ ३७ ॥ यथा दृष्टः स
तु नरस्तुल्यांस्तांस्तस्य सर्वशः । एकवर्णास्त्वेकवलानेकरूपान् महौजसः ॥ ३८ ॥

चतुर्भुजान् महोत्साहान्स्तत्रापश्यत् स रावणः । तान् दृष्ट्वाऽथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३९ ॥ स्वयम्भुवा
 दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ । अथापश्यत् परं तत्र भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ ४० ॥ पाण्डरेण महार्हेण
 कौस्तुभेन विराजितम् । शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४१ ॥ दिव्यस्त्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषितः ।
 दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥ ४२ ॥ वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता । लक्ष्मीर्वाहिः
 सपद्मा वै भ्राजन्ती लोकसुन्दरी ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टः स तु लङ्केशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् । जिघृक्षुः स तदा साध्वीं
 सिंहासनमुपाश्रिताम् ॥ ४४ ॥ विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा । हस्तैर्ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृतः
 ॥ ४५ ॥ सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालचोदितः । अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४६ ॥ ग्रहीतुकामं
 तं ज्ञात्वा व्यपविध्य पटं तदा । जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४७ ॥ तेजसा तस्य सन्दीप्तो रावणो
 लोकरावणः । घ्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन् राम रसातले ॥ ४८ ॥ कृतमूलो यथा शाखी निपपात महीतले । पतितं
 राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते । प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन
 जीवसि रावण ॥ ५० ॥ गच्छ रावण विस्रब्धं नात्र वै मरणं तव । लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ५१ ॥
 तं तु दृष्ट्वा महात्मानं रावणो भयमाप सः । एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्ठकः ॥ ५२ ॥ रोमहर्षणमापन्नो
 ह्यब्रवीत्तं महामुनिम् । को भवान्छौर्यसम्पन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥ ५३ ॥ ब्रूहि त्वं देवदेवो वा सर्वदेवेषु सुस्थितः ।
 एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ ५४ ॥ प्रत्युवाच हसन् देवो मेघगम्भीरया गिरा । किं त्वं मया दश
 ग्रीव वध्योऽसि नचिरादिह ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युवशं
 गतः ॥ ५६ ॥ स न जातो जनिष्यो वा मत्तुल्यो वा सुरेष्वपि । प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्दीर्यमाश्रितः ॥ ५७ ॥
 न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्लभः । त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यस्तत् कुर्याद्भरं वृथा ॥ ५८ ॥ अमरो वा सुरश्रेष्ठ

तेन मां नाविशद्भयम् । अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वत्तो मे नान्यतः प्रभो ॥ ६९ ॥ यशस्यं श्लाघनीयं च त्वत्तो मे
मरणं त्विदम् । अथापश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रमः ॥ ६० ॥ देवदेवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ॥ ६१ ॥ सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा । समुद्रा गिरयो नद्यो
विद्या वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ६२ ॥ ग्रहास्तारागणा व्योम साध्या गन्धर्वचारणाः । महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजङ्गमाः
॥ ६३ ॥ ये चान्ये संस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसाः । गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६४ ॥ आह
रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् । द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोट्यश्च ताश्च काः ॥ ६५ ॥ शयानः पुरुषः
कश्चिदैत्यदानवदर्पहा । रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवः सना
तनः । भगवान् कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६७ ॥ स वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः । विधाता चैव
भूतानां संहर्ता च तथैव च ॥ ६८ ॥ अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः । ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते
तस्य धीमतः ॥ ६९ ॥ तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै । नातिक्रुद्धेन दृष्टुस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ७० ॥
न बभूव ततो राम भस्मसाद्रावणः प्रभो । भिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणः पतितो भुवि ॥ ७१ ॥ वाक्छरेस्तं विभेदाशु
रहस्यपिशुनो यथा । अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ ७२ ॥ आजगाम हतौजास्तु यत्र ते सचिवाः
स्थिताः । तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ॥ ७३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं सर्वमाश्चर्यमिति राघवः । पूज्यमानाः
स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ॥ ७४ ॥ आश्चर्यमिति तत् प्राहुर्वानरा राक्षसैः सह । विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो
वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् । अथागस्त्योऽब्रवीत् सर्वमेतद्राम श्रुतं त्वया
॥ ७६ ॥ दृष्ट्वाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ ७७ ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे प्रक्षिप्तः पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ दर्शनीयामिति । रक्षः स इति संबन्धः । कन्या अनूढा । स्त्री सभर्तृका ॥ २-४ ॥ ताभिरिति । भयशोकाभ्याम् अशिवमश्रु यासां ताभिः ॥ ५-९ ॥

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः सुदुरात्मवान् । जह्ने पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १ ॥ दर्शनीयां हि रक्षः स कन्यां स्त्रीं वाऽथ पश्यति । हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने तां रुरोध ह ॥ २ ॥ एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः । यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३ ॥ ताश्च सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्वाष्पजं जलम् । तुल्यमश्रुचिषां तत्र शोकाग्निभयसम्भवम् ॥ ४ ॥ ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः । आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवा श्रुभिः ॥ ५ ॥ नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः । दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥ दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभाः ॥ ७ ॥ रथकूबरसङ्काशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः । स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ८ ॥ शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः । तासां निश्वासवातेन सर्वतः सम्प्रदीपितम् ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्नि पुष्पकम् । दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ॥ १० ॥ दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव । काचिच्चिन्तयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ ११ ॥ काचिद्ध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् । इति मातृपितृन् स्मृत्वा भर्तृन् भ्रातृन् स्तथैव च । दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रमिति । सन्निरुद्धा अग्नयो यस्मिन्स्तादृशम् अग्निहोत्रमग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ॥ १०-१९ ॥

स०-समं मिलिताः शोकाग्निभयसम्भवं काकनयननयेनाग्निपदमुभयान्वयि । शोकाग्निः स्वजनहननप्रयुक्तशोकवृद्धिः । भयाग्निः कदा किं करिष्यति दुरात्मेति भयाग्निश्च । तत्सम्भवं समानाधिकरणं वाष्पजं जलम् । अश्रुचिषाम् अश्रुचिभिः ॥ ४ ॥ वज्रवेदिः वज्रयुता वेदिः अग्निवेदिका तत्समप्रभाः । वज्रात्मिका वेदिर्दुर्गुलिमुद्रा, मध्ये तत्समप्रभाः, अतिसूक्ष्मकटितटयः । “ वेदिर्दुर्गुलिमुद्रायाम् ” इति विश्वः ॥ ७ ॥

इदमिति । परक्यासु परकीयासु ॥ २०-२८ ॥ सोऽपीति । यतो मे भर्ता हतः अत एव साऽहं स्वयं स्वबन्धुनैव त्वया निहताऽस्मि ॥ २९ ॥

कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना । कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ १३ ॥ हा कथं नु
करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना । मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥ १४ ॥ किञ्च तदुष्कृतं कर्म
पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ १५ ॥ एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे । न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्त
मात्मनः ॥ १६ ॥ अहो धिङ्मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः । यदुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥ १७ ॥
सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः । अहो सुबलवद्रक्षो बधोपायषु युज्यते ॥ १८ ॥ अहो दुर्वृत्तमास्थाय
नात्मानं वै जुगुप्सते । सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ।
यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ २० ॥ तस्माद्रै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् । सतीभिर्वरनारीभिरेवं
वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ २१ ॥ नेदुर्दुन्दुभयः स्वस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च । शतः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः
॥ २२ ॥ पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव । एवं विलपितं तासां शृण्वन् राक्षसपुङ्गवः । प्रविवेश पुरीं
लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी । सहसा पतिता भूमौ भगिनी
रावणस्वसा ॥ २४ ॥ तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् । अब्रवीत् किमिदं भद्रे वक्तुकामाऽसि
मे द्रुतम् ॥ २५ ॥ सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् । कृताऽस्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात्
॥ २६ ॥ एते राजंस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे । कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ २७ ॥
प्राणेभ्योऽपि गरीयान् मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ २८ ॥ सोऽपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगृध्नुना । त्वयाऽस्मि
निहता राजन् स्वयमेव हि बन्धुना ॥ २९ ॥

राजन्नित्यादि सार्धम् । नन्विति पृथक् पदम् । जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो ननु नेति काकुः । रक्ष्य एव किलेत्यर्थः ॥ ३०-३४ ॥ अस्मिन्निति ।
अस्मिन् काले तु यत्प्राप्तम्, भक्तर्तव्यत्वेनेति शेषः । मातृष्वसेयस्य खरस्य भ्रातृत्वात् भ्रातुरित्युच्यते । पार्श्वतो वनसमीपे वसेत्यर्थः । मम तु राज्य

राजन् वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृते ह्यहम् । ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि । स त्वया निहतो
युद्धे स्वयमेव न लज्जसे ॥ ३० ॥ एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया । अब्रवीत् सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं
वचः ॥ ३१ ॥ अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः । दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥ ३२ ॥ युद्ध
प्रमत्तो व्याक्षितो जयकांक्षी क्षिपञ्छरान् । नावगच्छामि युद्धेषु स्वान् परान् वाप्यहं शुभे ॥ ३३ ॥ जामातरं न जाने
स्म प्रहरन् युद्धदुर्मदः । तेनासौ निहतः सङ्ख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ ३४ ॥ अस्मिन् काले तु यत् प्राप्तं तत्
करिष्यामि ते हितम् । भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ ३५ ॥ चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ।
प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥ ३६ ॥ तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्राताऽयं वै खरः प्रभुः । भविष्यति तवादेशं
सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ ३७ ॥ शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दण्डकान् परिरक्षितुम् । दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति
महाबलः ॥ ३८ ॥ तत्र ते वचनं श्रुः करिष्यति सदा खरः । रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥ ३९ ॥
एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह । चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ ४० ॥ स तैः परिवृतः सर्वे
राक्षसैर्वोरदर्शनैः । अगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः ॥ ४१ ॥ स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् ।
सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

परवशस्य न त्वत्समानने अवकाश इति भावः ॥ ३५ ॥ चतुर्दशानामिति । चतुर्दशानां सहस्राणां प्रयाणे प्रेषणे दाने अन्नपानवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्राते
त्यन्वयः । भविष्यतीति । तवादेशं त्वद्वचः सदा कुर्वन्भविष्यति ॥ ३६-४२ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

स तु दत्त्वेत्यादि । स्पष्टम् ॥ १ ॥ तत इति । निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्राक्ष्वर्ति काननम् ॥ २ ॥ तत इति । चैत्यं देवायतनम् । विष्टितं प्रवृत्तम् ।
कमण्डलुः शिखा दण्डो ध्वजश्च यस्य स तथा । अनेन ब्रह्मचर्यं सूचितम् । न तु ब्रह्मचर्याश्रमः । अग्निष्टोमादियाजित्वं ध्यात्वोपदेशात् ॥ ३-५ ॥

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् । भगिनीं च समाश्वस्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥ ततो निकु
म्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् । तद्राक्षसेन्द्रो बलवान् प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥ ततो यूपशताकीर्णं सौम्यचैत्योप
शोभितम् । ददर्श विष्टितं यज्ञं श्रिया सम्प्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥ ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् । ददर्श
स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥ तं समासाद्य लङ्केशः परिष्वज्याथ बाहुभिः । अब्रवीत् किमिदं वत्स वर्तसे
ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥ उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसम्पत्समृद्धये । रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥ अह
माख्यामि ते राजञ्छ्रूयतां सर्वमेव तत् । यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च
यज्ञो बहुसुवर्णकः । राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥ माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुम्भिः सुदुर्लभे ।
वरांस्ते लब्धवान् पुत्रः साक्षात् पशुपतेरिह ॥ ९ ॥ कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् । मायां च तामसीं
नाम यया सम्पद्यते तमः ॥ १० ॥ एतया किल सङ्ग्रामे मायया राक्षसेश्वर । प्रयुक्तया गतिः शक्या नहि ज्ञातुं
सुरासुरैः ॥ ११ ॥ अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदुर्जयम् । अस्त्रं च बलवद्राजन् शत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२ ॥
एतान् सर्वान् वरान् लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन । अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षुः स्थितो ह्यहम् ॥ १३ ॥ ततोऽब्रवी
दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् । पूजिताः शत्रवो यस्माद्व्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥

उशनेति । उशना गुरुः शुक्राचार्यः । प्रवर्तकत्वात् स्वयमब्रवीदिति भावः ॥ ६ ॥ अहमिति । यज्ञाः प्रसिद्धाः ॥ ७-१७ ॥

ईदृशैरिति । स्वमतेन स्वेच्छया । उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञातीनिति । ज्ञातीन् आनीतस्त्रीबन्धून् । अस्य कर्मणः परदारापहरणरूप
पापस्य फलमागतं स्वीयस्वसुर्बलान्मधुना हरणम् ॥ १९-२२ ॥ पितेति । अस्माकं जनन्याः सुमालिसुतायाः कैकस्याः ज्येष्ठा भगिनी काचिदस्ति ।

एहीदानीं कृतं विद्धि सुकृतं तन्न संशयः । आगच्छ सौम्य गच्छाम स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५ ॥ ततो गत्वा
दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः । स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६ ॥ लक्ष्मिण्यो रत्नभूताश्च देव
दानवरक्षसाम् । तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः ।
धर्षणं ज्ञातिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तान् धर्षयित्वेमास्त्वया नीता वराङ्गनाः । त्वामतिक्रम्य
मधुना राजन् कुम्भीनसी हता ॥ १९ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किन्निवदम् । कोऽयं यस्तु त्वया
ऽऽख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥ २० ॥ विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः
फलमागतम् ॥ २१ ॥ मातामहस्य यो भ्राता ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो
निशाचरः ॥ २२ ॥ पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिता
ऽभवत् ॥ २३ ॥ मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातृणां धर्मतः स्वसा ॥ २४ ॥

सा तु नाम्ना पुष्पोत्कचा । अपरा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्ता । अस्माकं त्वार्यको माल्यवान् अस्माकं ज्येष्ठमातामहः । अस्माकं जनन्याश्च ज्येष्ठः पिता ।
तस्य माल्यवतः कुम्भीनसी नाम दुहिताऽस्ति । अनलोद्भवा अनला माल्यवतः सुता तस्याः कन्या कुम्भीनसीत्यर्थः । अस्मन्मातामहस्य सुमालिनः
द्वे पुत्र्यौ प्रसिद्धे । पुष्पोत्कचा कैकसी चेति । तयोर्ज्येष्ठः पिता माल्यवान् । तस्य पुत्री अनला । तस्याः कन्या कुम्भीनसी । सा अस्माकं स्वसा !

स०-यत्कृतं तद्धि सुकृतम् । अतीतकार्यं नेति वक्तुमशक्यत्वात् । निकुम्भिलावस्थानासंमतिः सुसम्मतिश्च भवनगमने इति चोभयत्र दार्ढ्यसूचनार्थम् एवमागच्छेत्युक्तिः । हे इन्द्र ! एहीत्यादिकं यत्कृतं तत्सुकृत
मिति वा ! आ इहि त्यज । “वी गतिप्रजन०” इत्यत्र प्रक्षिप्तस्य ईधातोरोत्पन्नमर्थो निरसनं च त्याग इति वा ॥ १९ ॥

ज्येष्ठमातामहपुत्र्याः पुत्रीत्वादत एव धर्मतः स्वसेत्युक्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ सेति । यज्ञप्रमत्तः यज्ञेन प्रमत्तः । विस्मृतस्वगृहकृत्य इत्यर्थः । अन्तर्जलो
षित इति, तपोर्थमिति शेषः ॥ २५ ॥ कुम्भकर्ण इति । इह गृहे, वर्तमानानिति शेषः । सम्मतान् सिद्धान् ॥ २६ ॥ धर्षयित्वेति । श्रुत्वा चैवं मधुना

सा हता मधुना राजन् राक्षसेन बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २५ ॥ कुम्भकर्णे महाराज
निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् ॥ २६ ॥ धर्षयित्वा हता सा तु सुप्ताऽप्यन्तःपुरे
तव । श्रुत्वाऽपि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ॥ २७ ॥ यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः ।
तदेतत् कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते ॥ २८ ॥ अस्मिन्नेवाभिसम्प्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवचः श्रुत्वा
राक्षसेन्द्रः स रावणः । दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भ इव सागरः ॥ २९ ॥ ततोऽब्रवीदशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ।
कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः ॥ ३० ॥ भ्राता मे कुम्भकर्णश्च यच्च मुख्या निशाचराः । वाहनान्यधि
रोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥ ३१ ॥ अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकांक्षी
सुहृद्वृतः ॥ ३२ ॥ * अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणिरक्षसाम् । नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धाकांक्षिणाम्
॥ ३३ ॥ इन्द्रजित्त्वग्रजित् सैन्यात् सैनिकान् परिगृह्य च । जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३४ ॥

स्वसृहरणं मत्वा अस्माकं क्षान्तमेव न तु मधुर्हतः ॥ २७ ॥ यस्मादिति । भ्रातृभिरस्माभिरित्यर्थः । तदिति । आहूय कल्याणपूर्वकं कन्यादानं विना
बलात् कन्याग्रहणम् अस्य पापस्य कर्मणः फलम् ॥ २८ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्नेव दृष्टान्ते अभिसंप्राप्तम् अतः परमन्यत्रापि लोके विदितमस्तु
॥ २९-३१ ॥ अद्येति । रावणाभिर्भयो रावणनिर्भयः तम् ॥ ३२-४० ॥

स०-कन्या स्वकुलप्रसूता । भर्त्रे मनसा मर्तृत्वेन सम्मताय । यद्यपि देया कन्येति । तथापि बलाद्वलाहरणं तु, दुर्मते ज्येष्ठभ्रातः ! अस्य त्वदनुष्ठितस्य परतन्त्रीपरिकरहरणादिरूपस्य पापस्य फलम् ।
नोचेत्तसाऽपि स्मर्तुमशक्यप्राकारादिप्रकारलङ्घान्तर्गुप्तकन्यानयनमनयेन कथं स्यादिति भावः ॥ २८ ॥ * ततो विजित्य त्रिदिवं वशे स्थाप्य पुरन्दरम् । निर्भयो विचरिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यशोभितः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

रावण इति । अन्यदपि तव प्रियमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ न हीति । ईदृशं भयं भर्तृवधसंभवं भयमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सत्यवाग् भवेति । न भेतव्यमिति वचनं
विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३५ ॥ खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः
शिशुमारैर्महोरगैः । राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् ॥ ३६ ॥ दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः ।
रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः ॥ ३७ ॥ स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न ददर्श मधुं तत्र
भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ३८ ॥ सा च प्रह्लाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९ ॥ तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता
कुम्भीनसी तदा । तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४० ॥ रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि
ते । साऽब्रवीद्यदि मे राजन् प्रसन्नस्त्वं महाभुज । भर्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४१ ॥ न हीदृशं भयं
किञ्चित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥ ४२ ॥ सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व
याचतीम् । त्वयाऽप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ॥ ४३ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् ।
क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ ४४ ॥ सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयावहे । तव कारुण्य
सौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात् ॥ ४५ ॥ इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् । अब्रवीत् सम्प्रहृष्टेव
राक्षसी सा पतिं वचः ॥ ४६ ॥ एष प्राप्तो दशग्रीवो मम आता महाबलः । सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वां वृणोति
च ॥ ४७ ॥ तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस । स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ४८ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ४९ ॥ ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्याय्यमुपेत्य सः । पूजयामास धर्मेण रावणं
राक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥ प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेदमनि वीर्यवान् । तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१ ॥

सत्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ४३-४९ ॥ ददर्शेति । यथान्याय्यम् अर्घ्याद्युपचारमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

॥ १ ॥ उदित इति । तुल्यपर्वतवर्चसि स्वनिविष्टकैलासवत्तुल्याभे ॥ २ ॥ रावण इति । गुणान् भोगार्हधर्मान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारेति । कदम्बगहनैः कदम्बवनैः

ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् । राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् । अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १ ॥ उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि । प्रसुप्तं सुमहत् सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥ रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि । स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बगहनैस्तथा । पद्मिनीभिश्च फुल्लभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥ ४ ॥ चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा । चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्गुवर्जुनकेतकैः । तगरैर्नारिकेलैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ ५ ॥ आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालवकुलैरपि । एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे । किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ॥ ६ ॥ समं सम्प्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७ ॥ विद्याधरा मदक्षीवा मदरक्तान्तलोचनाः । योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहपुश्च वै ॥ ८ ॥ घण्टानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वरः । अप्सरोगणसङ्घानां गायतां धनदालये ॥ ९ ॥ पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः । शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १० ॥ मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम् । प्रववौ वर्धयन् कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ११ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ एतैरिति । रक्ताः रागयुक्ताः । मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठध्वनयः । समम्, स्वस्त्रीभिरिति शेषः ॥ ६-९ ॥ पुष्पवर्षाणीति । वासयन्ति अधिवासयुक्तं कुर्वन्ति । मधुमाधवगन्धिनः नित्यमेव मधुमाधवाभ्यां चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्तमासाभ्यां गन्धिनः तत्कृतपुष्पगन्धा इत्यर्थः ॥ १० ॥ मध्विति । मधुपुष्परजः

स०-चन्द्रपादसुशोभितानिति पाठे-चन्द्रश्च पादपाश्च तैः । कर्षूरपादपैः कदलीविशेषैः । चन्द्रैरुदकैः पादपैश्चेति वा, तैरुपशोभितान् । “ चन्द्रः सुधांशुकर्षूरकम्पिलस्वर्णवारिषु ” इति विश्वः ॥ ३ ॥

पृक्तं मधुना मकरन्देन पुष्परजसा च संपृक्तम् ॥११-१४॥ दिव्येति । मन्दारकृतमूर्धजा मन्दारपुष्पकृतालङ्कारकेशीत्यर्थः । रतिप्राभृतं रत्युपदाभृतम्, रतिवर्धकमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कृतैरिति । षडर्तुकुसुमोद्भवैः षडर्तुकुसुमोद्भवैरित्यर्थः । ऋक्कारस्य गुणश्छान्दसः । विशेषकैरलङ्कारैरित्यर्थः ॥ १७ ॥

गेयात् पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्रायोर्गिरेर्गुणात् । प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥ रावणः सुमहावीर्यः कामस्य वशमागतः । विनिश्चस्य विनिश्चस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्या भरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४ ॥ दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा । दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १५ ॥ चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् । समुद्रहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥ कृतैर्विशेषकैराद्रैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः ॥ १७ ॥ बभावन्यतमेव श्रीकान्तिद्युतिमतिहियाम् । नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवकुण्ठिता ॥ १८ ॥ यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे । ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ । सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ १९ ॥ तां समुत्थाय गच्छन्ती कामवाणवशं गतः । करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥ क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् । कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥ २१ ॥ त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः । सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २२ ॥ स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ । कस्योरस्स्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २३ ॥ सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु । अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २४ ॥

बभाविति । श्रीकान्तिद्युतिमतिहियां देवस्त्रीविशेषाणामन्यतमेव स्थिता । अभिसारिकात्वेन नीलवस्त्रमादाय समवकुण्ठिता प्रावृत्तवती ॥ १८-२० ॥ केति । कां सिद्धिं कस्य भोगसिद्धिमित्यर्थः । सुधामृतरसस्येव अमृतादमृतरसस्येवेत्यर्थः । तृप्तियोगे षष्ठी ॥ २१-३३ ॥

स०-गेयात् गानात् । चन्द्रस्योदयनं प्रति इति पाठः । चन्द्रस्योदयनं प्रति तत्कालोयात् गिरेर्गुणादिति वा । गातुं योग्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ “यत्र दुःखेन सन्धेयं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥” इत्युक्तेनिरतिशयसुखं स्वर्गः । तस्य रूपमस्यास्तीति स्वर्गरूपी, तम् । पुँल्लिङ्गत्वमार्धम् । स्वर्गरूपिणीमिति पाठे-द्वितीया षष्ठ्यर्थे ॥ २४ ॥

धर्मत इति । धर्मतः धर्मानुष्ठानविषये ॥ ३४ ॥ तस्येति । कृतसङ्केता कृतरतिसङ्केता, यथा तस्य भावो मां प्रति नान्यस्य तथा ममापि भावस्तं प्रति

मद्विशिष्टः पुमान् कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ । मामतीत्य हि यं च त्वं यासि भीरु न शोभनम् ॥ २५ ॥ विश्रम
त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ २६ ॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २७ ॥ तदेवं प्राञ्जलिः
प्रहो याचते त्वां दशाननः । भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ २८ ॥ एवमुक्ताऽब्रवीद्रम्भा वेपमाना
कृताञ्जलिः । प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २९ ॥ अन्येभ्यो हि त्वया रक्षया प्राप्तुयां धर्षणं यदि ।
तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेव ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम् । रोमहर्षमनुप्रातां
दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ ३१ ॥ सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः । बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावण
मुत्तरम् ॥ ३२ ॥ धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुङ्गव । पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते । विख्यातस्त्रिषु
लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ ३३ ॥ धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् । क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च
वसुधासमः ॥ ३४ ॥ तस्यास्मि कृतसङ्केता लोकपालसुतस्य वै । तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ ३५ ॥
तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥ ३६ ॥ तेन सत्येन मां राजन् मोक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ ३७ ॥ स
हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्षन् समुत्सुकः । तत्र विघ्नं सुतस्येह कर्तुं नार्हसि मुञ्च माम् ॥ ३८ ॥ सद्भिराचरितं
मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव । माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथाऽस्मि ते ॥ ३९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच
विनीतवत् । स्नुषाऽस्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः । देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ ४० ॥

तिष्ठतीत्यर्थः । स्नुषाऽस्मि यदवोचः स्नुषाऽस्मीति यदवोच इत्यर्थः ॥ ३५-४२ ॥

सा विमुक्तेति । सम्भोगानन्तरमिति शेषः । गजेन्द्राक्रीडमथिता गजेन्द्राक्रीडेन मथिता । करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ॥ ४३-४७ ॥ एष इति ।

पतिरप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले । कामभोगाभिसंसक्तो
मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४२ ॥ सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा । गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥ ४३ ॥
लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा । पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४४ ॥ सा वेपमाना लज्जन्ती भीता
करकृताञ्जलिः । नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४५ ॥ तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः । अब्र
वीत् किमिदं भद्रे पादयोः पतिताऽसि मे ॥ ४६ ॥ सा वै निश्चसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः । तस्मै सर्वं यथा
तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४७ ॥ एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् । तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणा
मिता ॥ ४८ ॥ आयान्ती तेन दृष्टाऽस्मि त्वत्सकाशमरिन्दम । गृहीता तेन पृष्टाऽस्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥ ४९ ॥
मया तु सर्वं यत् सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् । काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ ५० ॥ याच्यमानो
मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो । तत् सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ ५१ ॥ एवं त्वमपराधं मे क्षन्तु
मर्हसि सुव्रत । न हि तुल्यबलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ५२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः ।
धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं सम्प्रविवेश ह ॥ ५३ ॥

परिणामिता यापितेत्यर्थः, इहेति शेषः ॥ ४८-५२ ॥ एतदिति । ध्यानं संप्रविवेशेति । एतदुक्तः सत्यो वा असत्यो वेति ज्ञातुमिति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सू०-पतिरप्सरसां नास्ति पाणिग्रहणपूर्वकं पतिर्नास्ति । ममास्तु तथा, तव तु मन्दोदर्युपवेष्टवर्तनरूपो धर्मोऽस्ति । तं मा गमयेत्यत आह-नचेति । अहमेकस्त्रीपरिग्रहो नच, कामुकोऽहं कामिनी कुलटा त्वम्, अतो
निनिबन्धो युक्तोऽयं निबन्ध इति भावः । “अप्सरसां नियतपतिर्नास्ति । सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहो भार्यात्वेन नास्तीत्यर्थः” इति तीर्थो नागोजिमद्वय प्रकृतानुपयुक्तान्वयवादिनौ । न चैकस्त्रीपरिग्रह इत्येतदर्थस्य
पतिरित्यादिनैव लब्धेराधिक्यमपि न निभालयामासतुरिति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥ कामविजये पुंस्त्वं नास्तीति रक्ष इत्युक्तिः । इदं पुंस्त्वं शापौपयिकतया पापहेतुरिति विद्यमानमप्यविद्यमानप्रायमित्यभिप्रायेणैवमुक्तिरिति वा ॥ ४२ ॥

गृहीत्वेति । उपस्पृश्य, चक्षुरादीन्द्रियमिति शेषः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यदेति । सप्तधा सप्तप्रकारेण शकलीभविता ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ज्ञात्वेति । लोकगतिं
 तस्य तत् कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः । मुहूर्तात् क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ ५४ ॥ गृहीत्वा सलिलं
 सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि । उत्ससर्ज यथा शापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५५ ॥ अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे
 प्रहर्षिता । तस्मात् स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ ५६ ॥ यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् ।
 मूर्च्छा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ ५७ ॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे । देवदुन्दुभयो नेदुः
 पुष्पवृष्टिश्च स्वायुता । पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५८ ॥ ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वा तस्य मृत्युं च
 रक्षसः । ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥ ५९ ॥ श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् । नारीषु मैथुने
 भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ ६० ॥ तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः । नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा
 मनःप्रियम् ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
 कैलासं लङ्घयित्वाऽथ दशग्रीवः स रावणः । आससाद् महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः ॥ १ ॥ तस्य राक्षससैन्यस्य
 समन्तादुपयास्यतः । देवलोकं ययौ शब्दो मथ्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तामिन्द्रश्चलित आस
 नात् । अत्रवीत्तत्र तान् देवान् सर्वानेव समागतान् ॥ ३ ॥ आदित्यान् सवसून् रुद्रान् विश्वान् साध्यान् मरुद्गणान् ।
 सज्जीभवत् युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि । सन्नह्य सुमहासत्त्वा
 युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥ स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति । विष्णोः समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
 लोकस्य तत्पीडामूलदुर्दशाम् । इदं च वचनं सीतादेव्या अक्षतत्वस्य सम्यग्रामबोधनार्थम् ॥ ५९-६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुणाने
 उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ कैलासमित्यादि ॥ १-८ ॥

तद्यथेति । त्वद्वलमाहृत्य यथा नमुच्यादयो हतास्तथा अस्यापि हननोपायं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ नेति । देवेति संबुद्धिः ॥ १०-१२ ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणात् । यथा मे जयः स्यात् तथा तत्त्वमुपायतत्त्वम् आचक्ष्व । स्वयमेव युद्धयस्वेति वा ब्रूहीति शेषः ॥ १३-१५ ॥ सर्वथेति ।

विष्णो कथं करिष्यामि महावीर्यपराक्रमः । असौ हि बलवान् रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७ ॥ वरप्रदानाद्वलवान्न खल्वन्येन हेतुना । तत्तु सत्यवचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥ तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ । त्वद्वलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९ ॥ न ह्यन्यो देव देवेश त्वामृते मधुसूदन । गतिः परायणं नास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥ त्वं हि नारायणः श्रीमान् पद्मनाभः सनातनः । त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥ त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । त्वामेव भगवन् सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२ ॥ तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव मम स्वयम् । अपि चक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रभो ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः । अब्रवीन्न परित्रासः कार्यस्ते श्रूयतां च मे ॥ १४ ॥ न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः । हन्तुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥ सर्वथा तु महत् कर्म करिष्यति बलोत्कटः । राक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ १६ ॥ यत्तु मां त्वमभाषिष्ठ युद्धयस्वेति सुरेश्वर । नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥ नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते । दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि स्रवणात् ॥ १८ ॥ प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शत क्रतो । भविताऽस्मि यथाऽस्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥ अहमेव निहन्ताऽस्मि रावणं सपुरस्सरम् । देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् । एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥ २० ॥

मे महत्कर्म युद्धकर्म करिष्यन्तीत्येतत्सहजज्ञानशक्त्या दृष्टमवगतम् ॥ १६ ॥ यत्त्विति । नाहं प्रतियोत्स्यामि, इदानीमिति शेषः ॥ १७-२२ ॥

एतस्मिन्निति । प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत् प्रयुद्धम् तस्य ॥ २३ ॥ त इति । हृष्टवत् हृष्टाः सन्तः ॥ २४-२९ ॥ सुप्त इति । करवीरपुष्पवत् अक्षिणी यस्य
 युद्धचस्व विगतत्रासः सर्वैः सार्धं महाबल ॥ २१ ॥ ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ । सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्ण
 राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्रुवे रजनीक्षये । तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः
 ॥ २३ ॥ ते प्रयुद्धा महावीर्या ह्यन्योन्यमभिवीक्ष्य वै । सङ्ग्राममेवाभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥ २४ ॥ ततो दैवत
 सैन्यानां संक्षोभः समजायत । तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् ।
 घोरं तुमुलनिर्द्वादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः । युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा
 रावणस्य ते ॥ २७ ॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥
 संह्लादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः । जम्बुमाली महाह्लादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९ ॥ सुप्तो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो
 दूषणः खरः । त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥ महाकायोऽतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । एतैः
 सर्वैः परिवृतो महावीर्यो महाबलः ॥ ३१ ॥ रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह । स दैवतगणान् सर्वात्राना
 प्रहरणैः शितैः । व्यध्वंसयत् सुसंकुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२ ॥ तदैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः । प्रणुन्नं
 सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ ३३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः । सावित्र इति विख्यातः
 प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४ ॥ [सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः । त्रासयन् शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगा
 निव ॥] तथाऽऽदित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ । निर्भर्यौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥ ३५ ॥ ततो युद्धं
 समभवत् सुराणां सह राक्षसैः । क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३६ ॥

सः करवीराक्षः ॥ ३०-३५ ॥ तत इति । समरेष्वनिवर्तिनां रक्षसां कीर्तिं क्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः सह युद्धमभवदिति योजना ॥ ३६-४४ ॥

सुमालिन इति । तस्य सुमालिनः ॥ ४९-५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान् समरे स्थितान् । नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ देवाश्च राक्षसान्
घोरान् महाबलपराक्रमान् । समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामसुमाली नाम राक्षसः ।
नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत् सैन्यं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३९ ॥ स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः । व्यध्वंसयत् संक्रुद्धो
वायुर्जलधरं यथा ॥ ४० ॥ ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः । हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः
॥ ४१ ॥ ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना । वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ संवृतः
स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम् । विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ४३ ॥ ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम्
॥ ४४ ॥ सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः । ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना । निहतः पन्नगरथः क्षणेन
विनिपातितः ॥ ४५ ॥ हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् । गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ४६ ॥
ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम् । तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥ ४७ ॥ सा तस्योपरि
चोल्काभा पतन्तीव बभौ गदा । इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ॥ ४८ ॥ तस्य नैवास्थि न शिरो न
मांसं ददृशे तदा । गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥ ४९ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं स्रङ्गये राक्षसास्ते समन्ततः ।
व्यद्रवन् सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् । विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५० ॥ इत्यार्षे वाल्मी
कीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

सुमालिनमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सुरथनेति । तां सेनां देवसेनाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ न बभूवेति । आविध्य आवेधं प्राप्य वित्रस्तान् ॥ ५-८ ॥ तेषामिति ।

सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात् कृतम् । स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥ ततः स बलवान् क्रुद्धो
रावणस्य सुतस्तदा । निवर्त्य राक्षसान् सर्वान् मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥ सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः ।
अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः । विदुद्रुर्दिशः सर्वा
दर्शनादेव देवताः ॥ ४ ॥ न बभूव तदा कश्चिद्युत्सोरस्य संमुखे । सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोऽब्रवीत्
सुरान् ॥ ५ ॥ न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः । एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥ ततः
शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः । रथेनाद्भुतकल्पेन सङ्ग्रामे सोऽभ्यवर्तत ॥ ७ ॥ ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य
शचीसुतम् । रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजग्निरे ॥ ८ ॥ तेषां युद्धं समभवत् सदृशं देवरक्षसाम् । महेन्द्रस्य च
पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥ ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः । सारथो पातयामास शरान् कनक
भूषणान् ॥ १० ॥ शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् । तं चापि रावणिः क्रुद्धः समन्तात् प्रत्यविध्यत
॥ ११ ॥ स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः । रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥ ततो नाना
प्रहरणाञ्छितधारान् सहस्रशः । पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥ शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्व
धान् । महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥ ततः प्रव्यथिता लोकाः सञ्जज्ञे च तमोऽभवत् ।
तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥ ततस्तदैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम् । बहुप्रकारमस्वस्थमभव
च्छरपीडितम् ॥ १६ ॥ नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताऽथवा । तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात् परिधावति ॥ १७ ॥

तेषां सदृशम् बलवीर्यानु रूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत इति । गोमुख इति मातलिसुतनाम ॥ १०-१४ ॥ तत इति । तमः सञ्जज्ञे, रावणपुत्रस्य माययेति
शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ नाभ्यजानन्तेति । विपर्यस्तं विशीर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

एतस्मिन्निति । पुलोमा नाम, अस्तीति शेषः । तेन पुलोमा । येन सा शची, उत्पादितेति शेषः । तस्मात् शची पौलोमीति नामवती जातेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसांस्तथा । समूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः
पुलोमा नाम वीर्यवान् । दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १९ ॥ संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं
तदा । आर्यकः स हि तस्यासीत् पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥ ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः ।
अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः सम्प्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥ रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः । अभ्यधावत देवां
स्तान्मुमोच च महास्वनम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् । मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम्
॥ २३ ॥ स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः । उपास्थितो मातलिना बाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥ ततो
मेघा रथे तस्मिंस्तडित्वन्तो महाबलाः । अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिस्वनाः ॥ २५ ॥ नानावाद्यानि बाधन्त
गन्धर्वाश्च समाहिताः । ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च समरुद्रणैः ।
वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७ ॥ निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो ववौ । भास्करो निष्प्रभश्चासी
न्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीवः प्रतापवान् । आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा
॥ २९ ॥ पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टितं रोमहर्षणैः । तेषां निश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥ दैत्यैर्निशाचरैश्चैव
सरथः परिवारितः । समराभिमुखो दैत्यो महेन्द्रं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः ।
सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वेति । प्रणाशमदर्शनम् । व्यथिताः अत एवाप्रहृष्टाः ॥ २१-२४ ॥ तत इति । वायुचपलाः वायुचलिताः ॥ २५-३३ ॥

कुम्भकर्णस्त्विति । नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः । नाज्ञायत अयं मया योद्धव्य इत्येको लक्ष्यत्वेन न ज्ञायते । अपि तु केनापि अगुध्यत, येन केनापि प्राप्तेन सर्वेणाप्ययुद्धयतेत्यर्थः ॥ ३४॥३५ ॥ तत इति । प्रयुद्धः प्रकृष्टयुद्धः ॥ ३६-३९ ॥ स्थानित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।

ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह । शस्त्राणि वर्षतां घोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥ कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः । नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३४ ॥ दन्तैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तितोमरसायकैः । येन केनैव संरन्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५ ॥ ततो रुद्रैर्महाघोरैः सङ्गम्याथ निशाचरः । प्रयुद्धस्तैश्च सङ्ग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६ ॥ बभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक् । विद्युस्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ ३७ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः । रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३८ ॥ केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले । वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३९ ॥ स्थान्नागान् खरानुष्टान् पन्नगांस्तुरगान् रणे । शिशुमारान् वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ॥ ४० ॥ तान् समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः । देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मग्निरे च निशाचराः ॥ ४१ ॥ चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसम्प्लवः । निहतानां प्रमत्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४२ ॥ शोणितोदकनिष्पन्दकङ्कगृध्रसमाकुला । प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् । निरीक्ष्य तद्वलं कृत्स्नं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४ ॥ स तं प्रति विगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् । त्रिदशान् समरे निघ्नन् शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५ ॥ आगाच्छक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम् । यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ॥ ४६ ॥

विष्टब्धाः अवलम्ब्य स्थिताः । केचिदुच्छ्रिताश्च केवलं स्थिताश्च ॥ ४० ॥ ४१ ॥ चित्रेति । चित्रकर्म इवेति वाक्ये सन्धिरनित्यः । रणसंप्लवः

रणसङ्घर्षः । चित्रकर्मैवाश्चर्यकर आभातीत्यर्थः ॥ ४२-४८ ॥ प्रयुध्यतोरिति । तमसा वृतम्, उभयशरवर्षसर्वदिवच्छादनकृतेनेति शेषः ॥ ४९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुणाने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तद्विकृष्य महश्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि । निपातयामास शरान् पावकादित्यवर्चसः ॥ ४७ ॥ तथैव च महाबाहु
दर्शग्रीवो व्यवस्थितः । शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८ ॥ प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समन्ततः ।
न ज्ञायते तदा किञ्चित् सर्वं हि तमसा वृतम् ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
ततस्तमसि सञ्जाते सर्वे ते देवराक्षसाः । अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १ ॥ ततस्तु देवसैन्येन
राक्षसानां बृहद्वलम् । दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २ ॥ तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः ।
अन्योन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ॥ ३ ॥ इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः । तस्मिंस्तमोजाल
वृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४ ॥ स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणः क्षणात् । क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्त
वान् ॥ ५ ॥ क्रोधात् सूतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह । परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ६ ॥ अद्यैतां
त्रिदशान् सर्वान् विक्रमैः समरे स्वयम् । नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७ ॥ अहमिन्द्रं वधिष्यामि
धनदं वरुणं यमम् । त्रिदशान् विनिहत्याथ स्वयं स्थास्याम्यथोपरि । विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम्
॥ ८ ॥ द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ९ ॥

॥ १-५ ॥ क्रोधादिति । यावदन्त इति । परसैन्यस्यान्तो यावत् तावन्मध्येन मां नयस्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहमिति । अथोपरि सर्वेषामुपरिष्ठादित्यर्थः ॥ ८ ॥
देवसेनामध्ये प्रवेशे किं भविष्यतीति विषण्णं सारथिं पुनश्चाह-द्विः खल्वित्यादि । यावदन्तो नयस्व मामिति द्विः द्विवारं त्वां ब्रवीमि खलु । तत्कथं न

नयसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपरिमितदेवसेनायाः क आदिः कोऽन्त इत्यत्राह—अयमिति । वयं यत्र वर्तामहे स नन्दनोद्देशः । एष आदिः । एनमारभ्य उदय
पर्वतो यत्र तत्र मामद्य नय । सोऽन्तो देवसेनायाः ॥ १०—१५ ॥ यथेति । बलौ महाबलौ । निरुद्धे अहत्वेव कृतनिरोधे सति । एवमेतस्य निरोधोऽपीत्य

अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् । नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
तुरङ्गान् समनोजवान् । आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११ ॥ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वर
स्तदा । रथस्थः समरस्थांस्तान् देवान् वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ सुराः शृणुत मद्राक्यं यत्तावन्मम रोचते ।
जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३ ॥ एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा । गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः
समुद्र इव पर्वणि ॥ १४ ॥ न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात् सुनिर्भयः । तदग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे
॥ १५ ॥ यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया । एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १६ ॥ ततोऽन्यं
देशमास्थाय शक्रः सन्त्यज्य रावणम् । अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन् रणे ॥ १७ ॥ उत्तरेण दशग्रीवः प्रवि
वेशानिवर्तकः । दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८ ॥ ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः । देवतानां
बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९ ॥ ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम् । न्यवर्तयदसम्भ्रान्तः समावृत्य
दशाननम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः । हा हताः स्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम्
॥ २१ ॥ ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । तत्सैन्यमतिसंकुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २२ ॥

ब्रवीदिति पूर्वोणान्वयः ॥ १६ ॥ ततोऽन्यमिति । रावणावस्थितदेशादित्यर्थः । रावणं संत्यज्येति, वज्रादिना प्रहर्तुमशक्यत्वात् पुरःस्थितिर्निष्प्रयोजनेति
मत्वेति शेषः ॥ १७ ॥ उत्तरेणेति । देवसेनामिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति । न्यवर्तयत् स्वसेनया दशाननं समावृत्य न्यवर्तयत् ॥ २० ॥ २१ ॥
तत इति । तत्सैन्यं देवसैन्यम् ॥ २२ ॥

तामिति । गोपतिना रुद्रेण ॥ २३-२८ ॥ स इति । स्वसैन्यमभितः स्वसेनायाः पार्श्वम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ दृश्यत इति । विद्यावानपि असुरमाया
संहार्यपि येनानेन रावणिना मायया नीयते । एतत्किञ्चित्ति बुकुशुः ॥ ३१-३३ ॥ स तमिति । युद्धे अदर्शनस्थोऽब्रवीदिति । सति दर्शने महेन्द्र

तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां गोपतिना पुरा । प्रविवेश सुसंरब्धस्तत् सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २३ ॥ स सर्वा
देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत् । महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २४ ॥ विमुक्तकवचस्तत्र
वध्यमानोऽपि रावणिः । त्रिदशैः सुमहावीरैर्न चकार च किञ्चन ॥ २५ ॥ स मातलिं समायान्तं ताडयित्वा शरोत्तमैः ।
महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २६ ॥ ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् । ऐरावतं समारुह्य
मृगयामास रावणिम् ॥ २७ ॥ स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षगः । इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः
॥ २८ ॥ स तं यदा परिश्रान्तमिन्द्रं जज्ञेऽथ रावणिः । तदैर्न मायया बद्ध्वा स्वसैन्यमभितोऽनयत् ॥ २९ ॥ तं तु दृष्ट्वा
बलात्तेन नीयमानं महारणात् । महेन्द्रममराः सर्वे किञ्चु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ ३० ॥ दृश्यते न स मायावी शक्र
जित् समितिञ्जयः । विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा ।
रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२ ॥ रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूस्तथा । न शशाक स सद्भामे
योद्धुं शत्रुभिरदितः ॥ ३३ ॥ स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् । रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम्
॥ ३४ ॥ आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तताम् । जितं नो विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३५ ॥ अयं
हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः । स गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३६ ॥

एव नाशयेदिति भावः ॥ ३४ ॥ आगच्छेति । निवर्ततां निवृत्तमस्तु समाप्तमस्तु । कथं निवृत्तिरित्यत्राह-जितमिति । भावे निष्ठा ॥ ३५ ॥ अयं हीति ।

दैवबलात् देवसेनायाः ॥ ३६-३८ ॥ अथेति । रणविगतज्वरः विगतरणज्वर इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नयेति । त्वरितमुपनयस्वेति पाठे निर्जिता
इति पूर्वणान्वयः ॥ ४१ ॥ अथेति । राक्षसान्विससर्जेति, स्वं स्वं निवेशं प्रतीति शेषः ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

यथेष्टं भुङ्क्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा । वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ ३७ ॥ ततस्ते दैवत
गणा निवृत्ता रणकर्मणः । तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं स्वस्थचेता बभूव ह ॥ ३८ ॥ अथ रणविगतज्वरः प्रभुर्विजयमवाप्य
निशाचराधिपः । स्वभवनमभितो जगाम हृष्टः स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ अतिबलसदृशैः पराक्रमै
स्तैर्मम कुलमानविवर्धनं कृतम् । यदयमतुल्यबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ४० ॥ नय रथ
मधिरोप्य वासवं नगरमितो ब्रज सेनया वृतस्त्वम् । अहमपि तव गच्छतो द्रुतं सह सचिवैरनुयामि पृष्ठतः ॥ ४१ ॥
अथ स बलवृत्तः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः । स्वभवनमभिगम्य वीर्यवान् कृतसमरान् विससर्ज
राक्षसान् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥
जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै । प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥ तत्र रावणमासाद्य पुत्र
भ्रातृभिरावृतम् । अब्रवीद्भगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥ वत्स रावण तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे । अहो
ऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥ जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा । कृता प्रतिज्ञा
सफला प्रीतोऽस्मि स्वसुतेन वै ॥ ४ ॥ अयं च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् । जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो
भविष्यति ॥ ५ ॥ बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः । यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६ ॥

जित इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ वत्सेति । अहोऽस्येति सन्धिरार्षः ॥ ३ ॥ जितमिति । स्वसुतेन स्वसुतबलेन । त्वया कृता प्रतिज्ञा चतुरो दिक्पालान्
जेप्स्यामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ ४-१० ॥

तत इत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् । सर्वामरत्वं सर्वस्मादपि निमित्तात्सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यं भुवि मत्सृष्टप्राणिनां नास्ति पक्ष्यादिभ्यो यन्मरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अथेति । पूर्वोक्तविवरणमेतत्, श्रूयतामिति । वा अथवेत्यर्थः । सर्वामरत्वाभावेऽपि शतक्रतुविमोक्षणे तन्निमित्तं मया सिद्धिः काङ्क्षिता सा श्रूयताम् ॥ १३ ॥ ममेति । नित्यशो नियमेन । हव्यैः पावकं संपूज्य शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः सङ्ग्राममवतर्तुं प्रवेष्टुं वाञ्छतो ममाश्वयुक्तो रथो विभावसो

टी.उ.की.
स० ३०

तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः । किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ॥ ७ ॥ अथाब्रवीन्महा तेजा इन्द्रजित् समितिअयः । अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८ ॥ चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजसाम् । वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ ९ ॥ सर्वेऽपि जन्तवोऽन्योन्यं भेतव्ये सति विभ्यति । अतोऽत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः । नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित् प्राणिनो भुवि । चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजसाम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित् प्रभुणाऽव्ययम् ॥ १२ ॥ अथाब्रवीत् स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः । श्रूयतां वा भवेत् सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ १३ ॥ ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः संपूज्य पावकम् । सङ्ग्राममवतर्तुं च शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः ॥ १४ ॥ अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः । तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वरः ॥ १५ ॥ तस्मिन् यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ । युध्येयं देव संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ १६ ॥ सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् । विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १७ ॥ एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः । मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥ १८ ॥

॥ ५६ ॥

रग्नेः तत्कालमुत्तिष्ठेत् तत्स्थस्य मे संग्रामे अमरता स्यादेव एष मे निश्चयो वरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् साङ्ग्रामिकयागे अपेक्षिते विभावसौ जप्यहोमे चासमाप्ते तु विघ्नवशादसमाप्ते तु यदि युध्येयं तदैव सङ्ग्राम एव विनाशनं भवत्विति ममेष्टमिति संबन्धः । प्रकारान्तरेण विनाशो मा भूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मयाऽत्रैतद्दरं लोकविलक्षणं प्राप्यत इति विस्मयते-सर्व इत्यादि । प्रवर्तितं प्रकीर्तितम्, दातव्यत्वेनेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

एतस्मिन्निति । भ्रष्टाम्बरद्युतिः भ्रष्टाम्बराणां देवानां द्युतिर्यस्य स तथा ॥१९॥ तमिति । हे शतक्रतो ! एवमिदानीं शोचन् भवान् पुरा सुदुष्करं किमु करोति स्म, कस्मात्कृतवानसीत्यर्थः ॥ २० ॥ एतादृशदुःखबीजं मया कृतमित्यत्राह-अमरेन्द्रेत्यादि । एकवर्णाः समाभाषाः एकरूपकान्तिस्वराः । एकरूपाः समानवयोवस्थाकालाः ॥२१॥ तासामिति । दर्शने सौन्दर्ये लक्षणे नयनाद्यवयवसौष्टवे च तासां विशेषो नासीत् । ततोऽहमिति । एकाग्रमनाः

एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टाम्बरद्युतिः । इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥१९॥ तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः । शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २० ॥ अमरेन्द्र मया बह्वयः प्रजाः सृष्टास्तदा प्रभो । एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ २१ ॥ तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा । ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः पर्यचिन्तयम् ॥ २२ ॥ सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे । यद्यत् प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥२३॥ ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता । हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २४ ॥ यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता । अहल्येति मया शक्र तस्या नाम प्रवर्तितम् ॥२५॥ निर्मितायां च देवेन्द्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ । भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोऽभवत् ॥ २६ ॥ त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो । स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरन्दर ॥ २७ ॥

सावधानस्सन् ताः प्रजा उद्दिश्य पर्यचिन्तयम्, तासां विशेषकरणप्रकारमचिन्तयं वा ॥ २२ ॥ सोऽहमिति । तासां विशेषार्थं किञ्चित्किञ्चिदङ्गवैकल्यं प्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमेकां स्त्रियं विनिर्ममे निर्मितवानस्मि । यद्यदिति । प्रत्यङ्गम् अङ्गमङ्गम् यद्यद्विशिष्टं सारभूतं सौन्दर्यं तत्तदुद्धृतम् ॥२३॥ तत् इति । रूपगुणैः प्रत्यङ्गमुद्धृतैः सौन्दर्यगुणैः । अहल्या नामाङ्गना काचिद्विनिर्मिता ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्मितायामिति । भविष्यतीति । कस्यैषा पत्नी भविष्यतीति चिन्ताऽभवत् । तत्तुल्यवराभावादिति भावः ॥ २६ ॥ त्वमिति । स्थानाधिकतया त्रैलोक्याधिपतित्वेन हेतुनेत्यर्थः । ममैषा पत्नीति

मनसा जानीषे । अस्मदनुमतिं विना तां प्रार्थितवानसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ सेति । निर्यातिता पुनः प्रत्यर्पिता ॥ २८ ॥ तत इति । स्थैर्यं जितेन्द्रियत्वम् । तपसि तपोविषये । स्पर्शिता दत्ता ॥ २९-३१ ॥ तत इति । दशाभागविपर्ययं दशाभागोऽवस्थाविशेषः तस्य, विपर्ययं सहजसत्त्विकावस्थाविपर्ययमित्यर्थः ॥ ३२॥३३॥ अयं त्विति । अयं भावः मानुषेष्वपि शास्त्राधिकारिष्वपि भविष्यति । राज्ञस्तव दोषादिति भावः ॥ ३४॥ तत्रेति । तत्र जारभावे

सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः । न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥ २८ ॥ ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्यं महापुनेः । ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ २९ ॥ [स तथा सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः । आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तथा ॥] संक्रुद्धस्त्वं हि धर्मात्मन् गत्वा तस्याश्रमं मुनेः । दृष्ट्वांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३० ॥ सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना । दृष्टस्त्वं च तदा तेन ह्याश्रमे परमर्षिणा ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धेन तेनासि शतः परमतेजसा । गतोऽसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३२ ॥ यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयम् । तस्यात्त्वं समरे राजञ्छत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३३ ॥ अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः । मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३४ ॥ तत्रार्थं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्थं निपतिष्यति । न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ ३५ ॥ यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्ध्रुवः स न भविष्यति । एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ तां तु भार्यां स निर्भत्स्य सोऽब्रवीत् सुमहातपाः । दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३७ ॥

योऽधर्मः समुत्थास्यति तस्य यः कर्ता तत्र पुरुषे तस्याधर्मस्यार्थं निपतिष्यति त्वय्यर्थं निपतिष्यतीत्यर्थः । “ राजा राष्ट्रकृतं पापम् ” इति न्यायात् । स्थावरम् स्थिरम् । स्थानं पदम् ॥ ३५ ॥ न केवलं तवैवास्थिरत्वम्, अपि तु अन्यस्यापि जारस्येत्याह-यश्चेति । हे सुरेन्द्र ! य एवं जारः स्यात्सोऽपि ध्रुवो

स०-अस्मान् विहायेयं वनिता मुनये दत्तेति मयुसहितेन । समन्युनाऽपि शतवारविरचितयज्ञेनापि । धर्षिता, अनेन सत्कर्मकरणमपीश्वरकृपां विना न कुशलोपलम्भकमिति वचितं भवति ॥ ३१ ॥

मा भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रूपेति । ममाश्रमसमीपतो यस्मात्त्वमनवस्थिता तस्मादेवैतत्पर्यन्तं त्वमेकैव रूपवतीति यत् स्थितं तत्र रूपयौवनसम्पन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता । तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३८ ॥ रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः । यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ३९ ॥ तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विताः । सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥ ४० ॥ अज्ञानाद्धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा । न कामकारा द्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः । उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४२ ॥ रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति । ब्राह्मणार्थं महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः । तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ॥ ४३ ॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यदुष्कृतं कृतम् । तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ॥ ४४ ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि । एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ॥ ४५ ॥ तपश्चचार सुमहत् सा पत्नी ब्रह्मवादिनः । शापोत्सर्गाद्धि तस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम् ॥ ४६ ॥ तत् स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् । तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव ॥ ४७ ॥

भविष्यति ॥ ३८ ॥ रूपं चेति । तद्रूपं प्रसिद्धं तव सौन्दर्यं सर्वाः प्रजाः स्त्रियः गमिष्यन्तीति । विभ्रमः काममोहः ॥ ३९-४६ ॥ तदिति । नान्येनेति । ननु

स-त्वमेका रूपवती न भविष्यति । बह्व्यो रूपवत्यो भवन्ति भामिन्य इति भावः ॥ ३८ ॥ एकं लोकविलक्षणं रूपं समाश्रित्य विभ्रमः परसङ्गप्रापको मोहः उपस्थितः । 'विभ्रमः कामविकारः । उपस्थितः प्रवृत्तः, इन्द्रस्येति शेषः' इति नागोजिमट्टः । पत्नीशापप्रसक्तिसमयोर्यमिति परम्परोपयोगो न साक्षादिति किञ्चिदस्वारस्यं तत्र बोध्यम् ॥ ३९ ॥ त्वद्रूपेण 'मुनिवेषं समास्थाय' इति प्रागुदीरणात् । न कामकारात् तद्रमणेच्छायाः । यद्यपि 'देवराजकुतूहलात् । प्रहृष्टेनान्तरात्मना' इति वचनान्मनसानुमेने कामिनी महेन्द्रसङ्गमिति ज्ञायते, तथापि बहिस्तथाऽप्रदर्शनान्न कामकारादित्युक्तिरिति वा कदापि प्रमदा न भवेत्येतादृश शापोपयोगिकामकाराभावान्न कामकारादित्युक्तिरिति वेति ज्ञेयोऽविरोधः । ननु "अहल्याजार्त्वाद्यपि दोषकृतोपि तेन बहुतरो लोप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति-" बहुरकफलो ह्यसौ तस्य न लोम च क्षीयते " इति श्रुत्यन्तराच्च " इति गीताभाष्योक्तः कथं विधिनेन्द्रस्य पदभ्रंश इवारिकरपरिग्रहादिगौतमशापनिमित्त इति कथितमिति चेन्न । पारत्रिकानन्दहासादिर्यथा सोदरदारपरिग्रहे सुग्रीवादेः तथा नास्ति भाव्यानन्द हासादिरिति बहुरकफलो ह्यसाविति वदतो भाष्यकृतोऽनुमत ऐहिकोऽनर्थ इत्यविरोध इति कात्र कथ्यन्ता ॥ ४१ ॥

हेत्वन्तरेणेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पुत्रश्चेति । नीत इति । आर्यकेण मातामहेन । नीतः महोदधौ सन्निहितः सम्यङ् निहितः निक्षिप्तः ॥ ४९-५१ ॥ आश्चर्यमिति ।
 रामः अगस्त्यवचः श्रुत्वा आश्चर्यमित्यब्रवीत् । तथा लक्ष्मणः तथा वानरा राक्षसाश्चाब्रुवन्तित्यनुषङ्गः ॥ ५२ ॥ विभीषणस्त्वित्यादि । हे राम ! अगस्त्यस्तु
 शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः । पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः ॥ ४८ ॥ पुत्रश्च तव देवेन्द्र न
 विनष्टो महारणे । नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ४९ ॥ एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिद्धा च वैष्णवम् ।
 पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५० ॥ एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया । निर्जितस्तेन देवेन्द्रः
 प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ॥ ५१ ॥ आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा । अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसा
 स्तदा ॥ ५२ ॥ विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् । आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्दृष्टं पुरातनम्
 ॥ ५३ ॥ अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ५४ ॥ एवं राम समुद्रतो रावणो लोककण्टकः । सपुत्रो येन
 संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
 ततो रामो महातेजा विस्मयात् पुनरेव हि । उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥ भगवन् राक्षसः क्रूरो
 यदाप्रभृति मेदिनीम् । पर्यटत् किं तदा लोकाः शून्या आसन् द्विजोत्तम ॥ २ ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा
 नात्र कश्चन । धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः । बहिष्कृता
 वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥

आश्चर्यं यद्दृष्टं पुरातनमब्रवीत्तत्सर्वं मया दृष्टम्, इदानीम् अहं स्मारितोऽस्मि । विभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य सत्यत्वं दर्शितम् ॥ ५३-५५ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुणाने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
 ततो राम इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ राजेति । येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः । तस्मात्तदा तत्काले राजा क्षत्रियो वा राजमात्रो वा अक्षत्रियोऽपि प्रभुर्वा कश्चन
 नासीत् ॥ ३ ॥ उताहो इति । पक्षान्तरं वर्तते । अथवा विद्यमाना एव पृथिवीक्षितः हतवीर्याः वीर्यरहिता आसन् । अथवा वीर्यवत्त्वेऽपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैः

बहिष्कृतास्सन्तः निर्जिता इत्युवाचेति पूर्वेष्वन्वयः ॥ ४ ॥ रावणापजयस्मरणप्रीत्या प्रहसन्नित्युक्तम् । रामस्यामर्षो वर्तत इति मुनेर्मन्दहासो वा । ईश्वरम् अग्निप्रधानशौर्यादिशत्रुगुणं रुद्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति । वसुरेतसः अग्नेः सान्निध्यं प्राकाररूपेण नित्यसान्निध्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तुल्य

राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । उवाच रामं प्रहसन् पितामह इवेश्वरम् ॥ ५ ॥ इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान् पार्थिवर्षभ । चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥ ततो माहिष्मर्तो नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् । सम्प्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदासीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥ तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः । अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ हैहयाधिपतिर्वली । अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ रावणस्तत्र आगतः । रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥ कार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ । रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेऽसुनृवरेण ह । मभागमनमप्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ॥ ११ ॥ इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः सुविपश्चितः । अब्रुवन् राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपते ॥ १२ ॥ श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् । अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ १३ ॥ स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मोहिनीम् । अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥ सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् । प्रपातपतितैस्तोयैः सादृहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५ ॥ देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिन्नरैः । स्वस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ १६ ॥ नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् । फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम् ॥ १७ ॥

इति । शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत् कुण्डमग्निकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् । “ शयवासवासिषु- ” इत्यलुक् ॥ ८ ॥ तमेव दिवसमिति । यस्मिन्दिवसे रावणो गतस्तस्मिन्नेव दिवस इत्यर्थः । स्त्रीभि रन्तुं नर्मदां गत इत्यन्वयः । ईश्वरः राजा ॥ ९-११ ॥ इतीति । अब्रुवन् ब्रुवते स्म ॥ १२ ॥ श्रुत्वेति । विश्रवसः पुत्रो रावणः पौराणां, मुखादिति शेषः । अपसृत्य पुरान्निवृत्य ॥ १३ ॥ स इत्यादिसार्धपञ्चकम् । अभ्रमिव महामेघ

मिवाविष्टम् । मेदिनीमुद्गान्तमिव उद्भिद्योद्गतमिव । सहस्रशिखरोपेतम् । प्रपातपतितैः तटात्पतितैः । “प्रपातस्तु तटः” इत्यमरः । स्फटिकप्रतिमं जलं
स्यन्दमानाभिर्नदीभिर्हेतुभिर्जिह्वाभिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्टितम् । उत्क्रामन्तम् ऊर्ध्वं व्याप्नुवानम् । उल्कावन्तमिति पाठान्तरम् । चलोपलजलाम्

उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम् । पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥ १८ ॥ चलोपलजलां
पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १९ ॥ महिषैः सूमरैः सिंहैः शार्दूलक्ष्मजोत्तमैः । उष्णाभिततैस्तृषितैः संक्षोभित
जलाशयाम् ॥ २० ॥ चक्रवाकैः सकारण्डैः सहस्रजलकुक्कुटैः । सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २१ ॥
फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् । विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिमुमेखलाम् ॥ २२ ॥ पुष्परेण्वनुलिताङ्गीं
जलफेनामलांशुकाम् । जलावगाहसंस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् । पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम् ॥ २३ ॥
इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः । स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥ २४ ॥ उपोपविष्टैः सचिवैः सार्धं
राक्षसपुङ्गवः । प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥ २५ ॥ नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवान् राक्षसाधिपः । उवाच
सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥ २६ ॥ एष रश्मिसहस्रेण जगत् कृत्वैव काञ्चनम् । तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोऽर्धं
समाश्रितः ॥ २७ ॥ मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २८ ॥ नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः ।
मद्भयादनिलोऽप्यत्र वात्येष सुसमाहितः ॥ २९ ॥ इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी । नक्रमीनविहङ्गोर्मिः
सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ ३० ॥ तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि । चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३१ ॥

उपलेषु चलानि जलानि यस्यास्ताम् । चलोपलामलामिति पाठे-जलवेगेन चलोपलतया निर्मलाम् ॥ १४-२१ ॥ अथ नर्मदायाः स्त्रीसाम्यमाह-फुल्लद्रुमेत्या
दिना । नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य । सलीलं सविलासम् ॥ २२-२६ ॥ एष इत्यादिसार्धम् । काञ्चनं कृत्वा सुवर्णं कृत्वेत्यर्थः । चन्द्रायति चन्द्रव

दाचरति । नर्मवर्धिनी प्रीतिवर्धिनीत्यर्थः ॥ २७-३१ ॥ त इति । अवगाह्यं स्नानं कुरुत । शर्मदाम् सुखदाम् । महापद्मः पुण्डरीकारुखः दिग्गज
स्तन्मुखाः महागजाः इव ॥ ३२ ॥ अहमिति । पुष्पोपहारं पुष्पबलिम् ॥ ३३-३९ ॥ तत्रेति । तत्र नर्मदापुलिने । प्राञ्जलिं रुद्रं प्रति कृताञ्जलिम् ॥ ४० ॥
तदिति सार्धम् । तद्गतीवशमिति च्छान्दसो दीर्घः । मूर्तिमन्तः प्राण्याकाराः अचला इव स्थिताः राक्षसाः । तत्र तत्र नीयत इति प्रतिदिवसं देवपूजार्थं तैः

ते यूयमवगाह्यं नर्मदां शर्मदां शुभाम् । महापद्ममुखा मत्ता गङ्गाभिव महागजाः । अस्यां स्नात्वा महानद्यां
पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ ३२ ॥ अहमप्यद्य पुलिने शरादिन्दुसमप्रभे । पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि
कपर्दिनः ॥ ३३ ॥ रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः । समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ ३४ ॥ राक्षसेन्द्र
गजैस्तेस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी । वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥ ३५ ॥ ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्म
दायां महाबलाः । उत्तीर्य पुष्पाण्याजहूर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥ ३६ ॥ नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे । राक्षसे
स्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ ३७ ॥ पुष्पेषूपहतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः । अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गा
मिव महागजः ॥ ३८ ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् । नर्मदासलिलात्तस्मादुत्तार स रावणः
॥ ३९ ॥ तत्र क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्रवस्त्रसमावृतम् । रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥ ४० ॥ तद्गती
वशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः । यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः । जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म
नीयते ॥ ४१ ॥ वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः । अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः ॥ ४२ ॥
ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् । समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान् प्रणनतं
चाग्रतः ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

राक्षसेरिति शेषः । यदा कैलासे रावणः पीडितो विमुक्तः तदाप्रभृति तत्प्रीत्यर्थं रावणो लिङ्गपूजां करोति स्मेति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत इति । जगा
विति सामगानं कृतवानित्यर्थः । साम्नां सहस्रशाखापारगो रावण इति प्रसिद्धिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

॥ १-४ ॥ कार्तवीर्येति । प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहम् ॥ ५ ॥ समीनेति । कुशसंस्तरः कुशास्तरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ रावण इत्यादिश्लोकद्वयम् । सागरोद्गार
सन्निभं समुद्रपरीवाहसन्निभम् । पूर्वामाशां प्रविश्य त्विति । पूर्वामाशां प्रविश्य पश्यत इत्यन्वयः । रावण इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । स्वभा
नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः सुदारुणः । पुष्पोपहारं कुरुते तस्मादेशाददूरतः ॥ १ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहि
ष्मत्याः पतिः प्रभुः । क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥ तासां मध्यगतो राजा रराज च तदाऽर्जुनः ।
करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३ ॥ जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् । रुरोध नर्मदावेगं
बाहुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ४ ॥ कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् । कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥ ५ ॥
समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः । स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवावभौ ॥ ६ ॥ स वेगः कार्तवीर्येण
सम्प्रेषित इवाम्भसः । पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥ रावणोऽर्धसमाप्तं तमुत्सृज्य नियमं तदा । नर्मदां
पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥ पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् । वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वा
माशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥ ततोऽनुभ्रान्तशकुनां स्वभावोपरमे स्थिताम् । निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम्
॥ १० ॥ सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः । वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुकसारणौ ॥ ११ ॥ तौ तु रावण
सन्दिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ । व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ
रजनीचरौ । पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् । मद
रक्तान्तनयनं मदव्याकुलतेजसम् ॥ १४ ॥

वस्य नदीस्वभावस्योपरमे अलंभावे स्थितां नदीमपश्यत्, नद्या एव स्वभावो निमित्तान्तरेण वेति जिज्ञासयेति शेषः ॥ १० ॥ सव्येतरेति । सव्येतर
कराङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वेषणद्योतिहंकारसहितं यथा तथा ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनेति । पश्येताम् अपश्यतामित्यर्थः ॥ १३-१७ ॥

स०-सव्येतरकराङ्गुल्या दशाननः इति पाठे-सव्येतरकराङ्गुल्या वामदक्षिणहस्ताङ्गुलिभिः । अशब्दास्यः निशब्दमुखः । नियमस्थत्वात् ॥ ११ ॥ ति०-व्योमान्तरगतौ आकाशमार्गौ ॥ १२ ॥

बृहत्सालेति । रोधवत्तद्वत् । अकारान्तत्वमार्पम् । क्रीडापयतीति पुगार्पः । क्रीडयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्येवमिति । निशाम्य दृष्ट्वा । अर्जुन इत्युक्तवेति । अन्यस्यैवं सामर्थ्यं न संभवतीति युक्त्येति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ रावणस्योत्पातमाह—सकृदिति । सरक्तः रक्तवर्षसहितः । रावः शब्दः । सकृदेकवारमेव ।

नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् । गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तामिव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् । समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६ ॥ तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ । सन्निवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर । नर्मदां रोधवद्बद्धा क्रीडापयति योषितः ॥ १८ ॥ तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी । सागरोद्गारसङ्काशानुद्गारान्तसृजते मुहुः ॥ १९ ॥ इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ । रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालसः ॥ २० ॥ अर्जुनाभिमुखे तस्मिन् रावणे राक्षसाधिपे । चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजास्तदा ॥ २१ ॥ सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः । महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२ ॥ संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः । अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली । तं नर्मदाद्वन्दं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३ ॥ स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् । नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदाऽर्जुनम् ॥ २४ ॥ स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥ २५ ॥ इत्येव मर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा । अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ २६ ॥ युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षसः । रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथार्जुनस्य ते । उत्तस्थः सायुधास्त्राश्च रावणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २७ ॥ युद्धस्य कालो विज्ञेयः साधु भोः साधु रावण ॥ २८ ॥ यः क्षीवं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् । स्त्रीसमक्षं कथं यत्तद्योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् । वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २९ ॥

घनैः प्रेषितः कृतः । वर्षुकमेघानां सकृद्राव उत्पात इति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स तत्रेति । वाशिताभिः करेणुभिः । “वाशिता स्त्रीकरेणुश्च” इत्यमरः । पश्यते पश्यति ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतीति । इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ २६ ॥ २७ ॥ युद्धस्येत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ॥ २८ ॥ य इत्यादिसार्धद्वयम् ।

क्षीबं मत्तम् । उप्यताम्, इहेति शेषः ॥ २९-३३ ॥ इषुभिरिति । कर्षणमायुधविशेषः ॥ ३४ ॥ हैहयेति । वेगो युद्धवेगः ॥ ३५-३८ ॥ क्रोधेति । युगान्ते युगान्तकाले उत्थितो घोरः पावक इव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ बाहुविक्षेपकरणं भ्रमणं यस्यास्ताम् । वेगः शैथ्यम् । आपपातैव न तु विलम्बित क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोप्यतां शर्वरी त्वया । युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥ यद्यद्यास्ति मतिर्योद्धुं युद्धतृष्णासमावृता । निहत्यास्मांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥ ततस्ते रावणामात्यैरमात्याः पार्थ वस्य तु । सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥ ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आवभौ । अर्जुनस्यानुयातृणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३३ ॥ इषुभिस्तोमरैः शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः । सरावणानर्दयन्तः समन्तात् समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥ हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत् सुदारुणः । सनकमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः ॥ ३५ ॥ रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः । कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निर्दहन्ति स्म तेजसा ॥ ३६ ॥ अर्जुनाय तु तत् कर्म रावणस्य समन्त्रिणः । क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं तं ततोऽर्जुनः । उत्तार जलात्तस्माद्द्रुतातोयादिवाअनः ॥ ३८ ॥ क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावकः । प्रज्ज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९ ॥ स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् । अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४० ॥ बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् । गारुडं वेगमास्थाय चापपातैव सोऽर्जुनः ॥ ४१ ॥ तस्य मार्गं समारुध्य विन्ध्योऽर्कस्येव पर्वतः । स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ॥ ४२ ॥ ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं महोद्धतः । प्रहस्तः प्रेषयन् क्रुद्धो ररास च यथाऽम्बुदः ॥ ४३ ॥ तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः । प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४ ॥

वान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत इति । अस्य प्रेषयन् अर्जुनस्य संहारार्थं क्षिपन् ॥ ४३ ॥ तस्येति । अशोकपुष्पकृतः आपीडः अशोकापीडः ॥ ४४ ॥

अथेति । वञ्चयामास प्रतिहतवानित्यर्थः । सगदः गदासहितः । अगदः अरोगः अप्रतिबन्ध इति यावत्, विक्रमो यस्येति विग्रहः ॥ ४५ ॥ तत इति । पञ्चबाहुशतैः उच्छ्रय उत्क्षेपो यस्याः सा ॥ ४६ ॥ यथेति । तथा शैल इव स्थितः निपपात ॥ ४७-५० ॥ सागरावित्यादिश्लोकत्रयम् । वाशितार्थं करे

अथायान्तं तु मुसलं कार्तवीर्यस्तदाऽर्जुनः । निपुणं वञ्चयामास सगदोऽगदविक्रमः ॥ ४५ ॥ ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्तं हैहयाधिपः । भ्रामयानो गदां गुर्वी पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥ तथाहतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा । निपपात हतः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥ प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः । समहोदरधूम्राक्षा ह्यपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥ अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते । रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥ सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् । नृपराक्षसयोस्तत्र चारब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥ सागराविव संरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ । तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१ ॥ बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थं यथा वृषौ । मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५२ ॥ रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ । परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३ ॥ वज्रप्रहारानचला यथा घोराः विषेहिरे । गदाप्रहारांस्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥ यथाऽऽग्निनिवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः । तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितोरसि । काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ५६ ॥ तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः । अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७ ॥ नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः । इदमासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५८ ॥

प्वर्थे, युध्यन्ताविति शेषः ॥ ५१-५४ ॥ तथेति । प्रतिश्रुताः प्रतिश्रुतवन्त इत्यर्थः । मत्वर्थीयाजन्तः । गदापोथैः गदापातैः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्येति ।

विद्युद्विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी नभ इव राक्षसोरः काञ्चनाभं स्वर्णवर्णं चकार ॥ ५६-६० ॥ वरदानेति । दुर्बलेव बलरहितेव । यथावेगं स्ववेगोचितम् । प्रहर्तुं स्वयं द्विधा भूत्वा क्षितावपतत् । तत्र हेतुः वरदानकृतत्राण इति ॥ ६१ ॥ स त्विति । निष्टनन् रटन् ॥ ६२-६४ ॥ बध्यमान

शृङ्गेरिव वृषा युध्यन् दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ । परस्परं तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥ ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्व प्राणेन सा गदा । स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥ वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि । दुर्ब लेव यथावेगं द्विधा भूत्वाऽपतत् क्षितौ ॥ ६१ ॥ स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावणः । अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥ स विह्वलं तदाऽऽलक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः । सहस्रोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३ ॥ स तं बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् । बबन्ध बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६४ ॥ बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः । साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धानि ॥ ६५ ॥ व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव दन्ति नम् । ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥ ६६ ॥ प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् । सह तै राक्षसैः क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६७ ॥ नक्तञ्चराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ । उद्धत आतपापाये पयोदानामिवा म्बुधौ ॥ ६८ ॥ मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् । मुसलानि सशूलानि सोत्ससर्ज तदाऽर्जुने ॥ ६९ ॥ अप्राप्तान्येव तान्याशु असम्भ्रान्तस्तदाऽर्जुनः । आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥ ७० ॥ ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः । भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१ ॥ राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा । रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्गतः ॥ ७२ ॥ स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः । तदा ऽर्जुनः सम्प्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरः द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

इति । साध्वीति वादिनः इयं क्रिया साध्वीति वदन्तः ॥ ६५-७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजः मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

॥ १ ॥ लत इति । कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपद्यमानः । यद्वा पौत्रस्नेहात्कम्पित इत्यर्थः । अथवा महाधृतेरपि कम्पितं हृदयमित्यर्थः ॥ २ ॥
स इति । मनःसंपातविक्रमः मनोगतिः । वायुतुल्यगतिः वायुसमानवेगः ॥ ३ ॥ स इति । अमरावतिसङ्काशामित्यत्र “ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम्”

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् । ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १ ॥ ततः पुत्रकृतस्नेहात् कम्प्य
मानो महाधृतिः । माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महामुनिः ॥ २ ॥ स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ।
पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनस्सम्पातविक्रमः ॥ ३ ॥ सोऽमरावतिसङ्काशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् । प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा
इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥ पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् । ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय निवेदयन् ॥ ५ ॥
पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः । शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥ पुरोहितोऽस्य गृह्याध्वर्यं
मधुपर्कं तथैव च । पुरस्तात् प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् ।
अर्जुनो दृश्य सम्भ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥ स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमध्वर्यं निवेद्य च । पुलस्त्यमाह
राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥ अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता । अद्याहं तु द्विजेन्द्र त्वां यस्मात्
पश्यामि दुर्दशम् ॥ १० ॥ अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् । अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ।
यस्माद्देवगणैर्वन्द्यो वन्देऽहं चरणौ तव ॥ ११ ॥ इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् । ब्रह्मन् किं कुर्मि किं
कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥ १२ ॥

इति हर्षः ॥ ४ ॥ पादचारमिति । सुदुर्दशम्, दुर्दर्शमिति यावत् । प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत् । ईश्वरं ब्रह्माणम् ॥ ५-११ ॥ इदमिति । किं कुर्मि किं

करवाणि किं वा कार्यं मया ॥ १२ ॥ तमिति । शिवं कुशलम् । पुलस्त्योवाचेति सन्धिरार्षः ॥ १३-१५ ॥ पुत्रकस्येति । पुत्रकस्य मदीयबालकस्य । नाम विश्रावितं रावणजिदिति नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितम् । वत्सं बालम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्येति । किञ्चिद्वचोपि नोवाच किञ्चन अविद्यमानं किञ्चिद्वचनं न किञ्चिदप्यवददित्यर्थः, अपि तु क्रियाकेवलमुत्तरमिति मुमोचेत्यर्थः । प्रहृष्टवत् ब्रह्मणा प्रार्थनीयोऽस्मीति सन्तोषयुक्तः सन् ॥ १७ ॥ स इति ।

तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् । पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथाऽर्जुनम् ॥ १३ ॥ नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन । अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४ ॥ भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ । सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ १५ ॥ पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया । मद्राक्याद्याच्य मानोऽद्य मुञ्च वत्सं दशाननम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्योचे न किञ्चन वचोऽर्जुनः । मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥ १७ ॥ स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रग्म्बरैः । अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनापि सन्त्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । परिष्वक्तः कृता तिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥ १९ ॥ पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः । मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २० ॥ एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात् प्रधर्षणम् । पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१ ॥ एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन । नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत् प्रियमात्मनः ॥ २२ ॥ ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम् । पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वा पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनभूतं साग्निकमग्निसाक्षिपूर्वकम् ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनेति । अपिना अर्जुनेनापीति समुच्चीयते । कृतातिथ्य इति ।

सं०-पुलस्त्योवाच सन्धिरार्षः । पुलस्त्योऽस्या अस्तीति पुलस्त्या जिह्वा । “ मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयं वदति ” “ जिह्विकतोऽच्युत विकर्षति ” इत्यादिवत्करणे कर्तृत्वोपचारः ॥ १३ ॥ रावणदिविजयकाले जगद्गूढं किमित्यस्योत्तरमाह-एवमिति ॥ तिल०-बलिभ्योऽपि बलिनः सन्ति । ईश्वरमुष्टेर्विचित्रत्वादित्याशयः । यः श्रेय इच्छेत्तेन परे परस्मिन् अवज्ञा न कार्या ॥ २२ ॥

अर्जुनेनेति शेषः ॥ १९-२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

॥ १ ॥ राक्षसमिति । युद्धे युद्धनिमित्तम् । ह्वयति आह्वयति स्म ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । वानरामात्यः वालिनोऽमात्यः मन्त्री तार उवाच । तथा
अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः । चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १ ॥ राक्षसं वा मनुष्यं वा
शृणुते यं बलाधिकम् । रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २ ॥ ततः कदाचित् किष्किन्धां नगरीं वालि
पालिताम् । गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥ ३ ॥ ततस्तु वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभुः । उवाच
वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥ राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् । कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं
तव शक्तः प्लवङ्गमः ॥ ५ ॥ चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्त
कम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान् पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः । युद्धार्थिनामिमे राजन् वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥ यद्वा
ऽमृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस । तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥ पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं
विश्रवसः सुत । इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥ अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् । वालिनं
द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम् ॥ १० ॥ स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः । पुष्पकं तत् समारुह्य
प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् । रावणो वालिनं दृष्ट्वा सन्ध्योपासनतत्प
रम् ॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभः । ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमाव्रजत् ॥ १३ ॥

तारापिता सुषेणश्चोवाच । प्रभुः युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ॥ ४ ॥ राक्षसेन्द्रेति । ते तुभ्यम् । प्रतिबल इति, युद्धं दातुमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतानिति ।
युद्धार्थिनामिति । वानराधिपतेजसा नृतानां युद्धार्थिनामिमे । एवं त्वमपि भविष्यसीति भावः ॥ ७ ॥ यद्वेति । तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं
तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ पश्येति । जगच्चित्रं जगतः सर्वस्याप्याश्चर्यभूतं व्यापारमिदानीं पश्य । दुर्लभं, जीवितमिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥
स त्विति । तारं तारादीन् । यद्वा पूर्वं तार एवोक्तवान् तस्य तारापितृत्वं सम्बन्धविशेषात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुष्पकादिति । निःशब्दपदं निःशब्दचरण

विन्यासम् ॥ १३ ॥ यदृच्छयेति । पापाभिप्रायवान् बन्धनाभिप्रायवान् ॥ १४ ॥ शशमिति । सिंहो वा सिंह इव ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमित्यारभ्य
इत्येवमित्यन्तं वालिविचारः ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । द्रक्ष्यन्ति, देवादय इति शेषः । ममाङ्गस्थं कक्षस्थमिति यावत् । गरुडस्येवेति । अङ्गस्थमित्यनु

यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावणः । पापाभिप्रायवान् दृष्ट्वा चकार न तु सम्भ्रमम् ॥ १४ ॥ शशमालक्ष्य
सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा । न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं
पापचेतसम् । कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन् महार्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्त्यारिं ममाङ्गस्थं संसदूरुकराम्बरम् ।
लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः । जपन् वै नैगमान्
मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्त्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ । प्रयत्नवन्तौ तत् कर्म ईहतुर्वलदार्पितौ
॥ १९ ॥ हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् । पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामं
तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः । स्वमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥ तं चापीडयमानं तु वितुदन्तं
नखैर्मुहुः । जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥ अथ ते राक्षसामात्या द्वियमाणं दशाननम् । मुमोक्षयिष्वो
वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः । अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ
इवांशुमान् ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवन्तः सम्प्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः । तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः
॥ २५ ॥ वालिमार्गादपाक्रामन् पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः । किं पुनर्जीवितप्रेप्सुर्विभ्रद्रै मांसशोषितम् ॥ २६ ॥

कर्षः ॥ १७ ॥ इतीति । कर्णमुपाश्रितः पादशब्दश्रवणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः । नैगमान् वैदिकान् । देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हस्तेति ।
हस्तग्राहं इस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तम् । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन ॥ २० ॥ २१ ॥ तं चेति । आपीडयमानम् “णिचश्च” इत्यात्मनेपदम् ॥ २२-२४ ॥
तेऽशक्नुवन्त इति । अशक्नुवन्त इति पदम् ॥ २५ ॥ वालीति । हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपाक्रामन् । मांसादिमान् जीवितप्रेप्सुः प्राणी

गच्छतस्तस्य मार्गादिपाक्रामतीति किं पुनः । पर्वतेन्द्रा हीति च पाठः ॥ २६ ॥ अपक्षिगणेति । अपक्षिगणसंपातान् पक्षिगणैरप्यशक्यसंपातान् सागरान् क्रमशः, गच्छन्निति शेषः । संध्याकालं प्रातस्सन्ध्याकालदेवतारूपमवन्दत ॥ २७ ॥ सभाज्यमान इति । सभाज्यमानः पूज्यमानः । पश्चिममित्यादि । दक्षिणे सन्ध्याङ्गशौचम् । पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानम् । उत्तरे प्रोक्षणादिकम् । पूर्वेऽर्घ्यप्रदानादिकमिति । अन्यथा संध्याचतुष्टयाभावात् तदङ्ग

अपक्षिगणसम्पातान् वानरेन्द्रो महाजवः । क्रमशः सागरान् सर्वान् सन्ध्याकालमवन्दत ॥ २७ ॥ सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः । पश्चिमं सागरं वाली ह्याजगाम सरावणः ॥ २८ ॥ तस्मिन् सन्ध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः । उत्तरं सागरं प्रायाद्रहमानो दशाननम् ॥ २९ ॥ बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः । वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥ उत्तरे सागरे सन्ध्यामुपासित्वा दशाननम् । वहमानोऽगमद्राली पूर्वं वै समहोदधिम् ॥ ३१ ॥ तत्रापि सन्ध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः । किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३२ ॥ चतुर्ध्वपि समुद्रेषु सन्ध्यामन्वास्य वानरः । रावणोद्रहन्श्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३३ ॥ रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात् कपिसत्तमः । कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन् रावणं मुहुः ॥ ३४ ॥ विस्मयं तु महद्भत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः । राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः । युद्धेप्सुरिह सम्प्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३६ ॥ अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च । येनाहं पशुवद् गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७ ॥ एवमश्रान्तवद्दीर शीघ्रमेव महार्णवान् । मां चैवोद्रहमानस्तु कोऽन्यो वीरः क्रमिष्यति ॥ ३८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवङ्गम । मनोनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९ ॥

स्यापि तत्त्वेन व्यपदेशात् ॥ २८-३१ ॥ तत्रेति । वासवस्यापत्यं वासविः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रावणमिति । प्रहसन्निति । मां जिघृक्षुः स्वयमेव दुरात्मा निगृहीत इति प्रहसन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वानरेन्द्रेति । त्वयाऽऽसादित इति । कक्षनिक्षेपं प्रापित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवमिति । अश्रान्तवत् अश्रान्तः

सन् । मां चैव महाद्रिसमानभारमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सोऽहमिति । तुभ्यं तवेत्यर्थः ॥ ४०-४३ ॥ स इति । सुग्रीव इवेति । भ्रातृभावेनेत्यर्थः । आगतै
रिति । सहेति शेषः ॥ ४४ ॥ एवमिति । भ्राता कृतः सोदरभावतया स्नेहीकृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सोऽहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव । त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४० ॥ दाराः पुत्राः पुरं
राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् । सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४१ ॥ ततः प्रज्वालयित्वाऽग्निं तावुभौ
हरिराक्षसौ । भ्रातृत्वमुपसम्पन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२ ॥ अन्योन्यं लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ ।
किष्किन्धां विशतुर्हष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४३ ॥ स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः । अमात्यैरागतैर्नीत
सैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४ ॥ एवमेतत् पुरावृत्तं वालिना रावणः प्रभो । धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ
॥ ४५ ॥ बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् । सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् । प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १ ॥

अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च । न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥

शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् । विक्रमश्च प्रभावश्च हनुमति कृतालयाः ॥ ३ ॥

अपृच्छतेत्यादि । अपृच्छतेत्यस्य विवरणम् इदं वचनमिति ॥ १ ॥ अतुलमिति । एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । “ वष्टयर्थे बहुलं छन्दसीति वक्त
व्यम् ” इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ २ ॥ शौर्यमिति । नयसाधनं नीतिकृत्यसंपादनम् ॥ ३-७ ॥

स०-दक्षिणाशाश्रयं विन्ध्यमुलङ्घ्य दक्षिणादिगाश्रयं मुनिगत्स्वम् इदं वक्ष्यमाणम् अपृच्छत अपृच्छत् । आहवे चाप्यते पूज्यत इति अहवचो रामः । आहवश्चन्दोपदात्तुजार्थाच्चायतेः “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ”
इति कर्मणि डप्रत्यये रूपम् । हे इदम् अस्यापत्यमिः कामः । दमयतीति दमः, एः दमः इदमः तस्य सम्बुद्धिः । अर्थवदिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

नेति । कालस्य यमस्य ॥ ८ ॥ एतस्येति । लङ्का प्राप्ता विभीषणाय देयत्वेन प्राप्तेत्यर्थः । लक्ष्मणः प्राप्त इति, ओषध्यानयनेनेति शेषः ॥ ९ ॥
हनुमानिति । हनुमान् यदि नो न स्यात्, सहायत्वेनेति शेषः ॥ १० ॥ किमर्थमिति । वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची ॥ ११ ॥ बाल्यवधहेतुं स्वयं रामः

दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् । समाश्वास्य महाबाहुयोजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥ धर्षयित्वा पुरीं
लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा । दृष्ट्वा सम्भाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥ सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किङ्करा
रावणात्मजः । एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिताः ॥ ६ ॥ भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् । लङ्का
भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥ न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च । कर्माणि तानि श्रूयन्ते
यानि युद्धे हनुमतः ॥ ८ ॥ एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः । प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि
बान्धवाः ॥ ९ ॥ हनुमान् यदि नो न स्याद्भानराधिपतेः सखा । प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान् भवेत्
॥ १० ॥ किमर्थं बाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया । तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११ ॥ न हि वेदितवान्
मन्ये हनुमानात्मनो बलम् । यद् दृष्टवान् जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२ ॥ एतन्मे भगवन् सर्वं हनुमति
महामतो । विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा । हनुमतः समक्षं
तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद् ब्रवीषि हनुमतः । न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५ ॥

उद्गति-न हीत्यादि ॥ १२ ॥ एतदिति । हनुमत्येतदिति हनुमाद्विषये पृष्ठमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सत्यमिति । यद्ब्रवीषि हे रघुश्रेष्ठ ! तदेतत्
सत्यम् । स आत्मनो बलं न हि वेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥

स०-पावकेन सङ्घर्षणमुखोद्गतेन ॥ ७ ॥ हनुमतो यानि कर्माणि श्रूयन्ते तानि न कालस्य न शक्रस्य न वित्तपस्यापि श्रूयन्ते । कथम् ? विष्णोः, अनुग्रहादिति शेषः । ननो यथाश्रुतविष्णुपदेनैवान्वये वित्तपस्ये
त्यत्र ननोऽनुवृत्तिप्रसङ्गः । तदङ्गीकारे चैकेनैव चारितार्थान्नन्दयस्याधिक्यं स्यात् । “ न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ” इत्यादिप्रमाणवाच्य ॥ ८ ॥

तदेव दर्शयति-अमोघेत्यादि ॥ १६ ॥ बाल्य इति । बालतया आस्यत इति । बालतया बालभावेन, अजानतैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यदीति । निशामय शृणु ॥ १८ ॥ सूर्येति । सूर्यदत्तवरस्वर्णः सूर्यदत्तवरेण स्वर्णरूपः । सुमेरुः सुवर्णमेरुः ॥ १९ ॥ तस्येति । परिश्रुता प्रसिद्धा ॥ २० ॥

अमोघशापैः शप्तस्तु दत्तोऽस्य ऋषिभिः पुरा । न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६ ॥ बाल्येऽप्येतेन यत् कर्म कृतं राम महाबल । तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयाऽऽस्यते ॥ १७ ॥ यदि वाऽस्ति ह्यभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव । समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९ ॥ तस्य भार्या बभूवैषा ह्यजनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायु रात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥ शालिशूकनिभाभासं प्राप्तुमासुं तदाऽजना । फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१ ॥ एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः । रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥ तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् । ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥ बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् । ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४ ॥ एतस्मिन् प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति । देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥ नाप्येवं वेगवान् वायुर्गरुडो वा मनस्तथा । यथाऽयं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः । यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ ॥ तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः । सूर्यदाहभयाद्रक्षस्तुषारचयशीतलः ॥ २८ ॥ बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोऽम्बरम् । पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९ ॥

शालिशूकेति । शालिशूकनिभाभासं शाल्यग्रवत्पिङ्गलाभासम् । “काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम्” इत्युक्तेः । प्राप्तुं प्रसूतवती ॥ २१ ॥ एष इति । शरवणे

शिशुः स्कन्दः ॥२२-२९॥ शिशुरिति । दोषज्ञः विद्वान् स न भवतीत्यदोषज्ञः । “दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ” इत्यमरः ॥ ३०॥३१ ॥ अनेनेति । स राहुः

शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिनेश्वरः । कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३० ॥ यमेव दिवसं ह्येष
ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः । तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१ ॥ अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि ।
अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२ ॥ स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः । अब्रवीदभ्रुकुटिं कृत्वा
देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥ बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव । किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन्
॥ ३४ ॥ अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः । अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥ स राहो
र्वचनं श्रुत्वा वासवः सम्भ्रमान्वितः । उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन् काञ्चनीं स्रजम् ॥ ३६ ॥ ततः कैलासकूटाभं
चतुर्दन्तं मदस्रवम् । शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टादृहासिनम् ॥ ३७ ॥ इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरस्सरम् ।
प्रायाद्यत्राभवत् सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥ अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् । अनेन च स वै दृष्टः
प्रधावन् शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥ ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च । उत्पपात पुनर्ज्यौमं ग्रहीतुं सिंहिकासुतम्
॥ ४० ॥ उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् । अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इन्द्र
माशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः । इन्द्र इन्द्रेति सन्त्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवा
लक्षितं स्वरम् । श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥

परामृष्टः स्पृष्टः ॥३२-३९॥ तत इति । महाशैलकूटवत् बृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ उत्सृज्येति । मुखशेष इति राहुस्वरूपकथनम् ॥ ४१-४५ ॥

स०-अदोषज्ञः सूर्यसमीपगमने मां दहेदिति दोषानभिज्ञः ॥ ३० ॥ अनेन हनूमता । पुरा सूर्यदर्शनात्पूर्वमेव । दृष्टोऽभूत्, पुनश्च राहुः व्रतस्सन् अपक्रान्तोऽभूत् ॥ ३२ ॥ तिल०-हे वासव ! चन्द्रार्कौ
मम यथाकालं बुभुक्षापनयं बुभुक्षा अपनीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या अन्नं दत्त्वा तदनम् ॥ ३४ ॥

एवमिति । हस्तान्तात् हस्तायात् । हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥ ४६-४८ ॥ प्रचारमिति । प्रचारं स्वीयं देहियात्राहेतुभूतम् । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ विष्णून्नेति । रुरोधेति । निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः यथा वर्षाणीति ॥ ५०-५३ ॥

ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि । फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥ तथाऽस्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया । मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्र्योरिव भास्वरम् ॥ ४५ ॥ एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥ ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत् ॥ ४७ ॥ तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥ प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः । गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विष्णून्नाशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छासानि सर्वतः । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात् त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥ ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः । प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः । त्वया नु भगवन् सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥ त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः । सोऽस्मान् प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः । तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ एतत् प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः । कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७ ॥

ऊचुरिति । महोदरनिभोदराः वायुस्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवद्गदं येषां ते तथा ॥ ५४-५६ ॥ एतदिति । कारणादिति चोक्त्वा किञ्चित्कारण

मत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७-६२ ॥ तदिति । रुक्प्रदः शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति सन्धिरार्षुः ॥ ६३ ॥ तत इति । तत्रास्यतीति । यत्र अस्थिति
तिष्ठतीति यावत् ॥ ६४ ॥ तत इति । सदागतेर्वायोः । गन्धर्वर्षियक्षेति गुरुलघुभेद आर्षः ॥ ६५ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

यस्मिंश्च कारणे वायुश्चक्रोध चरुोध च । प्रजाः शृणुध्वं तत् सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥ ५८ ॥ पुत्रस्तस्थामरेशेन
इन्द्रेणाद्य निपातितः । राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९ ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ।
शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥ ६० ॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना संपारित्यक्तं
न सुखं विन्दते जगत् ॥ ६१ ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छासाः काष्ठकुडयोपमाः
स्थिताः ॥ ६२ ॥ तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः । मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुताः ॥ ६३ ॥
ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः । जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं
प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥ ततोऽर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं सुतं तदोत्सङ्गतं सदागतेः । चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्
सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥
ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः । शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १ ॥ चलत्कुण्डलमौलिस्त्रक
तपनीयविभूषणः । पादयोन्यपतद्वायुस्तिस्त्रोपस्थाय वेधसे ॥ २ ॥ तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना । वायु
मुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥

ततः पितामहमित्यादि ॥ १ ॥ चलदित्यादि । तिस्रोपस्थाय त्रिरुपस्थाय । अलुगप्यार्षः । त्रिरुपस्थाय चेति पाठः । न्यपतदिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः
साष्टाङ्गमनमदित्यर्थः ॥ २ ॥ तमिति । हनुमज्जीवनार्थम् अङ्गुल्यग्रविन्यस्तवेदपदेन वेदविदा विदितनिखिलवेदवेदान्तेन ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना

स०-वधार्दितः ताडनादितः । शिशुकं शिशुप्रतिमासदृशम् । वस्तुतस्तु न शिशुः । तथा लोकानां प्रदर्शयितारम् ॥ १ ॥

हस्तेन तं शिशुं च परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिति । सर्वभूतेषु सन्निरुद्धम् अन्तःप्रतिष्ठितं यथा भवति तथा प्राणः प्राणभूतश्चचार ॥ ५ ॥ मरुदिति । शीतदाहो हिमेन दाहः । शीतवातविनिर्मुक्ता इति च पाठः ॥ ६ ॥ तत इति । त्रीणि युग्मानि यस्यासौ त्रियुग्मः । तानि तु ऐश्वर्यं वीर्यं

स्पृष्टमात्रस्ततः सोऽथ सलीलं पद्मयोनिना । जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा । चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ५ ॥ मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् । शीतदाहविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ६ ॥ ततस्त्रियुग्मस्त्रिककुत् त्रिधामा त्रिदशार्चितः । उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ भो महेन्द्रे श्वरुणप्रजेश्वरधनेश्वराः । जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥ अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति । तद्वदध्वं वरान् सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९ ॥ ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः । कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ मत्करोत्स्पृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः । नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥ अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् । इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥ मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३ ॥ यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदाऽस्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥ न चास्य भविता कश्चित् सदृशः शास्त्रदर्शने । वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति । वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥

यज्ञः श्रीः ज्ञानं वैराग्यम् । त्रिककुत् त्रिमूर्तिप्रधानः । त्रिधामा त्रिलोकगृहः । त्रिदशार्चितः देवार्चितः ॥ ७ ॥ भो इति । ईश इत्यनेन रुद्रः इत्युच्यते । प्रजेश्वरः यमः । वक्ष्यामि श्रूयतामिति । गुरुवैषम्यमार्पम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । कुशेशयमयीं काञ्चनपद्मयमीमित्यर्थः ॥ १०-१२ ॥ मार्तण्ड इति । शतिकां शतैकांशभूताम् ॥ १३ ॥ यदा त्विति । शास्त्रं शास्त्रार्थज्ञानम् । ऐन्द्रव्याकरणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ न चेति । शास्त्रदर्शने शास्त्रज्ञाने । वरुणोक्त

वरस्तु स्वयुद्धनिमित्तमरणाभावमात्रम् ॥ १५-१७ ॥ मत्त इति । परमो वरः शूलपाशुपतास्त्राद्यवध्यत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषां ब्रह्मा
 स्त्रान्तानामित्यर्थः । ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां ब्रह्मायुधानां वा । दीर्घायुश्चेति ॥ १९ ॥ विश्वकर्मेति । यज्ञाद्यायुधानामपि विश्वकर्मनिर्मितत्वेऽपि तदति
 यमो दण्डादवध्यत्वमरोगित्वं च नित्यशः । वरं ददामि सन्तुष्टं अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥ गदेयं मामिका
 चैनं संयुगे न वधिष्यति । इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १७ ॥ मत्तो मदायुधानां च न वध्योऽयं
 भविष्यति । इत्येवं शङ्करेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८ ॥ सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति ।
 दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ विश्वकर्मा च दृष्ट्वैनं बालसूर्योपमं शिशुम् । शिल्पिनां प्रवरः
 प्रादाद्वरमस्य महामतिः ॥ २० ॥ मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि संयुगे । तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी
 भविष्यति ॥ २१ ॥ ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् । चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २२ ॥ अमि
 त्राणां भयकरो मित्राणामभयङ्करः । अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २३ ॥ कामरूपः कामचारी कामगः
 प्लवतां वरः । भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २४ ॥ रावणोत्सादनार्थानि रामप्रियकराणि च । रोम
 हर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तमामन्व्य मारुतं त्वमरैः सह । यथागतं ययुः सर्वं पितामह
 पुरोगमाः ॥ २६ ॥ सोऽपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् । अञ्जनायास्तमाचख्यौ वरदत्तं विनिर्गतः ॥ २७ ॥
 प्राप्य राम वरानेष वरदानसमन्वितः । बलेनात्मनि संस्थेन सोऽपूर्यत यथाऽर्णवः ॥ २८ ॥

रिक्तायुधपरमिदम् ॥ २०-२६ ॥ स इति । वरदत्तं दत्तवरम् ॥ २७-२९ ॥

स०—यानि दिव्यानि तानि तैः इति पाठः । दिव्यानि दिवि भवानि । तानि प्रसिद्धानि । तैः अस्त्रैः । इति वरं ददावित्यर्थः । दिव्यानि तानि पदमेकं वा । इतानि हनुमन्तं प्राप्तानि तानि न भवन्ती
 त्यनितानि । दिव्यानि च तान्यनितानि च दिव्यानि तानि यानि तैः । प्रतिघातमनितानीति वा । नातोपि तानि तैरित्यन्वयशङ्केति मन्तव्यम् । मत्कृतानि यानि तानि दिव्यानि तैरिति वा । तच्छब्देन दिव्य
 त्वविशिष्टशस्त्राणां परामर्शो ज्ञेयः ॥ २१ ॥

सुगभाण्डानीति । सुगभाण्डानि यज्ञोपकरणानि । संशान्तानां शान्तिप्रधानानाम् ॥ ३० ॥ एवमिति । शम्भुना ब्रह्मणा । “ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ”
इत्यमरः ॥ ३१ ॥ जानन्त इति । तस्य शक्तिः ब्रह्मणो वरशक्तिः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत इति । नातिक्रुद्धातिमन्यवः क्रोधो जिघांसा मन्युरमर्षः ।
तरसा पूर्यमाणोऽपि तदा वानरपुङ्गवः । आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ २९ ॥ सुगभाण्डान्यग्निहोत्रं च
बलकलाजिनसञ्चयान् । भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान् संशान्तानां करोत्ययम् ॥ ३० ॥ एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत
महाबलः । सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शम्भुना कृतः ॥ ३१ ॥ जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य शक्तिः
॥ ३२ ॥ यथा केसरिणा त्वेष वायुना सोऽञ्जनासुतः । प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥ ३३ ॥ ततो महर्षयः
क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः । शेषुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ ३४ ॥ बाधसे यत् समाश्रित्य बलमस्मान्
प्लवङ्गम् । तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः । यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३५ ॥ ततः
स हततेजौजा महर्षिवचनौजसा । एषोश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरत् ॥ ३६ ॥ अथर्क्षरजसो नाम वालि
सुग्रीवयोः पिता । सर्ववानरराजाऽऽसीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥ ३७ ॥ स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः ।
स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण सङ्गतः ॥ ३८ ॥ तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः । पित्र्ये पदे कृतो
वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं छिद्रवर्जितम् । आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना
यथा ॥ ४० ॥ एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः । वालिसुग्रीवयोर्वै यदा राम समुत्थितम् ॥ ४१ ॥

अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति तथा ॥ ३४ ॥ बाधस इति । तद्दीर्घेति । तद्वलम् ॥ ३५ ॥ तत इति । हततेजौजाः अपहतस्ववीर्यवलज्ञान इत्यर्थः ।
एषोश्रमाणीति आर्षः संधिः ॥ ३६ ॥ अथेति । ऋक्षरजस इत्यकारान्तोऽप्यस्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निति । वालिनः पदे यौवराज्ये ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेणेति ।

सं०—महर्षिवचनौजसा वचनसामर्थ्येन । हततेजौजाः तेजशब्दपर्यायोऽयं तेजशब्दः । एषोदकमित्यादिवत् । ओजः अवष्टम्भशक्तिः तेजः पराक्रमः । “ओजोऽवष्टम्भप्रकाशयोः । तेजो धानि पराक्रमे” इति
च विश्वः । तानि सत्त्वानि, अश्रमाणि स्वप्रयुक्तश्रमरहितानि यथा मवेयुस्तथा मृदुभावं मार्दवं गतः । अचरत् सञ्चार । एष तानाश्रमानेवेति कामुचित्युक्तकसंपुटीषु पाठोऽस्ति । तत्र तु नायासः ॥ ३६ ॥

अस्य हनुमतः सुग्रीवेण सह आबाल्यं बाल्यमारभ्य ॥ ४०-४३ ॥ सिंह इति । रणे युद्धादौ स्वबलमास्थितोऽभूत् ॥ ४२ ॥ पराक्रमेति । सौशील्यं सुस्वभावत्वम् । माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्तौ । गाम्भीर्यं चित्तस्य । धैर्यम् आपदशोभः ॥ ४५ ॥ असाविति । उद्यद्गिरेः उदयगिरेरित्यर्थः ।

न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ ४२ ॥ देव जानाति न ह्येष बलमात्मानि मारुतिः । ऋषिशापाहृत बलस्तदैष कपिसत्तमः ॥ ४३ ॥ सिंहः कुञ्जरुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥ ४४ ॥ पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्य माधुर्यनयानयैश्च । गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनुमतः कोऽभ्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४५ ॥ असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन् सूर्यान्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः । उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयन्प्रमेयः ॥ ४६ ॥ समूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं समद्ग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः । न ह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४७ ॥ सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् । सोऽय नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥ ४८ ॥

महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थम् । धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णित्यर्थः । धारयदिति पाठे नुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥ समूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायी । लक्षणम् वृत्तिः सूत्रार्थमात्रप्रतिपादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकम् उक्तानुक्तदुरुक्तिचिन्तानुरूपम् । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपम् ।

स ४-ननु हनुमतो ज्ञानामाने स्वप्रयोजनार्थं स्मारयते वर्द्धत इति प्रागुक्तेः स्मारयितव्यो मारयितव्ये वालिनि सुग्रीवेणेत्यत आह-नहीति । वालिना भ्राम्यमाण एष सुग्रीवः एष माहतिगत्वबलं न जानातीति न वेद, अतो न बोधयामासेति मात्रः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रष्टुमनाः सूर्यं प्रति महद्वाकरणं ग्रहीष्यन् ग्रन्थं धारयेति सम्पादयेति, तेनोक्त इति शेषः । तर्हि सूर्यापेक्षया विद्वत्त्वमायातमस्येत्यत आह-नप्रमेय इति । नसमासः, अप्रमेय इत्यर्थः । तत्राध्ययनं तु तदन्तर्गतनारायणविवक्षयेति बोध्यम् । सूर्यो हनुमतोऽपि ज्ञानाधिकः किमित्यतो नेत्याह-नप्रमेय इति । अपदार्थस्तूर्य इति यावत् । एतेनापि नटनं स्फुटीकृतं वेदितव्यम् ॥ ४६ ॥ कोऽसौ ग्रन्थस्तत्राह-ससूत्रेति । समूत्रवृत्त्यर्थपदं सूत्रं शिवडमरुतिस्तुतं धनुर्दशलक्षणम् । वृत्तिः सूत्रवृत्तिः । अर्थपदं तदर्थबोधकं तत्कालवर्त्तिपदम् । महार्थं बहर्थोपेतम् । समद्ग्रहं सद्ग्रहाख्यग्रन्थसहितम् । सिध्यति सिद्धौ भवति । ह्यति व्याकुर्वन्नागोजिमहः हनुमतः पाणिनिपतञ्जल्यादीनां प्राचीनतां स्वप्राचीनाचीर्णकर्मवशाज्जानातीति न वयमुपुनातनतनुतनवो व्याकर्तुं प्रभवामः । नवमव्याकरणकरणसमर्थस्थितदनुसरणस्यायुक्तत्वाच्च । अइउणादीनां सूत्राणां नित्यत्वाद्भूमौ प्रवर्तयितुं पाणिनिस्तपः कृत्वा लब्धवांस्तानीत्युपपत्तेः । वैशारदे विशारदत्वे । छन्दगतौ छन्दोज्ञाने । छन्दश्छन्दपर्यायोऽयं छन्दशब्दः ॥ ४७ ॥

सङ्ग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति, धारयतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दःशास्त्रे ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रेति । प्रवीविवक्षोः
युगान्ते भूमिमाप्तावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेगमिच्छोः । युगक्षये काले युगान्तकाल इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ एषेवेति । सन्धिरार्षः । तारेयोऽङ्गदः

प्रवीविवक्षोरिव सागरस्य लोकान् दिधक्षोरिव पावकस्य । युगक्षये ह्येव यथाऽन्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः
पुरस्तात् ॥ ४९ ॥ एषेव चान्ये च महाकर्पिन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्रिविदाः सनीलाः । सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणा
द्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५० ॥ तदेतत् कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । हनूमतो बालभावे कर्मैतत् कथितं मया
॥ ५१ ॥ श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च । विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५२ ॥ अगस्त्य
स्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया । दृष्टः सम्भाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५३ ॥ श्रुत्वैतद्राघवो वाक्य
मगस्त्यस्योग्रतेजसः । प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ अद्य मे देवता हृष्टाः पितरः प्रपितामहाः ।
युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबान्धवाः ॥ ५५ ॥ विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि तद्ब्रह्मागतास्पृहः । तद्भवद्भिर्मम कृते
कर्तव्यमनुकम्पया ॥ ५६ ॥ पौरजानपदान् स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः । क्रतून्नेव करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम्
॥ ५७ ॥ सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तत् । भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकाक्षिणः ॥ ५८ ॥ अहं युष्मान्
समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् । अनुग्रहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥ ५९ ॥ तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह
सङ्गतैः । अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥ ६० ॥ एवमस्तिवति तं चोक्त्वा प्रयातुमुपचक्रमुः ॥ ६१ ॥

॥ ५०-५९ ॥ विज्ञाप्यमिति । मम एतद्वक्ष्यमाणं विज्ञाप्यमस्ति । आगतस्पृहोऽहं यद्ब्रह्म तद्भवद्भिः मत्कृते मन्निमित्तम् अनुकम्पया कर्तव्यम्
॥ ५६ ॥ पौरैति । आगतः वनादागतः अहम् ॥ ५७ ॥ सदस्याः विधिदर्शिनः । महावीर्याः महातपोवीर्याः ॥ ५८ ॥ अहमिति । अनुग्रहीत इति ।

अनुगृहीत इत्यर्थः । अनिशं सुनिर्वृत इत्यन्वयः ॥ ५९-६१ ॥ एवमिति । तमेवार्थं यागरूपप्रयोजनम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् । [अभिवाद्य महात्मानो राघवेण विसर्जिताः ।] राघवश्च तमेवार्थं
चिन्तयामास विस्मितः ॥ ६२ ॥ ततोऽस्तं भास्करो याते विसृज्य नृपवानरान् । सन्ध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरो
त्तमः । प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोऽन्तःपुरचरोऽभवत् ॥ ६३ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥
अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि । व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां
व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः । वन्दिनः समुपातिष्ठन् सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥ ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव
शिक्षिताः । तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत् सम्प्रहर्षिणः ॥ ३ ॥ वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन । जगद्धि सर्व
स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४ ॥ विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापति
समो ह्यसि ॥ ५ ॥ क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः । वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥
अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् । नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥ ७ ॥ यथा त्वमति
दुर्द्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः । न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥

अभिषिक्त इत्यादि । ऋषिगणास्त्वभिषेककाले संप्राप्ताः कथितकथाः विसृष्टाश्च । अभिषेकदिनस्य या निशा पौराणां हर्षवर्धिनी पूर्वा प्रथमा निशा
आसीत् सा च व्यतीता ॥ १-३ ॥ वीरेति । त्वयि सुप्ते सर्वं स्वपितीति त्वयि ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मानुष्ठानरहिते सति सर्वं जगत्सुप्तधर्मकं भवति ।
“यथा राजा तथा प्रजाः” इति न्यायादिति भावः ॥ ४ ॥ विक्रम इति । बृहस्पतेस्तुल्यो बुद्धयेति । प्रजापतिसमोऽसि, प्रजापरिपालन इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥
अप्रकम्प्य इति । ईदृशाः पार्थिवाः पूर्वं न, अभूवन्निति शेषः । न भवितार इति, अग्र इति शेषः ॥ ७ ॥ यथेति । न जहाति न त्यजति ॥ ८-११ ॥

समुत्थितमिति । सलिलम्, गृहीत्वेति शेषः ॥ १२ ॥ कृतोदकेति । कृतोदकशुचिः उदकेन कृतशौच इत्यर्थः । देवागारं देवपूजागृहम् ॥ १३-२४ ॥

श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ । एताश्चान्याश्च मधुरा वन्दिभिः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥ सूताश्च संस्तवैर्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् । स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥ १० ॥ स तद्विहाय शयनं पाण्डराच्छादनास्तृतम् । उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥ समुत्थितं महात्मानं प्रह्लाः प्राञ्जलयो नराः । सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥ कृतोदकशुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशनः । देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३ ॥ तत्र देवान् पितॄन् विप्रानर्चयित्वा यथाविधि । बाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५ ॥ क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः । रामस्योपाविशन् पार्श्वे शक्रस्येव यथाऽमराः ॥ १६ ॥ भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः । उपासाञ्चकिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥ याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किङ्करा मुदिताननाः । मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८ ॥ वानराश्च महावीर्या विंशतिः कामरूपिणः । सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥ १९ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः । उपासते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥ तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः । शिरसाऽऽवन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ २१ ॥ तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वृतः । राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥ यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते । अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् । य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ १ ॥ जननी का च भगवन्
न त्वया परिकीर्तिता । वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन् माता मे नामतः कुतः । एतद्ब्रह्मन् समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः ॥ २ ॥
स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः । नारदः कथयामास
ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥ कदाचिदटमानोऽसावतिथित्वमुपागतः । अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥
सुखासीनः कथां त्वेनां मया पृष्टः स कौतुकात् । कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरः
श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः । तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्राह्मी या
शतयोजना । तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्रवत् ।
तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९ ॥ निक्षिप्तमात्रं तद्रूपं ब्रह्मणा लोककर्तृणा । तस्मिन्नश्रुकणे राम
वानरः सम्बभूव ह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम । समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना
॥ ११ ॥ पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं तदा । तस्मिन् रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ ममान्तिक
चरो नित्यं भव वानरपुङ्गव । कञ्चित् कालमिहास्स्व त्वं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा
वानरोत्तमः । प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४ ॥ उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगद्गुरुम् । यथाऽऽज्ञाप
यसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा । स तदा द्रुमषण्डेषु फलपुष्पघनेषु
च ॥ १६ ॥ ब्रह्मप्रतिबलः शैध्ये वने फलकृताशनः । कचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन् पुष्पाण्यनेकशः ॥ १७ ॥ दिने
दिने च सायाह्ने ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत् । गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ १८ ॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य

पादमूले न्यवेदयत् । एवं तस्य गतः कालो बहुः पर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव ।
 ऋक्षराट्वानरश्रेष्ठस्तृणया परिपीडितः ॥ २० ॥ उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् । नानाविहङ्गसंघुष्टं प्रसन्न
 सलिलं सरः । चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ २१ ॥ ददर्श तस्मिन् सरसि वक्रच्छायामथात्मनः ।
 कोऽयमस्मिन् मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ॥ २२ ॥ रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पाथसो हरिः । क्रोधाविष्टमना
 ह्येष नियतं माऽवमन्यते ॥ २३ ॥ तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो निग्रहो मया । एवं सञ्चिन्त्य मनसा स वै वानर
 चापलात् ॥ २४ ॥ आप्लुत्य चापतत्तस्मिन् हृदे वानरसत्तमः । उत्प्लुत्य तस्मात् सरस उत्थितः प्लवगः पुनः ॥ २५ ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः । मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा ॥ २६ ॥ विस्तीर्णजघना
 सुभ्रूनीलकुञ्चितमूर्धजा । मुग्धा सस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ २७ ॥ हृदतीरस्थिता भाति ऋजुयष्टिर्लता
 तथा । त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ २८ ॥ लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला । रूपेणा
 प्यभवत् सा तु श्रीगीर्देवी उमा यथा ॥ २९ ॥ द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत् सा वराङ्गना । एतस्मिन्नन्तरे देवो
 निवृत्तः सुरनायकः ॥ ३० ॥ पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा । तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि परि
 भ्रमन् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्नेव वने सोऽभूद्यस्मिन् सा तनुमध्यमा । युगपत् सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी ॥ ३२ ॥
 कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संवभूवतुः । ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ ३३ ॥ तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा
 त्याजितौ धैर्यमात्मनः । ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं शिरसि पातितम् ॥ ३४ ॥ अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्त
 मथोऽभवत् । ततः सा वानरपतिं प्रासूत बलशालिनम् ॥ ३५ ॥ अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महात्मनः । वालेषु
 पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥ ३६ ॥ भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना । बीजं तु सितं ग्रीवायां

विधानमनुवर्तिना ॥३७॥ तेनापि सा वरतनुनोक्ता किञ्चिद्वचः शुभम् । निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ॥३८॥
ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः समजायत । एवमुत्पादितौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९ ॥ दत्त्वा तु काञ्चनीं
मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः । अक्षय्यां गुणसम्पूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ ४० ॥ सूर्योऽपि स्वसुतस्यैनं निरूप्य
पवनात्मजम् । कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताऽम्बरम् ॥४१॥ तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे । स तु
वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥४२॥ स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवङ्गमौ । पिङ्गेक्षणौ हरिवरावपश्यत् काम
रूपिणौ ॥ ४३ ॥ मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा । गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागतः ॥ ४४ ॥
दृङ्क्ष्वक्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः । बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ ४५ ॥ सान्त्वयित्वा
ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत् । गच्छ मद्रचनादूत किष्किन्धां नाम वै शुभाम् ॥ ४६ ॥ सा ह्यस्य गुणसम्पन्ना महती
च पुरी शुभा । तत्र वानरयूथानि बहूनि निवसन्ति च ॥ ४७ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः । पण्या
पणवती दुर्गा चातुर्वर्ण्ययुता सदा ॥४८॥ विश्वकर्मकृता दिव्या मन्त्रियोगाञ्च शोभना । तत्रर्क्षरजसं पुत्रं सपुत्रं वानर
र्षभम् ॥ ४९ ॥ यूथपालान् समाहूय यांश्चान्यान् प्राकृतान् हरीन् । तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि ॥५०॥
अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने । दृष्टमात्राश्च तैः सर्वे वानरेण च धीमता ॥ ५१ ॥ अस्यर्क्षरजसो नित्यं
भविष्यन्ति वशानुगाः । इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तु हरीश्वरम् ॥५२॥ पुरतःकृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम् ।
स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमम् ॥ ५३ ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः । राज्याभिषेक
विधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तदा ॥५४॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः । आज्ञापयामास हरीन् सर्वान्
मुदितमानसः ॥५५॥ सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवङ्गमाः । वालिसुग्रीवयोरेव ह्येष त्वृक्षरजाः पिता ॥५६॥

जननी चैव तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते । यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान् यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ ५७ ॥ सिद्ध्यन्ति तस्य
कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५८ ॥ एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव । उत्पत्तिरेषा रजनी
चराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे वाल्मी० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्ततः । भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥ राघवोऽथ ऋषे
र्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥ बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृतो मुनि
पुङ्गव । उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं सुरेन्द्रतपनावुभौ । जातौ वानर
शादूढौ बलेन बलिनां वरौ ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत । एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत् पुरा किल ।
॥ ५ ॥ अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन् सनातनीम् । यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हता ॥ ६ ॥ तत्तेऽहं कीर्तयि
ष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु । पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ ७ ॥ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः ।
ददर्श सूर्यसङ्काशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ८ ॥ विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः । उक्तवान् रावणो राम
तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ ९ ॥ को ह्यस्मिन् प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरुः । यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून्
॥ १० ॥ कं यजन्ति जना नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः । एतन्मे शंस भगवन् विस्तरेण तपोधन ॥ ११ ॥ विदित्वा
हृद्रतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशः । उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ १२ ॥ यो विभर्ति जगत् कृत्स्नं यस्यो
त्पत्तिं न विद्महे । सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १३ ॥ यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः । येन
सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥ तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे । पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानवा
श्च यजन्ति तम् ॥ १५ ॥ पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च । ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति

तम् ॥ १६ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः । सर्वान् जयति सङ्ग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७ ॥
श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि
ये हताः समरेऽरयः । कां गतिं प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हताः ॥ १९ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महा
मुनिः । दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवः स्थलम् ॥ २० ॥ पुनस्तस्मात् परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले । पूर्वार्जितैः
सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २१ ॥ ये ये हताश्चक्रधरेण राजन् त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन । ते ते गतास्तत्र लयं
नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ।
तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथन्तु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ २३ ॥ इत्यार्षे० अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥ मनसश्चेप्सितं यत्ते भवि
ष्यति महाहवे । सुखी भव महाबाहो कञ्चित्कालमुदीक्ष्य ॥ २ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः ।
कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३ ॥ राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये
तव राक्षसपुङ्गव ॥ ४ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । तेन सर्वमिदं प्रोतं त्रैलोक्यं सचराचरम्
॥ ५ ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥ ६ ॥ ओङ्कारश्चैव सत्यं च
सावित्री पृथिवी च सः । धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव
यमश्च सोमः । स एव कालो ह्यनलश्च वायुः स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बालः ॥ ८ ॥ विद्योतति ज्वलति भाति च पाति
लोकान् सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति । क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥ ९ ॥ अथवा बहुना

तेन किमुक्तेन दशानन । तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥ नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुण
 वस्त्रकः । प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ॥ ११ ॥ श्रीमान् मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः । श्रीव
 त्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः ॥ १२ ॥ तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतहृदा । सङ्ग्रामरूपिणी लक्ष्मी
 देहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥ न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः । यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४ ॥
 न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु सञ्चितैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥ १५ ॥ तद्भक्तैस्तद्गतप्राणै
 स्तच्चित्तैस्तत्परायणैः । शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बषैः ॥ १६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि
 कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥ कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु । हितार्थं देवमर्त्यानां
 भविता नृपविग्रहः ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि । तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति
 ॥ १९ ॥ महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः । महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥ आदित्य इव
 दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा । भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ॥ २१ ॥ पितुर्नियोगात् स विभुर्दण्डके
 विविधे वने । विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥ २२ ॥ तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता ।
 दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता । छायेवानुगता रामं
 निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता । सहस्रांशो रश्मिरिव लोकमूर्तिरिव स्थिता
 ॥ २५ ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् । महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥ एवं श्रुत्वा
 महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ॥ २७ ॥ वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्त
 यानो मुहुर्मुहुः । रावणो मुमुदे श्रीमान् युद्धार्थी विचचार ह ॥ २८ ॥ श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

शिरसश्चालनं कृत्वा तमर्थं परिचिन्तयन् ॥२९॥ श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः ।
 पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे० अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
 ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः । उवाच रामं प्रणतं पितामह इवैश्वरम् ॥ १ ॥ श्रूयतामिति चामन्त्र्य रामं
 सत्यपराक्रमम् । कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥ २ ॥ यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा । प्रीतात्मा
 कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना । सुता जनकराजस्य हता राम महा
 मते ॥ ४ ॥ एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः । कथयामास महान् वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥ देवगन्धर्व
 सिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् । कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ॥ ६ ॥ नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव
 मानद । तां कथां शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ ७ ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह । ऊचुस्तं
 नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणाः ॥ ८ ॥ यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः । स पुत्रपौत्रवान् राम स्वर्गलोके
 महीयते ॥ ९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
 ततः स रावणो राम पर्यटन् पृथिवीतलम् । विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥ दैत्यदानवरक्षस्सु यं शृणोति
 बलाधिकम् । तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥ एवं स पर्यटन् सर्वा पृथिवीं पृथिवीपते । ब्रह्मलोका
 निवृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥ ३ ॥ व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमं शुभन्तमिवापरम् । तं चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृता
 अलिः ॥ ४ ॥ उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा । आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५ ॥ कस्मिन्
 लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः । योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथासुखम् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं
 रावणस्य दुरात्मनः । चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ॥ ७ ॥ अस्ति राजन् महाद्वीपः क्षीरोदस्य

समीपतः । यत्र ते चन्द्रसङ्काशा मानवाः सुमहाबलाः ॥ ८ ॥ महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिस्वनाः । महामात्रा
 धैर्यवन्तो महापरिघबाहवः ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप । बलवीर्यसमायुक्तान् यादृशांस्त्वामिहे
 च्छसि ॥ १० ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह । कथं नारद जायन्ते तस्मिन् द्वीपे महाबलाः
 ॥ ११ ॥ श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैः सुमहात्मभिः । एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ १२ ॥ त्वया
 दृष्टं जगत् सर्वं हस्तामलकवत् सदा । रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच तम् ॥ १३ ॥ अनन्यमानसा नित्यं नारा
 यणपरायणाः । तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ १४ ॥ एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप । तच्चित्ता
 स्तद्गतप्राणा नरा नारायणं श्रिताः ॥ १५ ॥ श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः पुण्यकर्तृभिः । ये हता लोकनाथेन
 शार्ङ्गमानम्य संयुगे ॥ १६ ॥ चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे । न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥ १७ ॥
 न च दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् । नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ १८ ॥ ध्यात्वा
 तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे । आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ॥ १९ ॥ नारदोऽपि चिरं ध्वात्वा
 कौतूहलसमन्वितः । दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ॥ २० ॥ स हि कौलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः ।
 रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥ २१ ॥ महता सिंहनादेन नादयन् स दिशो दश । गते तु नारदे तत्र रावणो
 ऽपि महायशाः ॥ २२ ॥ प्राप श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत् सुरैरपि । तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ॥ २३ ॥
 तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम् । अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ सचिवा राक्षसेन्द्रस्य
 द्वीपमासाद्य दुर्दशम् । अब्रुवन् रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ २५ ॥ राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा
 विचेतसः । अवस्थातुं न शक्यामो युद्धं कर्तुं कथञ्चन ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः । रावणोऽपि

हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ २७ ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः । गते तु पुष्पके राम रावणो
 राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥ कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः । प्रविवेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावणः ॥ २९ ॥
 प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः । एकया सुस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य स रावणः ॥ ३० ॥ पृष्टश्चागमनं ब्रूहि
 किमर्थमिह चागतः । को हि त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥ ३१ ॥ इत्युक्तो रावणो राजन् क्रुद्धो वचन
 मब्रवीत् । अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥ ३२ ॥ युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन । एवं कथ
 यतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३३ ॥ प्राहसंस्ते ततः सर्वे सस्वनं युवतीजनाः । एकया क्रुद्धया तासां बालवद्गृह्य
 लीलया ॥ ३४ ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षितः स दशाननः । सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ ३५ ॥
 दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम् । हस्ताद्धस्तं स च क्षितो भ्राम्यते श्रमलालसः ॥ ३६ ॥ भ्राम्यमाणेन
 बलिना राक्षसेन विपश्चिता । पाणावेकाऽथ सन्दष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ ३७ ॥ मुक्तस्तथा शुभः कीटो धुन्वन्त्या
 हस्तवेदनात् । गृहीत्वाऽन्या राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा ॥ ३८ ॥ ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् । तथा
 स हि विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ ३९ ॥ पपात चाम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः । पर्वतस्येव शिखरं यथा
 वज्रविदारितम् ॥ ४० ॥ प्रापतत् सागरस्यैव जले तस्थौ निपातितः । एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः
 ॥ ४१ ॥ स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः । नारदोऽपि महातेजा रावणं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ ४२ ॥ विस्मयं
 सुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च । ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ ४३ ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास
 विस्मितः । ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ ४४ ॥ स्वभावतोऽल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् ।
 नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ ४५ ॥ स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः । बलवद्भिस्तु सन्धेयमिति

संचिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६ ॥ भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् । अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ ४७ ॥ सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् । जाज्वल्यमानं तपसा समिद्रिरिव पावकम् ॥ ४८ ॥ अपश्य दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् । स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४९ ॥ व्रीडितः परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् । भगवन् केन लोकोऽयं कल्पितः सुमहात्मना ॥ ५० ॥ के वा लोके वसन्त्यस्मिन् सर्वज्ञानवतां वर । किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मन् शंस मे सुसमाधिना ॥ ५१ ॥ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः । एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥ ५२ ॥ उवाच वाक्यं प्रहसन् श्रूयतामिति पुत्रक । यो हि वै सर्वमेवेदं विभर्ति सचराचरम् ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विद्महे । यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ ५४ ॥ आदित्यरूपमजरं परमात्मानभीश्वरम् । यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ ५५ ॥ कैलासनिलयः श्रीमान् भवश्च क्रोधसम्भवः । यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ ५६ ॥ पिवन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान् । यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥ ५७ ॥ गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि । येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्ऋताः ॥ ५८ ॥ निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना । तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना । गोविन्देन निवासाय लोको वै सुमहात्मना ॥ ५९ ॥ अर्चयन्ति जगन्नार्थं नारायणपरायणाः ॥ ६० ॥ अद्रेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः । यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ॥ ६१ ॥ एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः । यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते ॥ ६२ ॥ साङ्ख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च यः । मुनिभिर्देवसङ्घैश्च स्थाप्यते भगवान् हरिः ॥ ६३ ॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति । पितामहोऽपि तं देवं न च जानाति रावण ॥ ६४ ॥ यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् । जगदाभरणं पुण्यं

तस्य मोक्षो न संशयः ॥ ६५ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना । पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनि
पुङ्गवम् ॥ ६६ ॥ कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि । कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ॥ ६७ ॥
कियत्कालेन वा ब्रह्मल्लोकोऽयं तपसा मया । शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८ ॥ आकर्ण्य सस्पृहं
तस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच मुनिर्धोमान् तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥ सहि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः
सनातनः । येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७० ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । सागरेषु
च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः । स एव कालो
वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ७२ ॥ ओङ्कारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च । धराधर
धरो देवः सोऽनन्त इति विश्रुतः ॥ ७३ ॥ विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ।
लोकान् सृजत्यवति संहरते सदैव दैत्यान् स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४ ॥ स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च
पन्नगैः । प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ७५ ॥ तद्रतैस्तद्रतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः । शक्यः प्रवेष्टुं
लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥ एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः । अकामकारिभिर्देवैरक्रोधैर्दग्ध
तामसैः ॥ ७७ ॥ यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् । आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८ ॥
अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः । वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ॥ ७९ ॥ नातः परतरं श्रोतुं
मत्तो वै राक्षसेश्वर । उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम् ॥ ८० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभि
पूज्य च । समासाद्य महत् सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१ ॥ नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः । द्रुतं
मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ॥ ८२ ॥ तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः । देवान् संश्रावयामास

समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३ ॥ निशम्य सुमहत् पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः । नारदं सम्परिष्वज्य प्राह भूतभविष्य
 वित् ॥ ८४ ॥ हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः । अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ॥ ८५ ॥ स कदाचि
 न्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् । सभायां गर्हयन् दर्पावृत्तिं हवपुषं हरिम् ॥ ८६ ॥ समुदगृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य
 संयुगे । रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्देत्यपतेरभूत् ॥ ८७ ॥ स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः । भाविनीं
 निधनप्राप्तिं पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥ श्रीवत्साङ्गं तदङ्गस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् । नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं
 दीनः कृताञ्जलिः ॥ ८९ ॥ ततहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन । वज्रायुधनखस्पर्शं दिव्यसिंहं नमोऽस्तु ते ॥ ९० ॥
 कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम । त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥ त्वद्धृते राक्षसे भावे मानुषे
 च पदे विभो । प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्ता ययौ दैत्यपतिं हरिः ।
 हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ९३ ॥ स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः । राक्षसेन विधानेन सदा
 तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥ मानुषत्वमुपागम्य लोकान् हन्तुं कृतोद्यमम् । तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति
 ॥ ९५ ॥ वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना । मयाऽपि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६ ॥ मयाऽव
 लम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः । यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥ नारदोक्तं मनुष्यो वै स
 याति परमां गतिम् । वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८ ॥ नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ।
 जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥ ९९ ॥ सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा । स च संस्तूय
 च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ १०० ॥ अनुभाव्य सुरान् सर्वान् ययौ स्वं लोकमीश्वरः । नारदस्तु ततस्तस्मा
 न्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ १०१ ॥ स तु मामाजगामाशु दिदक्षुर्द्वादशात्मकम् । स मया शास्त्रतः सम्यगभिवाद्याभि

पूजितः ॥ १०२ ॥ आख्यानामिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया । मथाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थं मनोहरम् ॥ १०३ ॥
भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् । एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ १०४ ॥ विज्ञाय च हता सीता
त्वत्तो मरणकांक्षया । भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १०५ ॥ शार्ङ्गपद्मायुधधरः सर्वदेवनमस्कृतः ।
श्रीवत्साङ्गो हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ १०६ ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः । वधार्थं रावणस्य
त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १०७ ॥ किन्न वेत्सि त्वमात्मानं राम नारायणो ह्यहम् । मा मुह्यस्व महाभाग
स्मर चात्मानमात्मना ॥ १०८ ॥ गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि एवमाह पितामहः । त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा
त्रिपदात्मकः ॥ १०९ ॥ त्रिकालकर्मा त्रैविद्यास्त्रिदशारिप्रमर्दनः । त्वया क्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः
॥ ११० ॥ त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान् बलिवन्धनकारणात् । अदित्या गर्भसम्भूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ १११ ॥
लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ ११२ ॥ निहतो रावणः
पापः सपुत्रगणवान्धवः । प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११३ ॥ प्रशान्तं च जगत् सर्वं त्वत्प्रसादात्
सुरेश्वर । सीता लक्ष्मीर्महाभागा सम्भूता वसुधातले ॥ ११४ ॥ त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा । लङ्का
मानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ ११५ ॥ एवमेतत् समाख्यातं तव राम महायशः । ममापि नारदेनोक्त
मृषिणा दीर्घजीविना ॥ ११६ ॥ यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः । तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः
॥ ११७ ॥ यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान् ब्राह्मणसन्निधौ । अनन्तमक्षयं दत्तं पितृणामुपतिष्ठति ॥ ११८ ॥ एतां
श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः । परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥ ११९ ॥ वानराः सह
सुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः । राजानश्च महामात्या ये चान्येऽपि समागताः ॥ १२० ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः

अथ सामन्तराजविसर्जनम्-एवमित्यादि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वापास्यमान इत्यर्थः । प्रशासदिति शत्रन्तं पदम् ॥ १ ॥ २ ॥ भवानिति । भवान् हि गतिः । अव्यग्रेति अचला प्रतिष्ठेत्यर्थः । भवता पालिता इति । कन्याप्रदानादिना परिपालितवंशा इत्यर्थः । तेजसा तपोवीर्येण । पाविता इति च

शूद्रा धर्मसमन्विताः । सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ॥ १२१ ॥ राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः । अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ १२२ ॥ दृष्टः सम्भाषितश्चापिराम गच्छामहे वयम् [एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम्] ॥ १२३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये ० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः । प्रशासतु सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १ ॥ ततः कतिपयाहस्सु वैदेहं मिथिलाधिपम् । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ भवान् हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् ॥ भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः । अतुलाः प्रीतयो राजन् सम्बन्धकपुरोगमाः ॥ ४ ॥ तद्भवान् स्वपुरीं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव । भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतस्तेऽनुयास्याति । ॥ ५ ॥ स तथेति नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि भवतो राजन् दर्शनेन नयेन च ॥ ६ ॥ यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं सञ्चितानि वै । दुहित्रे तानि वै राजन् सर्वाण्येव ददामि च ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः । प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८ ॥ ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुः । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः । आयत्तास्त्वं हि नो राजन् गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥

पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदिति । रत्नानि अस्माभिर्दीयमानानि उत्तमवस्तूनि ॥ ५ ॥ स इति । तथेति कृत्वा तथाऽस्त्वित्यङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ यानीति । मदर्थं मत्प्रीतिदानार्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति । केकयं मातुलमिति, युधाजितमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदमिति । आयत्ताः, त्वयीति शेषः । गतिः आप

द्वन्द्वुरित्यर्थः ॥ १० ॥ राजेति । राजा केकयः ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनेति । अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण अनुयात्रानुरूपोपचारार्थम् अनुगमिष्यते,
भवानिति शेषः । लक्ष्मणस्त्वनुयात्रार्थं पृष्ठतोऽनुगमिष्यतीति च पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणमिति । रामेण पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणं कृतः केकयवर्धनः
राजानं रामं प्रदक्षिणीकृत्य प्रयातः । रामस्य मूर्धाभिषिक्तत्वाज्ज्येष्ठेन मातुलेनापि रामं प्रति प्रदक्षिणादिकरणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेनेति । वृत्रे हते

राजाऽपि वृद्धः सन्तापं त्वदर्थमुपयास्यति । तस्माद्भूमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनानुयात्रेण
पृष्ठतोऽनुगमिष्यते । धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ॥ १२ ॥ युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् ।
रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणं स राजानं कृत्वा केकयवर्धनः । रामेण हि कृतः
पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः । हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह
वासवः ॥ १५ ॥ तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् । प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् । उद्योगश्च कृतो राजन् भरतेन त्वया सह ॥ १७ ॥ तद्भवानद्य काशेय
पुरीं वाराणसीं व्रज । रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्रकाशां सुतोरणाम् ॥ १८ ॥ एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमास
नात् । पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥ १९ ॥ विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धनः । राघवेणाभ्यनुज्ञातः
काशीशोऽप्यकुतोभयः । वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥ २० ॥ विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं
पृथिवीपतीन् । प्रहसन् राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥

सति विष्णुना उपेन्द्रेण सह स्थितो वासवः यथा विसृजति तथा लक्ष्मणमनुयात्रार्थं विसृज्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ दर्शितेति । यस्मात्त्वया भरतेन सह
मम रणसहायार्थमुद्योगः कृतः । यस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परं सौहार्दं च दर्शितम् । अनेनानुवादेन राघवसंहारार्थं काशीराजेन सङ्गतमिति
सिद्धम् ॥ १७ ॥ तदिति । काशेय काशीदेशे भव । ढग्भाव आर्षः ॥ १८ ॥ एतावदिति । उरोगतं यथा भवति तथा निरन्तरं गाढं पर्यष्वजत ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ विसृज्येति । प्रहसन्निति । त्रिशतसङ्ख्याकपृथिवीपतिदर्शनजसन्तोषात्प्रहासः ॥ २१ ॥

भवतामिति । भवतां तेजसा अव्यग्रा प्रतिष्ठिता प्रीतिः वनाय निर्गतस्य मे पुनश्चागत्यानुभवयोग्यतया परिरक्षिता । भवतां तेजसा धर्मश्च नियतः । सत्यं च नियतम् ॥ २२-२४ ॥ भवन्त इति । भवन्तश्च समानीताः संमिलिताः ॥ २५-२७ ॥ दिष्ट्येति । हतशात्रवं हतशत्रुम् ॥ २८-३१ ॥ बाढ

भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता । धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ २२ ॥ युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् । हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः ॥ २३ ॥ हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः । रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः ॥ २४ ॥ भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना । श्रुत्वा जनकराजस्य कानना तनयां हताम् ॥ २५ ॥ उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् । कालो व्यतीतः सुमहान् गमनं रोचया म्यतः ॥ २६ ॥ प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महता वृताः । दिष्ट्या त्वं विजयी राम स्वराज्येऽपि प्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥ दिष्ट्या प्रत्याहता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः । एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥ २८ ॥ यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ २९ ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे । प्रशंसाहं न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ ३० ॥ आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् । वर्तामहे महाबाहो प्रीत्याऽत्र महता वृताः । भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१ ॥ बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमन्विताः । उचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ ३२ ॥ पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान् स्वकान् स्वकान् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मित्येवेति । रामेणोक्ता इति शेषः । गमिष्याम इत्युचुरिति पूर्वोणान्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामायण० अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तिल०-प्रशंसार्हं सकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्त ! ईदृशीं भवदुक्तप्रशंसाजातीयं प्रशंसां वक्तुं न जानीमः । अतस्तामकृत्वा यथा सदा भवानो हृदिस्थः । एवं वयमपि त्वदिषयया नहत्या प्रीत्या वृतास्तव हृदि यथा वर्तामहे तथा अस्मासु ते प्रीतिश्च भवेत् भूयात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

त इत्यादि । प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः सन्तः ॥ १ ॥ अक्षौहिण्य इति । राघवार्थ इति । रामसहायार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ऊचुरिति । रामरावणं रामस्य रावणम् ।
वध्यघातुकसंबन्धः पष्ठ्यर्थः । रामं रावणमिति पाठे-युद्धे रामं रावणं च युद्धयमानौ रामरावणावित्यर्थः ॥ ३ ॥ भरतेनेति । पश्चाद्रावणवधानन्तरम्

ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् । गजवाजिसहस्रौघैः कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥ अक्षौहिण्यो हि
तत्रासन् राघवार्थं समुद्यताः । भरतस्याज्ञयाऽनेकाः प्रहृष्टा बलवाहनाः ॥ २ ॥ ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसम
न्विताः । न रामरावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥ भरतेन वयं पश्चात् समानीता निरर्थकम् । हता
हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥ रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च । सुखं पारेसमुद्रस्य
युद्धयेम विगतज्वराः ॥ ५ ॥ एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः । कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्ष
समन्विताः ॥ ६ ॥ स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च । समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च
॥ ७ ॥ यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ । रामस्य प्रियकामार्थमुपहारान्नपा ददुः ॥ ८ ॥ अथान्
यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् । चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ मणिमुक्ताप्रवालां
स्तु दास्यो रूपसमन्विताः । अजाविकांश्च विविधान् रथांस्तु विविधान् ददुः ॥ १० ॥ भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च
महाबलाः । आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥

॥ ४-६ ॥ स्वानीति । मुख्यानीति, प्रसिद्धानीत्यर्थः । धनं जीविकाजीवरूपम् । वसुमन्ति महानिधिमन्ति ॥ ७ ॥ यथेति । यथापुराणि यथाप्रातस्वस्व
पुराणि । उपहारान् प्रत्युपहारान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मणीति । अजाविकान् चर्ममयान् तल्पविशेषानित्यर्थः । अजाविकं च विविधमिति वा

सू०-रामरावणं राममपि किञ्चित्कालं लोकदृष्ट्वा राघवतीति भो सीते कासीति तथा तन् । न पश्यामः । पुरतः रामपुरतः स्थितम् । नालोकितवन्तः समरदर्शनदर्वहीना इति भावः ॥ ३ ॥ भरतेनेति ।
तदैव देववशाद्भूमे रामरावणसम्पर्कदर्शनमिव राक्षससंक्षयः सुवटः कर्तुमस्माभिरिति वदन्तः । हता इति । यदि पूर्वं समानीता वयं तर्हि पार्थिवैस्समाभिरेव राक्षसा निहताः स्युरित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उक्तानि स्वराज्या
न्यन्य विशिनष्टि-स्वानीत्यादि । मुदितानि जनद्वारा । धनं स्वर्णादिधातुः । वसु रत्नादि । “वसु रत्ने स्मृतम्” इति विश्वः ॥ ७ ॥

पाठः ॥१०-१४॥ त इति । शिरोभिरिति । मुकुटकुण्डलादीनीति भावः । बाहुभिरिति । अङ्गदादीनीत्यर्थः । भुजेषु चेति पाठः ॥१५-२६॥ एवं तेषां
 आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः । तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन् ॥१२॥ प्रतिगृह्य च तत् सर्वं
 रामः प्रीतिसमन्वितः । सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥१३॥ विभीषणाय च ददौ तथाऽन्येभ्योऽपि राघवः ।
 राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥ १४ ॥ ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः । शिरोभिर्धारयामासु
 बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १५ ॥ हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः । अङ्गदं च महाबाहुमङ्गमारोप्य वीर्यवान् ।
 रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः ॥ १७ ॥ सुग्रीव
 मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ । अर्हतो विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥१८॥ इत्युक्त्वा व्यवमुच्यङ्गाद्रूप
 णानि महायशः । स बबन्ध महार्हाणि तदाऽङ्गदहनूमतोः ॥१९॥ आभाष्य च महावीर्यान् राघवो यूथपर्षभान् ।
 नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥२०॥ सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च । जाम्बवन्तं गवाक्षं च विनतं
 धूम्रमेव च ॥ २१ ॥ वलीमुखं प्रजङ्घं च सन्नादं च महाबलम् । दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ॥ २२ ॥
 मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव । सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥ युष्माभिरुद्धृतश्चाहं
 व्यसनात् काननौकसः । धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि
 यथार्हतः । वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभः ॥ २५ ॥ ते पिवन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः । मांसानि
 च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥ २६ ॥ एवं तेषां निवसतां मासः साग्रा ययौ तदा । मुहूर्तमिव ते सर्वे राज
 भक्त्या च मेनिरे ॥ २७ ॥ रामोऽपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः । राक्षसैश्च महावीर्यैश्चैव महाबलैः ॥ २८ ॥
 निवसतामिति । आभरणादिभिः सत्कृतानां निवसतां तेषां सायः पञ्चषड्दिनाधिकः मासो गतः ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं तेषामिति । वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासान्तरमपि अविशेषसत्कारं प्राप्तानां तेषां द्वितीयः शैशिरः मासः फाल्गुनमासः सुखं गतः । अभिषेकानन्तरं संवत्सरं सुखमुपितास्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगर इति । प्रीतिकरणैः संमानैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः सुखम् । वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥ २९ ॥

इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् । रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ ३० ॥

इत्यापेण वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

तथा स्म तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् । राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः । पालयस्व सहामात्यो राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥ अङ्गदं च महाबाहो प्रीत्या परमया युतः । पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥ सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनां वरम् । कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४ ॥ वीरं शतबलिं चैव मैन्दं द्विविदमेव च । गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् । पश्य प्रीतिं समायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ५ ॥ ऋषभं च सुविक्रान्तं जाम्बवन्तं महाबलम् । [केशरिं शरभं शुम्भं शङ्खचूडं महाबलम् ।] ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थं त्यक्तजीविताः ॥ ६ ॥ पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ ७ ॥

तथा स्मेत्यादि । तेषामिति भावलक्षणे षष्ठी । तेषु वसत्स्विति यावत् ॥ १ ॥ गम्यतामिति । किष्किन्धां, प्रीति शेषः ॥ २-८ ॥

नि०-वसन्तेऽभिषिक्तेन रामेण मासान्तरं विशेषसत्कारप्राप्तौ शैशिरः शिशिरसम्बन्धी द्वितीयो मासः । सुखं गत इत्युक्त्या संवत्सरपर्यन्तं तेषां रामसमीपे वास उक्त इति तीर्थादयः । वस्तुतोऽधिकमासगणनयाऽमान्तमानेनाश्विनकृष्णपक्षे अयोध्याप्रवेशेन तत्रैव तदुत्तरशुद्धपक्षे वाऽभिषेकः । साप्रो मास इत्यनेन कार्तिकान्ता स्थितिरुक्ता । ततः शैशिरो द्वितीयो मासः फाल्गुनो गत इति हेमन्तशिशिरावधेशरत्र तत्र वास इति पञ्चमासपर्यन्तं तत्र वास इति लभ्यते । पूर्वकाण्डान्तसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्र काण्डे विस्तरेणोक्तिरिति बोध्यम् । एवं तेषामिति भरतायानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्तिपर्यन्तं निवसतां तेषां साप्राः पञ्चषड्दिना विक्ता मासा गताः ॥ स०-मासश्चात्र नाभिषेकमारभ्य, किन्तु सर्वराजनिर्गमनान्तरमिति ध्येयम् । स्कान्दे रामोऽप्युक्त्याने रामाभिषेकानन्तरं संवत्सरपर्यन्तं वासस्योक्तत्वात् । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ॥ २९ ॥

लङ्कामिति । पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसादीनाम्, स्वभ्रातुर्वैश्रवणस्य च संमतो ह्यसि परमाप्तोऽसि । भ्रातुर्वैश्रवणस्य चेति पाठे-संमतोऽसीति शेषः ॥ ९ ॥ मा चेति । ध्रुवं शाश्वतम् ॥ १०-१२ ॥ तवेति । अद्भुतं वीर्यं जगदद्भुतकरं शौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्नेह इति । स्नेहः सुहृदि प्रीतिः ।

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनः पुनः । विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८ ॥ लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम । पुरस्य राक्षसानां च स्वभ्रातुः संमतो ह्यसि ॥ ९ ॥ मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन् कथञ्चन । बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ १० ॥ अहं च नित्यशो राजन् सुग्रीवसहितस्त्वया । स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ ११ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः । साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च । माधुर्यं परमं राम स्वयम्भौरिव नित्यदा ॥ १३ ॥ तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् । हनूमान् प्रवणो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १५ ॥ यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न संशयः ॥ १६ ॥ यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथां ते रघु नन्दन । तन्ममाप्सरसो नाम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वाऽहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो । उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥ १८ ॥ एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् । उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ एवमेतत् कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः । चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका । तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ॥ २० ॥

भक्तिः उत्कृष्टे प्रीतिः ॥ १५ ॥ यावदिति । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति त्वत्कथामृतरसास्वादवलादिति भावः ॥ १६-२० ॥

एवंशब्दार्थं विवृणोति-लोका हीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । तरलो हारमध्यगो मणिः ॥ २३ ॥ तेनेति । हेमशैलेन्द्रः मेरुः । चन्द्रेण चन्द्रकिरणैः ।
आक्रान्तमस्तकः आक्रान्तकर्णप्रदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुग्रीव इति । निरन्तरम् उरोगत इति, गाढपरिष्वक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्व इति ।

लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् स्थास्यति मे कथा ॥ २१ ॥ एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे ।
[शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् । मदङ्गे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ॥] नरः प्रत्युपकाराणा
मापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २२ ॥ ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात् स राघवः । वैदूर्यतरलं कण्ठे बबन्ध च
हनूमतः ॥ २३ ॥ तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः । रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २४ ॥
श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः । प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥ २५ ॥ सुग्रीवः स च
रामेण निरन्तरमुरोगतः । विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविकृवाः ॥ २६ ॥ सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा
विचेतसः । संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥ २७ ॥ कृतप्रसादास्तेनैवं राघवेण महात्मना । जग्मुः स्वं
स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २८ ॥ ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् । वियोगजाश्रु
प्रतिपूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

विचेतसः वियोगखिन्नचेतसः ॥ २७ ॥ कृतेति । देहं त्यजन् देहीव रामवियोगखिन्ना इत्यर्थः । युद्धकाण्डान्ते वानरादीनां विसर्जनोक्तिः काण्डसमापनाय
अत्रैव विसर्जनं तत्रोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्या० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

स०-कृतस्तथा प्रार्थनमित्यत आह-नर इति । नरः उपकारी । आपःसु आपत्काल एव पात्रताम् आयाति प्राप्नोति यतोऽत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

विसृज्येत्यादि । प्रमुमोद सुखं सुखी, स्वतः सुखी रामः आश्रितदुःखनिवृत्त्या सुखं प्रमुमोद, अविच्छिन्नप्रमोदमगमदित्यर्थः । अत्र प्रमुमोदेति दकारो गायत्र्याः त्रयोविंशमक्षरम् । द्वाविंशतिसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ अथेति । अन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् अन्तरिक्षगतेनोक्ताम्, पुष्पकाभिमानिदेवतयोक्ता

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् । भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥ अथापराहसमये भ्रातृभिः सह राघवः । शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात् प्रभाषिताम् ॥ २ ॥ सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् । कुबेरभवनात् प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३ ॥ तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि भवनं प्रति । उपस्थातु नर श्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना । निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसे श्वरम् ॥ ५ ॥ ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन् दुरात्मनि । रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥ ६ ॥ सत्त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना । वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७ ॥ परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघव नन्दनम् । वहेलोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥ सोऽहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः । त्वत्सकाशं मनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीक्ष माम् ॥ ९ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया । चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः । उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११ ॥ यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक । आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२ ॥ लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः । पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥

मित्यर्थः । अन्तरिक्षाद्विनिस्सृतामिति च पाठः ॥ २-७ ॥ परम इति । लोकस्य संयानमिति लोकसञ्चरणमित्यर्थः ॥ ८-१३ ॥

सू०-सौम्येन वदनेन उपलक्षितस्त्वं मां निरीक्षस्व ॥ २ ॥ निर्जितः रावणं हत्वा स्ववर्शकृतः ॥ ५ ॥ सहबान्धवे भ्रात्रादिवान्धवसहिते । सगणे सम्बन्धुदौ ॥ ६ ॥ मम बहनादपि परमात्मवहनात्परमा प्रीतिर्मेल्याह-परम इति । लोकस्य संयानम् अश्रमेण नानास्था-गमनसंयानं त्वं राघवनन्दनं वहेरिति यदेष मे परमो महान् कामः । विगतज्वरः मन्मनोवैपरीत्यशङ्कारहितस्सन् गच्छस्व गच्छ । हे स्व श्रुत्य ! गच्छेति वा ॥ ८ ॥ वृत्तदोषः सदाचारभङ्गरूपः ॥ १२ ॥

गम्यतामिति । स्मरे स्मरामि । सिद्धानां च गतौ आकाशमार्गे । आत्मानं विषादेन अस्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । विमुक्तगत्या गतदुःखः
सुप्रतिष्ठितः सुखमास्वेत्यर्थः । सिद्धानां गतौ मा माम् अविषादेन अश्रमेण योजय प्रापयेति वाऽर्थः ॥ १४-१६ ॥ विविधेति । विविधात्मनि
गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा । सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय । प्रतिघातश्च ते मा
भूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥ १४ ॥ एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् । अभिप्रेतां दिशं तस्मात् प्रायात्तत्
पुष्पकं तदा ॥ १५ ॥ एवमन्तर्हिते तस्मिन् पुष्पके सुकृतात्मनि । भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १६ ॥
विविधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति । अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ अनामयश्च
सत्त्वानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् । जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ १८ ॥ अरोगप्रसवा नार्यो
वपुष्मन्तो हि मानवाः । हर्षश्चाभ्यधिको राजन् जनस्य पुरवासिनः ॥ १९ ॥ काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं
पयः । वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥ २० ॥ ईदृशोऽनश्वरो राजा भवेदिति नरेश्वरः । कथयन्ति
पुरे राजन् पौरजानपदास्तथा ॥ २१ ॥ एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः । श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव
नृपसत्तमः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

नानारूपे, चित्र इत्यर्थः, अमानुषाणां सत्त्वानां पुष्पकादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनामय इति । साग्रो मासो गत इति । अभिषेकानन्तरं साग्रो मासो
गतः । तावन्मात्रेणानामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याश्चर्यमित्यर्थः । अनेन पुष्पकागमनं मासाभ्यन्तर एव तत्कालवृत्तान्तः भरतेन निर्दिशत इत्यवगम्यते ।
पुनः फाल्गुनमासप्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १८ ॥ अरोगेति । वपुष्मन्तः दृष्टपुष्टवयुक्ताः । सुखी सुखमिति वक्ष्यमाणसर्गकथानुवादसङ्ग्रहः ॥ १९-२२ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

स०-विसर्जितं आज्ञितम् । तत्पुष्पकं पुष्पमिव लघु । संज्ञायां कन् ॥ १५ ॥ विबुधात्मनि दृश्यन्ते । अमानुषाणि सत्त्वानि इति च पाठः । विबुधात्मनि देवस्वरूपे । अमानुषाणि सत्त्वानि पुष्पकाभिमानी
देवाः । अमानुषाणि व्याहृतानि अशरीरगिरः दृश्यन्ते श्रूयन्ते च ॥ १७ ॥

स विसृज्येति । अशोकवनिकामन्तःपुरगतं लीलोद्यानम् ॥ १ ॥ चन्दनेति । तुङ्गः पुत्रागविशेषः । कालेयो रक्तचन्दनवृक्षः ॥ २-६ ॥ तथैवेति । दिव्यैः

स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् । प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १ ॥ चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गः
कालेयकैरपि । देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २ ॥ चम्पकाशोकपुत्रागमधूकपनसासनैः । शोभितां
पारिजातैश्च विधूमज्ज्वलनप्रभैः ॥ ३ ॥ लोघ्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः । मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमा
वृताम् ॥ ४ ॥ प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा च वकुलैरपि । जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५ ॥
सर्वदाकुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः । दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवैः ॥ ६ ॥ तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः
परिकल्पितैः । चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसङ्कुलैः ॥ ७ ॥ कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः । शोभितां
शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ८ ॥ शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखोपमाः । नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति
तत्रत्यपादयाः ॥ ९ ॥ सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च । दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा
॥ १० ॥ माणिक्यकृतसोपानाः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ११ ॥ दात्यूह
शुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः । तरुभिः पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिताः ॥ १२ ॥ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च
शिलातलैः । तत्रैव च वनोद्देशे वैडूर्यमणिसन्निभैः ॥ १३ ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननाम् । तत्र सङ्घर्ष
जातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ १४ ॥

शिल्पिभिरिति । ऋतुभिरित्यर्थः । दोहलकादिभिर्वा ॥ ७ ॥ कोकिलैरिति । चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षाग्रस्थैरित्यर्थः ॥ ८-१० ॥ माणिक्येति । स्फाटि
कान्तरकुट्टिमाः स्फटिकमयसोपानप्रान्तस्नानार्हाः निबद्धभूमयः । अन्यथा सर्वत्रान्तरे स्फटिककुट्टिमत्वे पद्माद्युत्पत्तिविरोधात् ॥ ११-१३ ॥ शाद्वलै

रिति । परमोपेताम् अत्यन्तसंयुक्ताम् । सङ्घर्षजातानां स्पर्धयैव जातानाम्, जातपुष्पाणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रस्तरा इति । प्रस्तराः वृक्षमूलेषु शयनार्थं
स्थापिताः शृङ्गशिलाः । ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम् । सन्निवेशनं समीचीनसंस्थानोपेतम् ॥ १५ ॥ बह्विति । बह्वासनगृहोपेताम् अनेकावस्थानयोग्यगृहो

प्रस्तराः पुष्पशवला नभस्तारागणैरिव । नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा । तथाभूतं हि रामस्य काननं
सन्निवेशनम् ॥ १५ ॥ बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम् । अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते । कुथास्तरणसंवीते रामः सन्निषसाद ह ॥ १७ ॥ सीतामादाय हस्तेन मधु
मैरेयकं शुचि । पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरन्दरः ॥ १८ ॥ मांसानि च समृष्टानि फलानि विविधानि
च । रामस्याभ्यवहारार्थं किङ्करास्तूर्णमाहरन् ॥ १९ ॥ उपानृत्यंश्च राजानं नृत्तगीतविशारदाः । बालाश्च रूपवत्यश्च
स्त्रियः पानवशानुगाः ॥ २० ॥ मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः । रमयामास धर्मात्मा नित्यं परम
भूषितः ॥ २१ ॥ स तथा सीतया सार्धमासीनो विरराज ह । अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ २२ ॥
एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् । रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ २३ ॥ तथा तयोर्विहरतोः
सीतारावयोश्चिरम् । अत्यक्रामच्छुभः कालः शिशिरो भोगदः सदा ॥ २४ ॥ दश वर्षसहस्राणि गतानि
सुमहात्मनोः । प्राप्तयोर्विविधान् भोगानतीतः शिशिरागमः ॥ २५ ॥

पेतामित्यर्थः । लतागृहसमावृतां लतामयगृहसमावृताम् ॥ १६ ॥ आसन इति । कुथास्तरणसंवीते उपर्यास्तरणावृते ॥ १७ ॥ सीतामिति । मैरेयकं
धातकीगुडमिश्रवारिभिः कृतं मद्यम् । “मैरेयमासवे धात्रीधातकीगुडवारिभिः” इति वैजयन्ती ॥ १८ ॥ १९ ॥ उपानृत्यन्निति । उपनृत्यन्तीति वा पाठः ।
राजानमिति । राजानमुप राज्ञः समीपे । पानवशं पानजमदवशम् ॥ २०-२३ ॥ तथेति । शिशिरः शुभोऽत्यक्रामादिति । पुनश्च संवत्सरोऽतीत इत्यर्थः ।
वानरादिमुहूर्तसँल्लापादिना क्रीडावसराभावात्तैः सह एकसंवत्सरो गतः । तद्विसर्जनानन्तरं क्रीडया पुनरेकः संवत्सरो गतः । तथा चाभिषेकानन्तरं वर्ष

द्रयं जातम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पूर्वाह्ण इति । शेषं दिवसभागार्धम्, अपराह्ण इत्यर्थः ॥ २६-२९ ॥ अब्रवीदिति । अपत्येति । ममायमपत्यलाभस्त्वयि समुपस्थितः, तव गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३०-३४ ॥ तथेति । विस्रब्धा भव, महाराजो महिषीं मां कथमाश्रमं प्रति नेष्यतीति शङ्कां मा

पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् । शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोऽभवत् ॥ २६ ॥ सीताऽपि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्निकानि वै । श्वश्रूणामकरोत् पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ २७ ॥ अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणा म्बरा । त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् । अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थितः ॥ ३० ॥ किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ ३१ ॥ स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्य मथाब्रवीत् । तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ ३२ ॥ गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् । फल मूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ ३३ ॥ एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् । अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ३४ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् । मध्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः । कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १ ॥

विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुटः । सुराजः कालियो भद्रा दन्तवक्रः सुमागधः ॥ २ ॥

कुर्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ तत्रेत्यादि । (उपासन्ते

उपासते । धात्वन्तरस्येदं रूपं वा ॥ १ ॥ २ ॥ कथाः अतीतवार्ताः ॥ ३ ॥) तत इति । विषयेषु देशेषु ॥ ४ ॥ ५ ॥ किं न्विति । वक्तव्यतां च राजानो
 एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः । कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ ततः कथायां कस्यांचि
 द्राघवः समभाषत । काः कथा नगरे भद्रवर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४ ॥ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा
 जनाः । किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥ किन्तु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकर्यां किन्तु मातरम् । वक्त
 व्यतां च राजानो वरे राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् । स्थिताः कथाः शुभा
 राजन् वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥ अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् । भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथयन्ते
 पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् । कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९ ॥
 शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः पुरवासिनः । श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥ १० ॥ कथयस्व च
 विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः । कथयन्ति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं
 वचः । प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥ शृणु राजन् यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् । चत्वरा
 पणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥ दुष्करं कृतवान् रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् । अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि
 सदानवैः ॥ १४ ॥ रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः । वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५ ॥
 हत्वा च रावणं सङ्घे सीतामाहृत्य राघवः । अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६ ॥ कीदृशं हृदयं
 तस्य सीतासम्भोगजं सुखम् । अङ्गमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धताम् ॥ १७ ॥

नवे राज्ये व्रजन्ति हीति च पाठः । नवे राज्ये सति राजानो वक्तव्यतां सम्यगसम्यग्वा कीर्तनीयतां व्रजन्ति हि ॥ ६-१५ ॥ हत्वेत्यादि । सीतामाहृत्य
 तदनन्तरजातममर्षं रावणस्पर्शजं पृष्ठतः कृत्वा विमृज्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ कीदृशमिति । कीदृशम् कुत्सितमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः अङ्गमित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

अस्माकमिति । सहनीयमिति । एवं कश्मलमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्येति । परमार्तवत् परमदुःखी भूत्वा । सर्वान् सुहृद इति भद्रव्यतिरिक्ता नित्यर्थः । कथमेतदिति । भद्रोक्तमेतत् अपयशोवचनं कथं तत्त्वमतत्त्वं वेति भवद्विश्च निवेद्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्वं इति । एवमेतत् यथा

लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् । रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८ ॥ अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति । यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९ ॥ एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः । नगरेषु च सर्वेषु राजन् जनपदेषु च ॥ २० ॥ तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् । उवाच सुहृदः सर्वान् कथमेतद्ब्रवीथ माम् ॥ २१ ॥ सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च । प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् । विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रसूदनः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः । समीपे द्वास्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वास्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥ उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः । द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥ बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् । प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५ ॥ प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वास्थो भरतमन्तिकात् । उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वास्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥

भद्रेणोक्तम् एतत्तत्त्वमेव ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुयाने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विसृज्येत्यादि । निश्चित्येति, कर्तव्यमिति शेषः ॥ १-३ ॥ उवाचेति । वर्धयित्वेति, जयाशिपेति शेषः । मा चिरं विलम्बो मा भूत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रयान्तमिति ।

भरतमन्त्रिकात् भरतस्यान्तिकमित्यर्थः । गत्वेति शेषः । कृताञ्जलिः, भरतायेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्पपातेति । उत्पपात उत्थाय जगाम ॥ ८-१० ॥ शिरसेति । शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वन्दित्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रवेशयेति । मह्यं ममेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते त्विति । सग्रहं

उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली । दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो
वाक्यमुवाच ह । एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥ गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशः ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥ १० ॥ शिरसा धरणीं प्राप्य प्रययौ यत्र राघवः । द्वास्थस्त्वागम्य
रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः । निवेदयामास तदा भ्रातृन् स्वान् समुपस्थितान् ॥ ११ ॥ कुमारानागतान् श्रुत्वा चिन्ता
व्याकुलितेन्द्रियः । अवाङ्मुखो दीनमना द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ।
एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ १३ ॥ आज्ञतास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शक्रतेजसः । प्रह्लाः प्राञ्जलयो
भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ १४ ॥ ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा । सन्ध्यागतमिवादित्यं प्रभया
परिवर्जितम् ॥ १५ ॥ बाष्पपूर्णं च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः । हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥
ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः । तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥ १७ ॥ तान् परिष्वज्य
बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः । आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १८ ॥ भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो
जीवितं मम । भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १९ ॥ भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः ।
सम्भूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २० ॥ तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः । उद्विग्नमनसः सर्वे
किन्तु राजाऽभिधास्यति ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

सोपरागम् ॥ १५-१९ ॥ भवन्त इति । कृतशास्त्रार्थाः अनुष्ठितशास्त्रार्थाः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तेषामित्यादि ॥ १ ॥ सर्व इति । मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा, मदभिप्रायाननुकूलं मा कुरुध्वमित्यर्थः । तमेवाभिप्रायमाविष्करोति-पौराणामित्यादि ।
 सीतायां विषये यादृशी कथा वर्तते तां कथां मत्सकाशात् शृणुतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ का कथा वर्तत इत्यत्राह-पौरापवाद इत्यादि । मयि मद्रिषये
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् । उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सर्वे शृणुत भद्रं
 वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा । पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २ ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य
 च । वर्तते मयि वीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३ ॥ अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । सीताऽपि
 सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥ ४ ॥ जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने । रावणेन हता सीता
 स च विध्वंसितो मया ॥ ५ ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति । अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं
 पुरीम् ॥ ६ ॥ प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा । प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः । अपापां मैथिली
 माह वायुश्चाकाशगोचरः ॥ ७ ॥ चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा । ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां
 जनकात्मजाम् ॥ ८ ॥ एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ । लङ्काद्रीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥ ९ ॥
 अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् । ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ १० ॥ अयं तु मे
 महान् वादः शोकश्च हृदि वर्तते । पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ ११ ॥ अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके
 भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधर्माँल्लोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥

वीभत्सा कुत्सा वर्तते सा मम सर्वमर्माणि कृन्तति ॥ ३-१० ॥ अयन्त्विति । महान्वाद इति, वर्तत इति शेषः । शोकश्चेति, तच्छ्रवणादिति शेषः ।
 कोऽयं वाद इत्यत्राह-पौरैत्यादि ॥ ११ ॥ अकीर्तिरिति । भूतस्य प्राणिनः । शब्दः अकीर्तिबोधकः ॥ १२-१४ ॥

सं-त्रयाणामप्येकान्ते सत्त्वेऽपि प्रायश्चित्तानुभवो लक्ष्मणस्यैवेति तमेव लक्ष्मीकृत्याहेत्याह-जानासीति ॥ ९ ॥ प्रत्ययार्थम् आत्मशुद्धौ विश्वासाय देवानां तव च प्रत्यक्षम् अग्रापां परपुरुषसंसर्गपापशून्याम् ॥ ७ ॥

तस्मादिति । भूतमुत्पन्नम् ॥ १५ ॥ श्व इति । विषयान्ते स्वदेशाद्वाहिः ॥ १६ ॥ तं विशेषयति-गङ्गाया इत्यादि ॥ १७-१९ ॥ अप्रीतिरिति । मह्यं मम । भुजाभ्यामिति वीरवचनम् ॥ २० ॥ य इति । वाक्यान्तरे अस्मद्वाक्यमध्ये । अनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते शापिता इति पूर्वणान्वयः ॥ २१ ॥ फलितमाह-

अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिलोकेषु पूज्यते । कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥ १३ ॥ अप्यहं जीवितं जहां युष्मान् वा पुरुषर्षभाः । अपवादभयाद्गीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥ तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे । न हि पश्याम्यहं भूतं किञ्चिद्दुःखमतोऽधिकम् ॥ १५ ॥ श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् । आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ १६ ॥ गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः । आश्रमो दिव्यसङ्काशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ १७ ॥ तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन । शीघ्रमागच्छ भद्रं ते कुरुष्व वचनं मम ॥ १८ ॥ न चास्मिन् प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथञ्चन । तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा ॥ १९ ॥ अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वय्येतत्प्रतिवारिते । शापिता हि मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च ॥ २० ॥ ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथञ्चन । अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ॥ २१ ॥ मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः । इतोऽद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥ २२ ॥ पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरेऽहमाश्रमान् । पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥

मानयन्त्विति ॥ २२ ॥ कथमिदं नृशंसत्वं सोढुं शक्यमित्वत्राह-पूर्वमित्यादि । संवर्त्यताम् अनुष्ठीयताम् ॥ २३ ॥

२०-पुरुषर्षभाः ! अनेन कियदिदमायताक्ष्याः कुलान्तरप्रभवाया हानमिति सूचयति । अपवादभयाद्गीत इति पदमेकम् । अपवादभयमातयन्ति ते अपवादभयातः, तेभ्यो भीतः । बहुलग्रहणात् किम् । आतयन्तीत्यातः । अपवादभयस्यात इति वा ॥ १४ ॥ यूयं मया पादाभ्यां जीवितेन च शापिताः पादौ साक्षिणौ प्राणाः साक्षिणः इति स्थापितशय्याः । भुजाभ्यामिति च पाठः । तत्र क्षत्रियाणां शपथविषये आयुधोपायभनादेर्विघाताद्वास्य अनुवर्णप्रमोषेत्वात्तद्धारणस्य शययसाध्यत्वाद्भुजाभ्यामित्युक्तिर्युक्तेति मन्तव्यम् । “ भुजः पाणौ च बाहौ च ” इति विश्वः ॥ २० ॥

एवमिति । भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेशेति । भ्रातृन् विसृज्य स्ववेष्टम प्रविवेशेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने
उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

एवमुक्ता तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहिताननः । प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २४ ॥ शोकसंलग्न
हृदयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः । सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सारथे तुरगान् शीघ्रं
योजयस्व रथोत्तमे । स्वास्तीर्णं राजभवनात् सीतायाश्चासनं कुरु ॥ २ ॥ सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्म
णाम् । मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३ ॥ सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्ता युक्तं परमवाजिभिः । रथं सुरुचिर
प्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४ ॥ आनीयोवाच सौमित्रि मित्राणां मानवर्धनम् । रथोऽयं समनुप्राप्तो यत् कार्यं
क्रियतां प्रभो ॥ ५ ॥ एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेष्टमनि लक्ष्मणः । प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥
त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः । नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञतश्चाश्रमं प्रति ॥ ७ ॥ गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणां
माश्रमान् शुभान् । शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात् पार्थिवस्य नः । अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अपनेया भविष्यसि
॥ ८ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना । प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत् ॥ ९ ॥ वासांसि च महार्हाणि
रत्नानि विविधानि च । गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ १० ॥ इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्य
हम् । वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च ॥ ११ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ सारथ इति । स्वास्तीर्णमिति । सीतायाश्च शुभमासनं राजभवनादानयि स्वास्तीर्णं रथं कुरु ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—सीता हीत्यादि
॥ ३ ॥ सुमन्त्र इति । सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरशोभम् ॥ ४-१३ ॥

नयनमिति । हृदयं मनः ॥ १४ ॥ औत्सुक्यमिति । औत्सुक्यं पुण्याश्रमदर्शनविषयजम् । शून्यां सुखशून्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुर इति । अञ्जलिकृता
कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ लक्ष्मण इति । तमर्थमिति । दुर्निमित्तरूपं वस्त्वित्यर्थः । हृष्टः हृष्ट इव ॥ १८ ॥ १९ ॥ योजयस्वेति । शिरसा धारयिष्यामि

सौमित्रिस्तु तथेत्युक्ता रथमारोप्य मैथिलीम् । प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥ १२ ॥ अब्रवीच्च तदा
सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३ ॥ नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च
जायते । हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १४ ॥ औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम । शून्यामेव च
पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ १५ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल । श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासा
मविशेषतः ॥ १६ ॥ पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि । इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १७ ॥
लक्ष्मणोऽर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसाऽऽवन्ध मैथिलीम् । शिवमित्यब्रवीद्दृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥ १८ ॥ ततो वासमुपा
गम्य गोमतीतीर आश्रमे । प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १९ ॥ योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागीरथी
जलम् । शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥ २० ॥ सोऽश्वान् रज्ज्वाऽथ चतुरो रथे युद्धका मनोजवान् ।
आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २१ ॥ सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् । सीता सौमित्रिणा
सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥ २२ ॥ आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् । अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या
जलाशयम् ॥ २३ ॥ निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुदोद महास्वनः ॥ २४ ॥ सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मण
मातुरम् । उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २५ ॥ जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम । हर्षकाले
किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥

त्र्यम्बकः पर्वते यथेति दृष्टान्ते रुद्रोऽपि स्नानार्थमेव गङ्गां दधारेति गम्यते ॥ २०-२२ ॥ आससादिति । जलाशयं जलग्रवाहम् ॥ २३-२६ ॥

नित्यमिति । पार्श्वेष्विति पूजायां बहुवचनम् । शोकमागतः कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७-३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारव्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ । कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥ ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण । न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २८ ॥ तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् । ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासांस्याभरणानि च ॥ २९ ॥ ततः कृत्वा महर्षीणां यथावदभिवादनम् । तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ ३० ॥ ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कुशोदरम् । त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम् ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे ! नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः पर वीरहा ॥ ३२ ॥ इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥ तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपासहत् । गङ्गां सन्तारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः । आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रं चैव सरथं स्थापयतामिति लक्ष्मणः । उवाच शोकसन्ततः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥ ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः । उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्वाष्पसम्प्लुतः ॥ ३ ॥ हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता । अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥

अथेत्यादि । निषादस्य गृहस्येयं नैषादी ताम् । समायुक्तां सजीकृताम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रमिति । स्थापयतामिति, गङ्गातीर एवेति शेषः ॥ २ ॥ तत इति । तीरं दक्षिणतीरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ हृद्गतमित्यादि । हे वैदेहि ! यस्मिन्निमित्ते यत्कृत्यानुष्ठानतः । अहं लोकस्य वचनीकृतः वचनीयः कृतः । यलोप आर्षः । निन्द्यः संपादितो भवेयम् । अस्मिन्निमित्ते धीमता सर्वज्ञेन आर्येण यद्यस्मादहं नियुक्तः तेन हेतुना मे महच्छल्यं हृद्गतम् ॥ ४ ॥

श्रेय इति । एवं हृच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्युः मरणं हि वा यत् यदि स्यात्, अत्र तदेव मे परं श्रेयो भवेत् । न चेत्यादि । ईदृशे लक्ष्मणो निर्घृण इति लोकनिन्दे अस्मिन् वक्ष्यमाणरूपे कार्ये न चाहं नियोज्योऽस्मि नियोक्तुमर्होऽस्मि, तथा विनियुक्तस्य कार्यस्य सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः । अतः प्रसीदेत्यादि योज्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ रुदन्तमिति । मृत्युं काङ्क्षन्तम्, परमहृच्छल्यवशादिति शेषः ॥ ७ ॥ किमिदमिति । नावगच्छामि,

श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् । न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥ ५ ॥ प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने । इत्यञ्जलि कृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः । मैथिली भृशसंविग्रा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण । पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८ ॥ शापितोऽसि नरेन्द्रेण यत्त्वं सन्तापमागतः । तद्ब्रूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९ ॥ वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः । अवाङ्मुखो बाष्पकलं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ श्रुत्वा परिषदौ मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् । पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे । रामः सन्ततहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥ ११ ॥ न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः । यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात् पृष्ठतः कृतः ॥ १२ ॥ सा त्वं त्यक्त्वा नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ । पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥ १३ ॥

एवं रोदनादेर्हेतुमिति शेषः । महीपतेः रामस्य क्षेममपि सुखमपि न पश्यामि ॥ ८ ॥ शापित इति । यस्मात्त्वमेवं सन्तापमागतः तस्मात्त्वं नरेन्द्रेणैव शापितोऽसि । मह्यं मम । आज्ञापयामि त इति त्वामित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वत्कृते अपवादं श्रुत्वा सा त्वं त्यक्तेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कोऽयमपवाद इत्यत्राह—न तानीति । यानि वचनानि राज्ञा अमर्षात् हृदि न्यस्तानि तानि तवाग्रतो मया न वचनीयानि वक्तु मशक्यानि । अत एवामर्षः मया पृष्ठतः कृतः, नोपन्यस्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सा त्वमिति । तथापि ते तव विषये । पौरापवादभीतेन राज्ञा यदादिष्टं तन्मया च ग्राह्यम् । नान्यथा, न तु त्वयि दोषबुद्धयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः किमित्यत्राह—आश्रमान्तेष्विति । तवेदं किल दौर्हृदं गर्भः । गर्भिण्या अभिलषितमवश्यं कार्यम् । तस्मादप्याश्रमान्तेषु त्यक्तव्येत्यर्थः ॥१४॥१५॥
राज्ञ इति । परमकः परमानुकम्पावान् ॥१६-१८॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिसुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि । राज्ञः शासनमाज्ञाय तवेदं किल दौर्हृदम् ॥ १४ ॥ तदेत
ज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् । पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ १५ ॥ राज्ञो दशरथस्येष्टः पितुर्मे
मुनिपुङ्गवः । सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ १६ ॥ पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ।
उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७ ॥ पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि । श्रेयस्ते परमं देवि
तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा । परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥ सा मुहूर्तमिवासंज्ञा
बाष्पपर्याकुलेक्षणा । लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण ।
धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ किञ्च पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः । याऽहं शुद्धसमाचारा
त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४ ॥ पुराऽहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी । अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी
॥ ५ ॥ सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता । आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६ ॥

लक्ष्मणस्येति ॥ १ ॥ सेति । बाष्पव्याकुलितेक्षणेत्यनेन पुनः संज्ञाप्राप्तिः सूचिता ॥२॥ मामिकेति । मामिकेयं तनुः धात्रा दुःखायैव सृष्टा । यस्मात्
कारणात् यस्या मे दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरेति । अनुरुध्यापि सोढ्वापि ॥ ५ ॥ सेति । विजनीकृता इष्टजनविरहिता कृता ॥ ६ ॥ ७ ॥

स०—आश्रमान्तेषु अनेन तत्रापि नैकपोषकता तस्य सम्भतेति ध्वनयति । दौर्हृदं गर्भलक्षणम् ॥ १४ ॥ परमकः दशरथानुकम्पावान् । कन्यमनुकम्पावान् । दशरथस्य राजत्वादुपपन्नमिदं मन्तव्यम् ॥१५॥
विजनीकृता त्रायकनायकादिहीना कृता ॥ ६ ॥

न खल्विति । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते इत्युत्तरार्धपाठः । अत्यागकारणमुच्यते । राजवंशः राजसन्तानः । परिहास्यते विच्छिद्यते, मयि गर्भस्य विद्यमानत्वादिति शेषः । मया देहो धर्तव्य इति भावः । यद्वा त्यजेयं राघवं वंशे भर्तुर्मा परिहास्यतीति पाठः । रामकृतकौर्यादयैव जाह्नवीजले जीवस्त्यक्तव्यः, तथापि तं न त्यजेयम् । कुतो भर्तुर्वंशे निष्कलङ्के राघवमेकं मा परिहास्यति मा परिहसतु । व्यत्ययस्त्वार्पः । जीवितं

किन्नु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृतं च किम् । कस्मिंश्चित् कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥ ७ ॥ न खल्व
द्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८ ॥ यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःख
भागिनीम् । निदेशे स्थायितां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामविशेषेण प्राअलिप्रग्रहेण च । शिरसावन्ध्य
चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥ शिरसाऽभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण । वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुस
माहितः ॥ ११ ॥ जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव । भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः
॥ १२ ॥ अहं त्यक्ता त्वया वीर अयशोभीरुणा जने । यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् । मया हि परि
हर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ १३ ॥ वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः । यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु
नित्यदा ॥ १४ ॥ परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात् कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५ ॥ यत्तु पौरजनो राजन् धर्मेण समवाप्नुयात् ।
अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६ ॥

त्यागे स्त्रीहत्यामूलोऽपवादः रामस्य स्यादिति भावः । अद्यैवेत्यनेन प्रसवानन्तरं तु त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ त्वं तु राजशासनं कुर्वित्याह-यथाज्ञामिति
॥ ९ ॥ श्वश्रूणामिति । चरणौ आवन्द्येति, मदर्थमिति शेषः ॥ १०-१२ ॥ अहमिति । अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता, अनाथेवेत्यर्थः । वचनीयं

सं०-कस्मिन् कारणे त्यागहेतो सति राघवेण त्यक्तेति मुनिभिः पृष्टा तेषु कृतम् अनुष्ठितम् असत् पापकर्म किं तु वक्ष्यामि । अकरणस्य साक्षिसिद्धत्वादिति भावः । अविज्ञत्वात्स्वत्यागः किम् ? नेत्याह-
महात्मनेति । प्रमो इति खेदेन लक्ष्मणस्य वा । स्वामिन् राम सुज्ञशिरोमणे प्रमो इति रामस्य वा संबोधनम् । कर्म वासत्कृतं प्रमो इति पाठः ॥ ७ ॥

जुमुप्सनम् । तन्मया परिहर्तव्यम्, त्वदाज्ञया वनस्थल इति शेषः ॥ १३-१७ ॥ प्राणैरिति । ऋतुकालातिवर्तिनीं गर्भलक्षणवतीम् ॥ १८-२६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारव्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ सीतां त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

यथाऽपवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन । पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्वन्धुः पतिर्गुरुः ॥ १७ ॥ प्राणैरपि प्रियं
तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः । इति मद्रचनाद्रामो वक्तव्यो मम सङ्ग्रहः । निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ त्वमृतुकालाति
वर्तिनीम् ॥ १८ ॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः । शिरसाऽऽवन्द्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह
॥ १९ ॥ प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः । ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥ २० ॥
दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे । कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य
पुनर्नावमुपारुहत् । आरुह्य च पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥ २२ ॥ स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसम
न्वितः । सम्मूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद् द्रुतम् ॥ २३ ॥ मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् । चेष्टन्तीं
परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥ २४ ॥ दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः । निरीक्षमाणां तूद्विग्नां सीतां
शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥ सा दुःखभारावनता यशस्विनी यशोधना नाथमपश्यती सती । रुरोद सा बर्हिण
नादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा तां तत्र वै मुनिदारकाः । प्राद्वन् यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥
अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये । सर्वं निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥

स०-मुनिदारकाः मुनिपुत्राः । उग्रधीः उग्रतपोविषयबुद्धिः ॥ १ ॥ सर्वं निवेदयामासुरिति पाठः । सर्वे अनृतत्वभ्रमभ्रंशार्थम् ॥ २ ॥

सर्वं निवेदयामासुरित्येतद्विवृणोति-अदृष्टेत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ दृष्टेति । अनर्हंति, दुःखस्येति शेषः ॥ ५-११ ॥ आयान्तीति । कारणमिति ।
आगमनकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तव चैवेति । शुद्धभावत्वमिति शेषः । मम मया । मह्यं मम ॥ १३ ॥ अपापामिति । मयि वर्तते इति, मत्समीपे

अदृष्टपूर्वा भगवन् कस्याप्येषा महात्मनः । पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३ ॥ भगवन् साधु पश्य
त्वं देवतामिव स्वाह्युताम् । नद्यास्तु तीरे भगवन् वरस्त्री काऽपि दुःखिता ॥ ४ ॥ दृष्टाऽस्माभिः प्ररुदिता दृढं
शोकपरायणा । अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना ह्यनाथवत् ॥ ५ ॥ न ह्येनां मानुषीं विघ्नः सत्क्रियाऽस्याः प्रयुज्य
ताम् । आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता । त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तेषां तु वचनं
श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् । तपसा लब्धचक्षुष्मान् प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥ ७ ॥ तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं
महामतिम् । तं तु देशमभिप्रेत्य किञ्चित् पद्भ्यां महामतिः ॥ ८ ॥ अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् ।
ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ९ ॥ तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः । उवाच मधुरां
वार्णीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ १० ॥ स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया । जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं
ते पतिव्रते ॥ ११ ॥ आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना । कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ १२ ॥
तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः । सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १३ ॥ अपापां वेद्मि सीते त्वां
तपोलब्धेन चक्षुषा । विस्रब्धा भव वैदेहि साम्प्रतं मयि वर्तसे ॥ १४ ॥ आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ।
तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥ १५ ॥

स०-तापस्यः तपसि स्थिता योषितः । अनेन पुरुषस्य तव समीपोपगतेः पुनरपि पूर्वत एव श्रान्तायाः का गतिरिति शङ्का निराकृता ॥ १५ ॥

निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदमिति । यथा स्वगृहमभ्येत्येति तथैवावतिष्ठस्वेति शेषः ॥ १६-१८ ॥ तमिति । मुदा युक्ता इति मुनिपत्नयः तापस्यः । अब्रुवन्निति । वाल्मीकिमिति शेषः ॥ १९ ॥ स्वागतमिति । चिरस्यागमनमिति । प्रतीक्ष्य स्थिता वयम् अभिवादयामहे

इदमर्थं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा । यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् । शिरसाऽऽवन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १८ ॥ तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नयः । उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते । अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे ॥ २० ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् । सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥ २१ ॥ स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती । अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ २२ ॥ इमां भवन्त्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि । गौरवा न्मम वाक्याच्च पूज्या वोऽस्तु विशेषतः ॥ २३ ॥ मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं प्रणिधाय महायशाः । स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे सम्प्रवेशिताम् । सन्तापमगमद्वोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १ ॥ अब्रवीच्च महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् । सीतासन्तापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥ २ ॥ ततो दुःखतरं किन्नु राघवस्य भविष्यति । पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३ ॥ व्यक्तं देवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् । वैदेह्या सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥ यो हि देवान् सगन्धर्वान्सुरान् सह राक्षसैः । निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते ॥ ५ ॥

एतेन सीतायाः समाश्वासादिना विलम्बो जात इत्यवगम्यते ॥ २०-२३ ॥ मुहुरिति । प्रणिधाय तापसीनां हस्ते दत्त्वा ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा त्वित्यादि ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । मन्त्रसहायभूतः सारथिर्मन्त्रसारथिः । सीतासन्तापजं सीताविरहसन्तापजमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ व्यक्तमिति । विना भवं सीतावियोगेनावस्थानम्, वैदेह्या सार्धं विनाभवमित्यर्थः । दैवात्प्राग्भवाददृष्टादित्यर्थः ॥ ४ ॥ य इति । दैवमनुवर्तते न तु तन्निरसितुं शक्नोती

त्यर्थः ॥५॥६॥ तत इति । ततः सीतायाः विप्रवासनं नृशंसं क्रूरकृत्यमिति प्रतिभाति ॥ ७॥ को न्विति । हीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिः । मैथिलीं प्रति यशोहरे साध्वीं वने विमृष्टवानिति अपयशस्करे अस्मिन् कर्मणि सीतापरित्यागरूपकर्मण्यनुष्ठिते सति कोनु धर्माश्रयः धर्मपरिश्रहः रामेण संप्राप्तः ।

पुरा रामः पितुर्वाक्यादृण्डके विजने वने । उषित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६ ॥ ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् । पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७॥ को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन् यशोहरे । मैथिलीं प्रति सम्प्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८॥ एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः । सुमन्त्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्य मेतदुवाच ह ॥ ९॥ न सन्तापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति । दृष्टमेतत् पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १०॥ भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायोऽपि सौख्यभाक् । प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्ध्रुवम् ॥ ११॥ त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरताबुभौ । संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ १२॥ इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा । राज्ञा वो व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह ॥ १३॥ महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ । ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ १४॥ ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः । सूत न कचिदेवं ते वक्तव्यं जनसन्निधौ ॥ १५॥

प्रत्युत साध्वीत्यागादधर्म एव स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नेति । दृष्टमिति । हे लक्ष्मण ! पुरा तव पितुरग्रतः अल्पभाग्यवान् रामः दुःखप्रायो भविष्यतीत्येतद्दृष्टं दृष्ट्वा मह्यमुक्तमित्यर्थः । फलितमाह—प्राप्स्यत इति ॥ १०—१२॥ इदमिति । इदं रहस्यं त्वयि भरते वा न वक्तव्यम् । इदंशब्दार्थमाह—राज्ञेति । राज्ञा दशरथेन । वः तदिदं त्वयि भरतेऽपि न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३॥ दुर्वाससो वचनं कथं त्वयाऽवगतमित्यत्राह—महाजनेति । महाजनसमीपे दशरथसमीपे इत्यर्थः । मम वसिष्ठस्य च सन्निधौ । ऋषिणा दुर्वाससा वाक्यं व्याहृतम् । त्रिभिरेवेदं वृत्तं ज्ञातमिति भावः ॥ १४ ॥ ऋपेरिति । एवं ते

स०—महता कालेन निर्वाणसङ्केतसमयेन । महानित्यनेन कालसम्बन्धि महत्त्वं रामायत्तमिति सूचयति । भरतशत्रुघ्नयोस्त्वयागो वनवाससमये । त्वां मैथिलीं च मैथिल्याः प्रस्तुतस्त्यागः । लक्ष्मणस्य स्वस्मात्पुत्र दुर्वाससोऽन्तस्त्यागाच्यागः । यत्तु नागोजिम्बेन 'शत्रुघ्नभरतयोस्तु मथुराराज्यगन्धर्वराज्ययोः करणाय प्रतिष्ठापनं त्यागः' इत्युक्तम्, परन्तु तदुक्तम्, दुःखकरत्यागप्रस्तावाननुगुणत्वात् ॥ १२ ॥

त्वया श्रुतं रहस्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्येति । समाहितं सम्यग्गतम्, तस्य वाक्यं मया जातु अनृतं न कार्यमिति मम दर्शनं मतम् । तस्मात् त्वयि
 भरते च न वक्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥ सर्वथैवेति । न वक्तव्यमिति, राजरहस्यमिति शेषः । तवातिश्रद्धारहितस्य ॥ १७ ॥ यद्यपीति । तथाप्यप्रकाश्य
 स्यापि प्रकाशने हेतुमाह-दैवं हि दुरतिक्रममिति । हि यस्मादैवं प्राचीनं कर्म दुरतिक्रमं तस्मादित्यर्थः ॥ १८ ॥ दुरतिक्रमे हेतुः-येनेदमिति । एवं
 तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत् सुसमाहितः । नैव जात्वनृतं कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ सर्वथैव न
 वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः । यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १७ ॥ यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः
 पुरा । तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥ येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् । न त्वया
 भरते वाच्यं शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् । तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः
 सूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
 तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना । तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ पुरा नाम्ना हि दुर्वासा
 अत्रेः पुत्रो महामुनिः । वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥ तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहा
 यशाः । पुरोहितं महात्मानं दिदक्षुरगमत् स्वयम् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशं ज्वलन्तमिव तेजसा । उपविष्टं वसि
 ष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतो ह्यभिवादयत् । स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेना
 सनेन च । पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ५ ॥ तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः । बभूवुः
 परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६ ॥

भवदुःखातिशयदर्शनात् श्रद्धालवे तुभ्यं मया वक्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ तदिति । गम्भीरार्थपदमिति । पूर्वोक्तं भाषितम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्द
 राजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
 तथेत्यादि ॥ १ ॥ पुरेति । पुरा वार्षिक्यं वर्षासु भवं चातुर्मास्यनियममुद्दिश्योवास दुर्वासा हीति नाम्ना ॥ २-५ ॥ तेषामिति । मध्यादित्यगते

मध्यगतादित्ययुक्त इत्यर्थः । मध्याह्न इति फलितार्थः ॥ ६ ॥ तत इति । प्रग्रहः सविनय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ भगवन्निति । किं प्रमाणेन उत ततोऽप्याधिक
प्रमाणेनेत्यर्थः । किमायुश्च मे राम इति ॥ ८-१० ॥ एवं पृष्टश्चिरायुर्द्वं दुःखोपेतं शापवशादिति वक्तुं पीठिकामाह-शृणु राजन्नित्यादि ॥ ११-१४ ॥

ततः कथायां कस्यांचित् प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७ ॥ भगवन् किं
प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति । किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ८ ॥ रामस्य च सुता ये स्युस्तेषा
मायुः कियद्भवेत् । काम्यया भगवन् ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य
च । दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १० ॥ शृणु राजन् पुरावृत्तं तदा देवासुरे युधि । दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना
भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ ११ ॥ तथा दत्ताभ्यास्तत्र न्यवसन्नभ्यास्तदा ॥ १२ ॥ तथा परिगृहीतांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धः
सुरेश्वरः । चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ॥ १३ ॥ ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्ग्रहः । शशाप
सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥ यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्च्छितः । तस्मात्त्वं मानुषे लोके
जनिष्यसि जनार्दन ॥ १५ ॥ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ १६ ॥ [एवं शापं भृगुर्दत्त्वा विष्णोः
स्मृत्वा च वैभवम् ।] शापाभिहतचेताः स स्वात्मना भावितोऽभवत् ॥ १७ ॥ अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन
पीडितः ॥ १८ ॥ तपसाऽऽराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः । लोकानां संहितार्थं तु तं शापं ग्राह्यमुक्तवान् ॥ १९ ॥

यस्मादिति । अवध्यां स्त्रीत्वादपि पत्नीत्वाच्चेति भावः ॥ १५ ॥ तत्रेति । बहुवार्षिकं कालमित्यर्थः ॥ १६ ॥ शापेति । शापाभिहतचेताः पश्चात्तापपरीतचित्त
इत्यर्थः । स्वात्मना भावितो भगवच्छापनिवृत्त्यर्थं स्वस्वरूपमचिन्तयादित्यर्थः । पुनः शापेन शापमोघभयेन पीडितः सन् भृगुस्तं देवमर्चयामास
॥ १७ ॥ १८ ॥ तपसेति । तं शापं मनुष्यजन्मादिप्रापकं लोकानां संहितार्थं सम्यग्रावणवधरूपहितसंपादनार्थम् । ग्राह्यं परिग्राह्यमवेत्युक्तवान् ॥ १९ ॥

इतीति । पूर्वजन्मनि काश्यपात् विष्णुसंज्ञकोपेन्द्रावतारे ॥ २० ॥ राम इति । तत्फलं पत्नीवियोगेन चिरकालवासरूपम् ॥ २१-२५ ॥ सीताया इति ।

इति शतो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि । इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ २० ॥ राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद । तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥ २१ ॥ अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति । [तत्र पत्नीवियोगं च दीर्घकालं गमिष्यति ।] सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य येऽनुगाः ॥ २२ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ २३ ॥ समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इद्वा परमदुर्जयः । राजवंशांश्च बहुशो बहून् संस्थापयिष्यति ॥ २४ ॥ द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु । अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः ॥ २५ ॥ सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ २६ ॥ स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् । आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ २७ ॥ तूष्णींभूते तदा तस्मिन् राजा दशरथो मुनौ । अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात् पुरोत्तमम् ॥ २८ ॥ एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा । श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्विष्यति ॥ २९ ॥ एवं गते न सन्तापं कर्तुमर्हसि राघव । सीतार्थं राघवार्थं वा दृढो भव नरोत्तम ॥ ३० ॥ श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि । अस्तमर्के गते वासं केशिन्यां तावथोषतुः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स सर्वमिति । स दुर्वासा इत्यर्थः ॥ २६-३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स०-ब्रह्म लोकमिति पदद्वयम् । ब्रह्म तदभिन्नो रामः । लोकं स्वलोकं वैकुण्ठम् । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य लोकमिति वा । “ द्वितीयया ब्रह्मसदस्यधीश्वरस्तेनाचितः ” इत्याचार्योक्तः । ब्रह्मणः स्वस्य लोकमिति वा

“ अथापरया निजालये । तृतीयरूपेण निजं पदं प्रभुं ब्रजन्तम् ” इत्यादितदुत्तरतदुक्तेः ॥ २३ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र पर्यात्यर्थः ॥ १-५ ॥ स इति । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामुपलक्षितमग्रजम् ॥ ६-८ ॥ तत्रेति । पादमूलम्, तवेति शेषः ॥ ९-११ ॥ तस्मा-
दिति । अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः ॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हीति । आत्मना स्वयमेव मनसैव करणेनात्मानं स्वात्मानं लोकांश्च

तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनन्दनः । प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राते प्रवि-
वेश महारथः । अयोध्यां रत्नसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २ ॥ सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः । राम-
पादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३ ॥ तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसन्निभम् । रामस्य परमोदारं पुर-
स्तात् समदृश्यत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तु भवनद्वारि सोऽवतीर्य रथोत्तमात् । अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥
स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददृशाग्रजमग्रतः ॥ ६ ॥ जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो
दीनचेतनः । उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥ आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विमृज्य जनकात्मजाम् ।
गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ ॥ ८ ॥ तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् । पुनरप्यागतो वीर-
पादमूलमुपासितुम् ॥ ९ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी । त्वद्विधा नहि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मन-
स्विनः ॥ १० ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम्
॥ ११ ॥ तस्मात् पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च । नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२ ॥ शक्तस्त्व-
मात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हि । लोकान् सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः ॥ १३ ॥ नेदृशेषु विमुह्यन्ति
त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः । अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥ यदर्थं मैथिली त्यक्त्वा अपवादभयान्नृप ।
सोऽपवादः पुरे राजन् भविष्यति न संशयः ॥ १५ ॥

विनेतुं शिक्षितुं शक्तः । सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः ॥ १३ ॥ नेदृशेष्विति । अपवादः पुनरेष्यति, प्रकारान्तरेणेति शेषः ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति-

यदर्थमिति । हे नृप ! परीवादभयाद्भित्तेन त्वया यदर्थं यदपवादपरिहारार्थं मैथिली त्वक्ता सोऽपवादः पुनः प्रकारान्तरेण भविष्यति । सीतामपवादात्त्यक्त्वा पुनः शोचति । तस्मात्तस्यामतिमात्रोऽयं कामुकस्य रामस्यानुराग इति पुनरप्यपवादो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १५-१७ ॥ एवमिति । कार्या

स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः । त्यजैनां दुर्बलां बुद्धिं सन्तापं मा कुरुष्व ह ॥ १६ ॥ एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना । उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलः ॥ १७ ॥ एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८ ॥ निर्वृतिश्चागता सौम्य सन्तापश्च निराकृतः । भवद्राक्यैः सुरुचिरैरनुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् । सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः । यादृशस्त्वं महाबुद्धे मम सौम्य मनोनुगः ॥ २ ॥ यच्च मे हृदयं किञ्चिद्वर्तते शुमलक्षण । तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥ ३ ॥ चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्यं पौरजनस्य वै । अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ ४ ॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधो मन्त्रिणस्तथा । कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियश्च पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने । संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ६ ॥ श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशः । बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक् शुचिः ॥ ७ ॥ स कदाचिद्गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः । नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ॥ ८ ॥

नुशासने गङ्गातीरत्यागरूपे त्वत्कृते ॥ १८ ॥ निर्वृतिरिति । निर्वृतिः सुखम् ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणि० उत्तरश्रीरामा० द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १-४ ॥ आहूयन्तामिति । स्त्रियश्चेति । कार्यार्थिन्य इत्यनुपज्यते ॥ ५ ॥ पौरोति । पतितः, स्वकर्मणेति शेषः । स मृतो नरके

घोरे पात्यते नात्र संशयः इति च पाठः ॥ ६-८ ॥ तत इति । सङ्गात् राज्ञा दत्तबहुगोसङ्गात् ॥ ९ ॥ १० ॥ तत इति । कनखलं कनखलाख्यग्रामम् ॥ ११-१४ ॥

ततः सङ्गाद्रता धेनुः सवत्सा स्पर्शिताऽनव । ब्राह्मणस्याहिताग्रेष्व दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥ ९ ॥ स नष्टां गां क्षुधार्तो
वै अन्विष्यंस्तत्र तत्र च । नापश्यत् सर्वराज्येषु संवत्सरगणान् बहून् ॥ १० ॥ ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां
निरामयाम् । ददर्श गां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥ अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः ।
आगच्छ श्वलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वरम् ॥ १२ ॥ तस्य तु स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै । अन्वगात्
पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् ॥ १३ ॥ योऽपि पालयते विप्रः सोऽपि गामन्वगादद्भुतम् । गत्वा तमृषिमाचष्ट
मम गौरिति सत्वरम् ॥ १४ ॥ स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह । तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः
॥ १५ ॥ विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः । तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहो
रात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः । ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ । क्रुद्धौ परमसन्तप्तौ वाक्यं
घोराभिसंहितम् ॥ १७ ॥ अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो
भविष्यसि ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च । श्वभ्रेऽस्मिन् कृकलासो वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९ ॥
उत्पत्स्यते हिलोकेऽस्मिन् यदूनां कीर्तिवर्धनः । वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रहः ॥ २० ॥ स ते मोक्षयिता
राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति । कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति ॥ २१ ॥ भारवतरणार्थं हि नरनारा
यणावुभौ । उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२ ॥

स्पर्शितेति । स्पर्शिता दत्ता ॥ १५-१७ ॥ अर्थिनामिति । कृकलासः सरटः ॥ १८-२० ॥ स इति । निष्कृतिः शापमोक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवमिति । ब्राह्मणाय कस्मैचित् अन्यस्मा इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनामिति । विमर्दः कलहः । अभिवर्तन्तु आगच्छन्तु । कार्यिणः कार्यार्थिनः । अभिवर्तन्तु काङ्क्षिण इति च पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ । तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते । तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः ॥ २५ ॥ सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नापैति पार्थिवः । तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवान् जनः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः । महान्नृगस्य राजर्षेयमदण्ड इवापरः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभ । किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् । शृणु सौम्य यथा पूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥ अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा । आहूय मन्त्रिणः सर्वान्निगमान् सपुरोधसः ॥ ५ ॥ तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा । दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ॥ ६ ॥ नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् । गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभृतावनिन्दितौ ॥ ७ ॥ कुमारोऽयं वसुर्नाम स देवोऽद्यामि पिच्यताम् । श्वभ्रं च यत् सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिभिर्मम । यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिस्सृतम् ॥ ८ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ अल्पोति । अल्पेऽप्यपराधे परीक्षार्थमागतत्वात् गोदानद्वारा द्विजाभ्यां नारदपर्वताभ्यां यमदण्ड इव महान् शापो दत्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेनेति । हे सौम्य ! शापविक्षतः सन् स राजा यथा पूर्वमुवाच तच्छृण्विति योजना ॥ ४ ॥ अथेति । अध्वनि व्योमाध्वनि गतौ ध्यानेन अमुकाविति विज्ञायेत्यर्थः । नैगमान् पौरान् ॥ ५ ॥ तानिति । श्रूयतामिति, वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥ नारद इति । त्रिभुवनं ब्रह्मलोकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कुमार इति ।

श्वभ्रं गर्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ फलवन्त इति । गुल्मिनः कक्षवृक्षाः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुष्पाणीति । पुष्पाणि यथा अव्यर्थं योजनं परिवार्य स्युः तथा क्रियन्ता-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षमिति । तादृशे अल्पेऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ मा कृथा इति । कृतान्तः ईश्वरः ॥ १५ ॥ प्राप्तव्यानीति । पूर्वं जात्यन्तरे ।

वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा । ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिलिपिनः ॥ ९ ॥ फलवन्तश्च ये वृक्षाः
पुष्पवत्यश्च या लताः । विरोध्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥ १० ॥ क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां
सर्वतोदिशम् । सुखमत्र वसिष्यामि यावत् कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥ पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः ।
परिवार्य यथा मे स्युरव्यर्थं योजनं तथा ॥ १२ ॥ एवं कृत्वा विधानं स सन्दिदेश वसुं तदा । धर्मनित्यः प्रजाः
पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः । नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि
तादृशे ॥ १४ ॥ मा कृथास्तनुसन्तापं मत्कृतेऽपि नरर्षभ । कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ १५ ॥
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६ ॥ पूर्वं जात्यन्तरे
वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा नृगस्तत्र सुतं राजा महायशः । श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ
॥ १८ ॥ एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महारत्नविभूषितं तत् । सम्पादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां
हि रुषा विमुक्तम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया । यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥

प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति । गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६-१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने
उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ एष त इत्यादि । इह राजापराधविषये ॥ १ ॥

एवमिति । तृप्तिः कथानां संबन्धिनीत्यर्थः ॥ २-४ ॥ स इति । गौतमस्येति । गौतमाश्रमस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुरस्येति । वैजयन्तमिन्द्रप्रासादम् । सादृश्यात्तद्व्यपदेशः ॥ ६-९ ॥ तमिति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । प्रतीक्ष त्वं तदन्तरमिति च पाठः । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः ॥ १० ॥

एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् । तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः । कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ॥ ४ ॥ स राजा वीर्यसम्पन्नः पुरं देवपुरोपमम् । निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥ पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् । निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायज्ञाः ॥ ६ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् । यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन् मनः ॥ ७ ॥ ततः पितर मामन्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् । वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥ अनन्तरं स राजर्षिर्निमि रिक्ष्वाकुनन्दनः । अत्रिमद्भिरसं चैव भृगुं चैव तपोधनम् ॥ ९ ॥ तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् । वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १० ॥ अनन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् । वसिष्ठोऽपि महातेजा इन्द्रयज्ञ मथाकरोत् ॥ ११ ॥ निमिस्तु राजा विप्रांस्तान् समानीय नराधिपः । अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः । पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२ ॥ इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः । सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ॥ १३ ॥ तदन्तरमथापश्यद्वौतमेनाभिपूरितम् । कोपेन महताऽऽविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी मुहूर्तं समुपाविशत् । तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयाऽपहतो भृशम् ॥ १५ ॥

अनन्तरमिति । गौतमः प्रत्यपूरयत्, वसिष्ठकर्तव्यं हौत्रमिति शेषः ॥ १३ ॥ निमिरिति । तान् अत्र्यादीन् ॥ १२-१४ ॥ राजर्षिरिति । असमाप्तसत्र इति

शेषः ॥ १५-१९ ॥ तस्मादिति । चेतनेन विना कृत इति । मृत इत्यर्थः । सुरुचिरप्रख्यः सुरुचिरकान्तिः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज
विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः । अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ यस्मात्त्वमन्यं वृतवान्
मामवज्ञाय पार्थिव । चेतनेन विना भूतो देहस्तव भविष्यति ॥ १७ ॥ ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् ।
ब्रह्मयोनिमथोवाच संरम्भात् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः । मुक्तवान् मयि
शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ १९ ॥ तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः । देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न
संशयः ॥ २० ॥ इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ । सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधि
गतप्रभाववन्तौ ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥
रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ
कथं तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मतौ ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनन्दनः । प्रत्यु
वाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ । अभूतां नृपविप्रर्षीं वायुभूतौ
तपोधनौ ॥ ४ ॥ अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः । वसिष्ठः सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५ ॥
सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् । पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६ ॥ भगवन्निमिश्रापेन
विदेहत्वमुपागमम् । लोकनाथ महादेव अण्डजोऽपि त्वमब्जजः ॥ ७ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ निक्षिप्तेति । देवसम्मतौ देवतुल्यौ ॥ २-४ ॥ अशरीर इति । अन्यस्य शरीरस्य कृते अन्यशरीरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५-७ ॥

सर्वेषामिति । सर्वकार्याणि ऐहिकामुष्मिकसकलप्रयोजनानि ॥ ८ ॥ तमिति । तेजो रेतः ॥ ९ ॥ अयोनिज इति । तत्रापि मित्रावरुणतेजःप्रवेशेऽपि अयोनिजत्वं रेतोजन्यत्वेऽपि योनावप्रवेशादिति भावः । मे वशं मदधीनताम् ॥ १० ॥ ११ ॥ तमेवेति । तमेव कालं तस्मिन्नेव काले । मित्रः सूर्यभूर्ति

सर्वेषां देहहीनानां महदुःखं भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो । देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः । मित्रावरुणजं तेजः प्रविश त्वं महायशः ॥ ९ ॥ अयो निजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम । धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु देवेन चाभि वाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥ तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरो देन सहोपेतः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः । यदृच्छया समुद्रेशभाययौ सखिभिर्वृता ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये । आविशत् परमो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते ॥ १४ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्रेणाहं वृता साक्षात् पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः । इदं तेजः समुत्सृज्ये कुम्भेऽस्मिन् देवनिर्मिते ॥ १७ ॥

भेदः वरुणत्वमकारयत्, मित्रत्वात्पूर्वस्थितवरुणाविरोधेन राज्यमकरोत् । केनापि हेतुना उभावपि युगपद्वरुणराज्यमकुर्वतामित्यर्थः । तथैवोत्तरत्र

स०—सम हीनदेहस्य हीनो गतो देहो यस्येति, हीनो देहेनेति वा स तस्य ॥ ८ ॥ अयोनिजः अः नारायणः योनिः कारणं यस्य सोऽयोनिः, तस्मान्मज्जायत इति स तथा । त्वत्पुत्रत्वं गतमेति चिन्ता न कार्येति वक्ष्यतेऽनेन । मे वशं मदधीनं प्राजापत्यमप्येष्यसि ॥ १० ॥ वरुणत्वं तेन सहैकस्थानस्थितत्वम् अकारयत् । तत्स्थलमाह—क्षीरोदेनेति । सहोपेतः युक्तः । तत्तादात्म्यमित्यादि नागोजिमहादिव्याख्यानं द्रुमसमास प्रयुक्तान्द्विवचनाद्यनुपपत्तेरनुपपन्नम् ॥ १२ ॥ अप्सरेति पाठे आकारान्तोऽयं शब्दः । अप्सरा इति पाठे तु महाभाष्ये एकवचनान्तप्रयोगादमरस्य “ स्त्रियां बहुष्वप्सरसः ” इत्यस्यापन्नसता वृत्तेति साधु रप्सरा इति मन्तव्यम् । तमुद्देशं वलिष्ठविशिष्टं देशम् । यदृच्छया तमुद्देशमाययौ इति पाठः ॥ १३ ॥

वक्ष्यति-मित्रः वरुणत्वं प्रापेति ॥ १२-१९ ॥ काममिति । एतदेव मे भवतु । मे हृदयं चित्तं त्वयि स्थितमेव भवतु । अभ्यधिको भावश्च तुभ्यं तव च, मयीति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उर्वशी त्विति । सुसंक्रम्य सम्यक् परिष्वज्य । तस्याः स्वस्मिन्नुरागाभावमालोकयेत्यर्थः । तां तु मित्रः सुसंकुच्येति

एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि । कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम् ॥ १८ ॥ तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥ काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् । भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥ उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निशिखाप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे ह्यपासृजत् ॥ २१ ॥ उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता । तां तु मित्रः सुसंक्रम्य उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्यं वृतवती तस्मात्त्वं दुष्टचारिणी ॥ २३ ॥ अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्स्यसि ॥ २४ ॥ बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराजः पुरुरवाः । तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥ ततः सा शापदोषेण पुरुरवसमभ्यगात् । प्रतियाता पुरुरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥ तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रो महाबलः । नहुषो यस्य पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युतिः ॥ २७ ॥ वज्रमुत्सृज्य वृत्राय भ्रान्तेऽथ त्रिदशेश्वरे । शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८ ॥ सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा । बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः शापक्षया दिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

च पाठः ॥ २२ ॥ कस्मात्त्वमवसर्जिता विसृष्टवती, मामिति शेषः । कस्मात्त्वमसि वर्जितेति च पाठः ॥ २३ ॥ अनेनेति । मानुषं लोकमास्थायेत्यनेन देवरूपेणैवेति शेषः ॥ २४-२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तामित्यादि । दिव्यसङ्काशां दिव्यरूपाम् ॥ १ ॥ निक्षिप्तेति । निक्षिप्तदेहौ । पुनर्देहेनेति । कुम्भे वरुणतेजोविसर्जनमुक्तं तावता प्रकृष्टदेहसिद्धिप्रश्नो न दत्तोत्तर इति पुनः प्रश्नः कृत इति मन्तव्यम् ॥ २ ॥ तस्येति । तां कथां वसिष्ठस्य देहोत्पत्तिविषयिणीं कथाम् ॥ ३ ॥ यस्त्विति । तेजोमयौ निरवधिकतेजस्कौ ॥ ४ ॥ पूर्वमिति । तत्र कुम्भे । पूर्वं वरुणतेजोनिधानात्पूर्वम् । मित्रं प्रति नाहं तव सुत इत्युक्त्वा तस्मात्कुम्भादपाक्रमत् उदतिष्ठत

तां श्रुत्वा दिव्यसङ्काशां कथामद्भुतदर्शनाम् । लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मता ॥ २ ॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः । तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ यस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः । तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥ पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषिः । नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ॥ ५ ॥ तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् । तस्मिन् समभवत् कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥ निषेधस्य का वा प्रसक्तिरित्यत्राह-तद्धि तेज इति । उर्वश्याः निमित्तभूतायाः । मित्रतेजस्तस्मिन् कुम्भे पूर्वम् उपरि आहितम् अर्पितम्, तस्मात्प्रतिषेधः कृत इति भावः । यद्वा पूर्ववरुणकाले उर्वश्या आहितं तेजः सर्वासन्निधानात् असंभोगात्कुम्भे तत्र निक्षिप्तमिति भावः । अस्मिन्स्तु पक्षे मित्रपदं मित्रावरुणपरम् । सर्वथा न मित्रावरुणतेजोऽगस्त्यः, किन्तु कुम्भमात्रसंभवः । अत एव कुम्भसंभवः कलशीभव इत्यादिव्यवहारः । अयोनिजश्चायम्, कुम्भस्य मैत्रावरुणत्वात् मैत्रावरुणिरित्यपि व्यवहारः । क्वचित् वसिष्ठस्तु मैत्रावरुणतेजोऽगस्त्याह-यस्मात्तेजस्तु मित्रस्योर्वश्यां पूर्वं माहितम् तत्तेजो यत्र वारुणमिति । अन्वे त्वाहुः । नाहं सुतस्तवेत्यादि । पुत्रो न भवार्मात्यर्थः । उत्तरस्य प्रसक्तिं दर्शयति-तद्धीति । अगस्त्यस्य उत्पत्तिबीजभूतं मित्रस्य तत्तेजः उर्वश्याः पूर्वमुर्वश्या निमित्ततः मित्रेण तस्मिन् कुम्भे वरुणवैर्यविसर्जनात्पूर्वमेवाहितम् । तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणमपि तेज उर्वशीनिमित्तकं समभवत् । तस्मान्नैकस्य तव सुत इत्युक्तम् अगस्त्येन । अत एव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम, कुम्भाजन्यत्वात्कुम्भसंभव इत्याहुः ॥ ६ ॥

कस्यचिदिति । अगस्त्योत्पत्तेः बहुकालानन्तरमित्यर्थः । मित्रावरुणयोस्तेज आविशेति पूर्वं ब्रह्मनियोगः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवमिति । अपूर्वदेहस्य नूतन देहस्य । निर्गमः उत्पत्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ तमिति । रक्षन्ति स्मेति, तैलकटाहादाविति शेषः ॥ ११ ॥ तत इति । भृगुः तत्र तस्मिन् । यज्ञसमाप्तिकाल इत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणम् । हे पार्थिव देहाभिमानिप्रत्यगात्मन् ! तव तुष्टोऽस्मि अतस्ते चेतः जीवमानयिष्यामि देह इत्यब्रवीत् ॥ १२ ॥ सुप्रीता इति ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः । वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुर्देवतम् ॥ ७ ॥ तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जात मात्रमनिन्दितम् । वव्रे पुरोहितं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ॥ ८ ॥ एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथाऽभवत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते । तं ततो योजयामासुर्यागदीक्षां मनीषिणः ॥ १० ॥ तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् । आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेष्वेतस्तथाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वेर्निमेष्वेतस्तदाऽब्रवीत् नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ बाढमित्येव विबुधा निमेष्वेतस्तदाऽब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूषि पृथिवीपते । वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जगमुर्यथागतम् । ऋषयोऽपि महात्मानो निमेदं समाहरन् ॥ १७ ॥

तदा सुप्रीताः सर्वे सुराश्च निमेष्वेत आनयिष्याम इत्यब्रुवन् । अथ हे राजर्षे ! वरं वरय तं चेतस्त्वाकृष्ट्वा क निरूप्यतां क स्थाप्यतामिति चाब्रुवन्निती संवन्धः । क ते चेतो निरूप्यतामिति च पाठः ॥ १३ ॥ एवमिति । निमेष्वेतः चेतांभिमानी प्रत्यगात्मा तदाऽब्रवीत् । किमिति ? सर्वभूतानां नेत्रेषु सर्वभूतवर्तिनेत्रेषु वैभवात् वसेयं न त्वेकस्मिन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ बाढमिति । वायुभूतः नागाद्युपवायुभूत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वत्कृत इति । त्वत्कृते त्वदव स्थाननिमित्तं निमिष्यन्ति निमेषधर्मं प्राप्स्यन्ति । विश्रमार्थमिति । उन्मीलनखेदापनोदनार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवमिति । देहं केवलमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अरणिमिति । मन्त्रहोमैः पुत्रीयमन्त्रहोमैः, तादृशमन्त्रपूर्वकहोमैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अरण्यामिति । विदेहाद्विगतो देहो विदेहः तस्मात्संभूतो वैदेहः जनकः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा । मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८ ॥ अरण्यां मथ्यमानार्थां प्रादुर्भूतो महातपाः । मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् । यस्माद्विदेहात् सम्भूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ १९ ॥ एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ [इति सर्वमशेषतो मया कथितं सम्भवकारणं तु सौम्य । नृपपुङ्गवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य ॥] ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

एव ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा । प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १ ॥ महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् । निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः सह ॥ २ ॥ निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः । न क्षमां कृतवान् राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु तेनायं श्रीमान् क्षत्रियपुङ्गवः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वं शास्त्रविशारदम् ॥ ४ ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीततेजसम् । न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५ ॥ सौमित्रे दुस्सहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना । सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तं निबोध समाहितः ॥ ६ ॥ नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः । तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ महदिति । पुण्यश्रवणत्वेन महदद्भुतम् । आश्चर्यादप्याश्चर्यमित्यर्थः । निमेः सहेति, प्रसङ्ग इति शेषः ॥ २ ॥ निमिरिति । महात्मनि वसिष्ठे विषये कथं धार्मिकः निमिः अमर्षं चकारेति पृष्टवन्तं लक्ष्मणं प्रति ययातिक्षमाकथनम् “आप्राञ्च पृष्टः कोविदारानाचष्टे” इति न्यायं कथं नानुसरेत् ? मैवम् । महान् दोषः, चिन्तायाः अकर्तव्याभिप्रायात् गुणवतो गुणकीर्तनस्य ॥ ३-५ ॥ सौमित्र इति । यथा येन प्रकारेण । सत्त्वानुगं सत्त्वगुणानुमतम्,

मार्गमिति शेषः । तं प्रकारं निबोध ॥ ६ ॥ ७ ॥ एकेति । पुरस्कृता पूजिता । दैतेयी दितेः पौत्री ॥ ८ ॥ अन्येति । उशनसः शुक्रस्य ॥ ९-१५ ॥
इङ्गितमिति । इङ्गितं सखेदरोपभावम् ॥ १६ ॥ दृष्ट्वेति । अप्रकृतिस्थामस्वस्थाम् । अप्रहृष्टां हर्षरहिताम् । अचेतनां क्षुभितचित्ताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अह

एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता । शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८ ॥ अन्या तूशनसः पत्नी
ययातेः पुरुषर्षभ । न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९ ॥ तयोः पुत्रौ तु सम्भूतौ रूपवन्तौ समाहितौ ।
शर्मिष्ठाऽजनयत् पूरुं देवयानी यदुं तदा ॥ १० ॥ पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च । ततो दुःखसमाविष्टो
यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः । सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुस्सहम्
॥ १२ ॥ आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् । राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ॥ १३ ॥ यदि
वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि । क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥ पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा
परमार्तस्य रोदतः । देवयानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५ ॥ इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा ।
आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् । पिता दुहितरं वाक्यं
किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृच्छन्तमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम् । देवयानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत्
॥ १८ ॥ अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम । भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि न तु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ १९ ॥ न मां
त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् । वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मन् छिद्यन्ते वृक्षजीविनः ॥ २० ॥

मिति । अग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं भक्षयिष्य इति संबन्धः ॥ १९ ॥ नेति । दुःखितामवमानितां नावजानीषे न जानासि । अवोपसर्गो धात्वर्थमात्रे

स०—तयोः शर्मिष्ठादेवयान्योः । पुत्रौ पूरुवद्वाङ्मयौ । तुर्वस्वादीनां त्रयाणां मुख्यवंशकर्तृत्वाभावादनुक्तिः ॥ १० ॥ ततः राज्ञः पूरौ प्रीत्यतिशयदर्शनानन्तरम् । मातरं देवयानीम् ॥ ११ ॥ देवस्य द्योतनादि
गुणस्य सहसे, किमर्थमिति शेषः ॥ १२ ॥

वर्तते । अन्यापदेशेनाह-वृक्षस्येति । वृक्षस्यावज्ञया छेदनादिना वृक्षजीविनः पत्रपुष्पादयश्छिद्यन्ते ॥ २० ॥ तदेवोपपादयति-अवज्ञयेत्यादि । हे भार्गव ! राजर्षिस्त्वय्यवज्ञया हेतुभूतया मां परिभूय मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते । अवज्ञाय स राजर्षिः परिभूय च भार्गवमिति पाठे-भार्गवविषयावमानबहु

अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव । मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि न च मां बहुमन्यते ॥ २१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः । व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२ ॥ यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान् । जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वस्य च भार्गवः । पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं । ४ महायशः ॥ २४ ॥ स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्यः सुतां समाश्वस्य च देवयानीम् । पुनर्ययौ सूर्यसमान तेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥ २५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदाऽऽतो नहुषात्मजः । जरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदौ त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् । जरां परमिकां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥ २ ॥ न तावत् कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ । अनुभूय तथा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥ यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् । पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४ ॥ बहिष्कृतोऽहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव । प्रतिगृह्णातु व राजम् कः सहाश्राति भोजनम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् । इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६ ॥

मानाभ्यां मय्यवज्ञानबहुमानभावं करोतीत्यर्थः ॥ २१-२५ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्यामे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ श्रुत्वेत्यादि ॥ १-४ ॥ बहिष्कृत इति । सन्निकर्षात् समीपावस्थापनादिकृत्याच्च बहिष्कृतः ॥ ५-७ ॥

स०-महती सहस्रैवोपलब्धान्महत्वं जरयाः । जरां तु महतीं प्राप्य इति पाठः ॥ १ ॥ धर्मज्ञः पित्राज्ञापरिपालनरूपधर्मज्ञः ॥ २ ॥ अर्थेषु तद्विषये बहिष्कृतः सन्निकर्षालालनादेर्बहिष्कृतः । यैः पूर्वादिभिः सह भोजनम्, तदनादि अश्रासि । पूरुमात्रं लक्ष्मीकृत्य गृह्णात्विति वदता धैर्यवृत्तिस्तद्व्यालनप्रकारबाहुव्यादिति मन्तव्यम् । तदादिकक्षीकारे गृह्णात्विति पाठो वा ॥ ५ ॥

पूरोरिति । जरां संक्रामयदिति, योगबलादिति शेषः ॥ ८-१० ॥ न्यासभूतेति । हे पुत्र ! त्वयि मया संक्रामिता जरा, तस्मान्मया जातः ॥ ११-१३ ॥

नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिर्ब्रवीत् । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः ॥ ७ ॥ पूरोर्वचनमाज्ञाय
नाहुषः परया मुदा । प्रहर्षमतुलं लभ जरां संक्रामयच्च ताम् ॥ ८ ॥ ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान् सहस्रशः । बहु
वर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ॥ ९ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् । आनयस्व जरां पुत्र न्यासं
निर्यातयस्व मे ॥ १० ॥ न्यासभूता मया पुत्र त्वयि सङ्क्रामिता जरा । तस्मात् प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां
कृथाः ॥ ११ ॥ प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् । त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपम् ॥ १२ ॥
एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः । देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ राक्षसस्त्वं मया जातः
पुत्ररूपो दुरासदः । प्रतिहंसि ममाज्ञां यत् प्रजार्थं विफलो भव ॥ १४ ॥ पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे ।
राक्षसान् यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥ न तु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्मतेः । वंशोऽपि
भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥

राक्षस इति । प्रजार्थं विफलो भवेति । प्रजया पुत्रेण पितुः सकाशात्प्राप्त्यर्थः राज्यादिलक्षणरूपः तस्मिन्विफलः उक्तप्रयोजनराहित इत्यर्थः
॥ १४ ॥ १५ ॥ न त्विति । त्वयेति शेषः ॥ १६-२० ॥

स०—सोमकुलोत्पन्ने वंशे तत्परम्परायां तव दुर्मतेर्वंशे न स्थास्यति, सूर्यवंशं प्रविशति । न सूर्यवंशप्रवेशनमेवानिष्टमित्यत आह—दुर्विनीत इति । यथोक्तं हरिवंशे—“यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् ।
अत्र वंशेऽनुवंशस्ते सोमस्य भविता किल । एवमिक्ष्वाकुवंशाद्धि यदुवंशो विनिस्तृतः । चतुर्धा यदुपुत्रैश्च चतुर्भिर्मियते पुनः । स यदुर्माधवे राज्यं विमृज्य यदुपुत्रवे । त्रिविष्टपं गतो राजा देहं त्यक्त्वा महीतले ।
बभूव माधवसुतः सत्वतो नाम वीर्यवान् ॥ ” इत्यादिविकद्रुकसंवादे । दुर्मतेस्तु, सन्तान इति शेषः । योऽप्यराक्षसस्तव सन्तानः सोऽपि क्षत्रियमात्रमेव, न तु सोमवंशराजपदाभिषिक्तः । भवतुल्यदुर्विनीतत्वादिति
भाव इति नागोजिमट्टो नेदसवलोकत इत्युपेक्षणीयवागित्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥

ययातिवृत्तान्तप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह-एष तूशनसेति । यमृषिशापं निर्मिन् चक्षमे तादृशः शापो ययातिना धारित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदिति ।
कारः कृत्यमेषामस्तीति कारिणः, कार्यापेक्षिण इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्द० मणिमुकु० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् । अभिषेकेण सम्पूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ ततः कालेन महता
दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । त्रिदिवं सङ्गतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥ पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता
वृतः । प्रतिष्ठाने पुरवरे काशीराज्ये महायशाः ॥ १९ ॥ यदुस्तु जनयामास यातुधानान् सहस्रशः । पुरे क्रौञ्चवने
दुर्गे राजवंशवहिष्कृतः ॥ २० ॥ एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना । धारितः क्षत्रधर्मेण यन्निमिश्र न चक्षमे
॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् । अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥ इति
कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् । अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा
कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमाकुण्ठितेव ॥ २३ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामा० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् । धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥ राजधर्मानवेक्षन् वै
ब्राह्मणैर्नैगमैः सह । पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥ २ ॥ मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगैः । नीतिज्ञै
रथ सभ्यैश्च राजभिः सा समावृता ॥ ३ ॥ सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च । शुशुभे राजसिंहस्य रामस्या
ऽक्लिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन ।
कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपक्रम ॥ ५ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः । द्वारदेशमुपागम्य

कार्यिणश्चाह्वयत् स्वयम् ॥ ६ ॥ न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै । नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशा
सति ॥ ७ ॥ पक्षसस्या वसुमती सर्वोषधिसमन्विता । न बालो म्रियते तत्र न युवा न च मध्यमः ॥ ८ ॥ धर्मेण
शासितं सर्वं न च बाधा विधीयते । दृश्यते न च कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९ ॥ लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा
रामायैवं न्यवेदयत् ॥ १० ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् । भूय एव तु गच्छ त्वं कारिणः प्रवि
चारय ॥ ११ ॥ सम्यक् प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् । तस्माद्राजभयात् सर्वे रक्षन्तीव परस्परम् ॥ १२ ॥
बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः । तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु
सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् । अपश्यद्द्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४ ॥ तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं
मुहुर्मुहुः । दृष्ट्वाऽथ लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥ १५ ॥ किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः ।
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे । भयेष्वभयदात्रे च
तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः । राघवाय तदाख्यातुं प्रविवेशालयं
शुभम् ॥ १८ ॥ निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् । वक्तव्यं यदि ते किञ्चित् तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै । लक्ष्म
णस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥ देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा । वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो
वायुश्च तिष्ठति ॥ २० ॥ नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् । प्रवेष्टुं नात्र शक्यामो धर्मो विग्रहवानृपः
॥ २१ ॥ सत्यवादी रणपटुः सर्वभूतहिते रतः । षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ २२ ॥ सर्वज्ञः सर्व
दर्शी च रामो रमयतां वरः ॥ २३ ॥ स सौमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा । वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुण
स्तथा ॥ २४ ॥ तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः । अनाज्ञतस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥

आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः । नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥ श्रूयतां मम
 विज्ञाप्यं कौसल्यानन्दवर्धन । यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो । श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपा
 गतः ॥ २७ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् । सम्प्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
 श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा । श्वानमाहूय मतिमान् राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा समागतं
 श्वानं रामो वचनमब्रवीत् । विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥ अथापश्यत् तत्रस्थं रामं श्वा भिन्न
 मस्तकः । राजा सुतेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥ ३ ॥ राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता । राजा
 कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥ ४ ॥ नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता । यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं
 नश्यन्ति वै प्रजाः ॥ ५ ॥ धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः । यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६ ॥
 धारणाद्धि द्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन् प्रजाः । तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ७ ॥ एष राजन् परो धर्मः
 फलवान् प्रेत्य राघव । नहि धर्माद्भवेत् किञ्चिदुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ८ ॥ दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् ।
 एष राम परो धर्मो रक्षणात् प्रेत्य चेह च ॥ ९ ॥ त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत । विदितश्चैव ते धर्मः सद्भि
 राचरितस्तु वै ॥ १० ॥ धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः । अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम
 ॥ ११ ॥ प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धमिहार्हसि । शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किं ते
 कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध मा चिरम् । रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ १३ ॥ धर्मेण राष्ट्रं विन्देत
 धर्मेणैवानुपालयेत् । धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ १४ ॥ इदं विज्ञाय यत् कृत्यं श्रूयतां मम राघव ।

भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथे वसन् ॥ १५ ॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः । एतच्छ्रुत्वा तु रामेण
द्रास्थः सम्प्रेषितस्तदा ॥ १६ ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः । अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महा
द्युतिः ॥ १७ ॥ किं ते कार्यं मया राम तद् ब्रूहि त्वं ममानघ । एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज । किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९ ॥ क्रोधः प्राणहरः
शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः । क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ॥ २० ॥ तपते यजते चैव यच्च दानं
प्रयच्छति । क्रोधेन वै संहरति तस्मात् क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१ ॥ इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् ।
कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहत्येन्द्रियगोचरम् ॥ २२ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् । श्रेयो लोकस्य
चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥ २३ ॥ न तत् कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्वो वा व्याहतस्तथा । अरिर्वा नित्यसंकुद्धो
यथाऽऽत्मा दुरनुष्ठितः ॥ २४ ॥ विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते । प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम्
॥ २५ ॥ एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा । द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥ २६ ॥ मया दत्तः
प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा । भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २७ ॥ रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति
भाषितः । अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः ॥ २८ ॥ क्रोधेन क्षुधयाऽऽविष्टस्तदा दत्तोऽस्य राघव ।
प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् । त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९ ॥ अथ रामेण
सम्पृष्टाः सर्व एव सभासदः । किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै को नु पात्यताम् ॥ ३० ॥ सम्यक् प्रणिहिते दण्डे प्रजा
भवति रक्षिता । भृग्वद्भिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ ३१ ॥ धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा ।
एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र सङ्गताः ॥ ३२ ॥ अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः । ब्रुवते राघवं सर्वे

राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥३३॥ अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा । राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव ॥३४॥
 त्रैलोक्यस्य भवान्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः । एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ यदि तुष्टोऽसि
 मे राम यदि देयो वरो मम । प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ॥ ३६ ॥ प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौल
 पत्यं धराधर । कौलश्वरे महाराज कौलपत्यं प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येऽभिषेचितः ।
 प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोऽर्चितः ॥ ३८ ॥ अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन् । वरोऽयं दत्त
 एतस्य नायं शापो महाद्युते ॥ ३९ ॥ एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् । न यूयं नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति
 कारणम् ॥ ४० ॥ अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् । अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः ॥ ४१ ॥
 देवद्रिजातिपूजायां दासीदासेषु राघव । संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ ४२ ॥ विनीतः शीलसम्पन्नः सर्व
 सत्त्वाहिते रतः । सोऽहं प्रात इमां घोरामवस्थामधर्मां गतिम् ॥ ४३ ॥ एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्माऽहिते
 रतः । क्रुद्धो नृशंसः परुष अविद्रांश्चाप्यधार्मिकः ॥ ४४ ॥ कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव । तस्मात्
 सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ॥ ४५ ॥ यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् । देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च
 ब्राह्मणेषु च ॥ ४६ ॥ ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् । दत्तं हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ॥ ४७ ॥
 ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव । सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञिते ॥ ४८ ॥ मनसाऽपि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं
 च हरेत्तु यः । निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः । श्वाप्यगच्छ
 न्महातेजा यत एवागतस्ततः ॥ ५० ॥ मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः । वाराणस्यां महाभागः प्रायं
 चोपविवेश ह ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथ तस्मिन् वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते । नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलानेककूजिते ॥ १ ॥ सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे
नानाद्विजगणावृते । गृध्रोल्हकौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि ॥ २ ॥ अथोल्हकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः । ममेद
मिति कृत्वाऽसौ कलहं तेन चाकरोत् ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः । तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्थैत
द्भवनं भवेत् ॥ ४ ॥ इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम् । गृध्रोल्हकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ
॥ ५ ॥ रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ । तौ परस्परविद्वेषात् स्पृशतश्चरणौ तदा ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं
तं गृध्रो वचनमब्रवीत् । सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥ बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि महाद्युते
परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ॥ ८ ॥ दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे । सागरश्चासि गाम्भीर्ये
लोकपालो यमो ह्यसि ॥ ९ ॥ क्षान्त्या धरण्या तुल्योऽसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः । गुरुस्त्वं सर्वसम्पन्नः कीर्तियुक्तश्च
राघव ॥ १० ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वान्निविधिपारगः । शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुङ्गव ॥ ११ ॥ ममा
लयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव । उल्हको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥ एवमुक्ते तु गृध्रेण उल्हको वाक्य
मब्रवीत् । सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्रा यमात्तथा ॥ १३ ॥ जायते वै नृपो राम किञ्चिद्भवति मानुषः । त्वं तु
सर्वमयो देवो नारायण इवापरः ॥ १४ ॥ या च ते सौम्यता राजन् सम्यक् प्रणिहिता विभो । समं चरसि चान्विष्य
तेन सोमांशको भवान् ॥ १५ ॥ क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः । दाता हर्ताऽसि गोप्ताऽसि तेनेन्द्र इव
नो भवान् ॥ १६ ॥ अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः । अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः
॥ १७ ॥ साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः । वित्तेशस्यैव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥
धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान् । समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥ शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः

समतां याति राघव । धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥ यस्य रुष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधा
वति । गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रमः ॥ २१ ॥ यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम । आनृशंस्यपरो राम
जातिषु क्षमयाऽन्वितः ॥ २२ ॥ दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् । अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः स गति
र्भवान् ॥ २३ ॥ अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक । ममालयप्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥ २४ ॥ त्वं
हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गवः । एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत् स्वयम् ॥ २५ ॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः
सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः । अशोको धर्मपालश्च सचिवः सुमहाबलः ॥ २६ ॥ एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ।
नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ २७ ॥ प्रीतिमन्तः कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः । तानाह्वय स
धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च ॥ २८ ॥ गृध्रोऽलकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः । कति वर्षाणि वै गृध्र तवेदं निलयं
कृतम् ॥ २९ ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः । एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स तम् ॥ ३० ॥
इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा । उत्थितैरावृता सर्वा तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३१ ॥ उलूकश्चाब्रवीद्रामं
पादपैरुपशोभिता । यदेयं पृथिवी राजंस्तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद उवाच
ह ॥ ३३ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४ ॥ ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते । यथाप्राप्तं न ब्रुवते
ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥ ३५ ॥ जानन्न वाऽब्रवीत् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भयात्तथा । सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि
प्रतिमुञ्चति । तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥ तस्मात् सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमअसा ।
एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ ३७ ॥ उलूकः शोभते राजन् न तु गृध्रो महामते । त्वं प्रमाणं महाराज

राजा हि परमा गतिः ॥३८॥ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः । शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छन्ति
 दुर्गतिम् ॥ ३९ ॥ वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः । सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् । द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ ४१ ॥ सलिलार्णवसम्पूर्णं त्रैलोक्यं
 सचराचरम् । एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ ४२ ॥ पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विणोर्जठरमाविशत् । तां
 निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ॥ ४३ ॥ सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून् वर्षगणानपि । विणो सुप्ते तदा ब्रह्मा
 विवेश जठरं ततः ॥ ४४ ॥ रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् । नाभ्यां विणोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभू
 षिते ॥ ४५ ॥ स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः । सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान् समहीरुहान् ॥ ४६ ॥
 तदन्तरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपाः । जरायुजोऽण्डजाः सर्वाः ससर्ज स महातपाः ॥ ४७ ॥ ततः श्रोत्रमलोत्पन्नः
 कैटभो मधुना सह । दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः ।
 वेगेन महता तत्र स्वयम्भुवमधावताम् ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा स्वयम्भुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा । तेन शब्देन सम्प्राप्तौ
 दानवौ हरिणा सह ॥ ५० ॥ अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ । मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः
 ॥ ५१ ॥ भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा । शुद्धा वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ॥ ५२ ॥ ओषध्यः
 सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः । मेदोगन्धा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥ ५३ ॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूक
 स्येति मे मतिः । तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम् ॥ ५४ ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो
 महानयम् । अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात् प्रबोधिनी ॥ ५५ ॥ मा वधी राम गृध्रं तं पूर्वदग्धं तपोबलात् । काले
 गौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो धनेश्वरः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मदत्तस्तु नाम्नैष शूरः सत्यव्रतः शुचिः । गृहमस्यागतो विप्रो भोजनं

तयोरित्यादि । वासन्तिकी वसन्ते भवा । एवं प्रतिदिवसं संवदतोर्धर्मसंवादं कुर्वतोः । तत्पूर्वं प्रजारक्षणं कुर्वतोरिति शेषः । वासन्तिकी निशा प्राप्तेति । कालान्तर इति शेषः । एतेन वसन्ते समानीता देवी पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति । इदं च कालवचनम् ऋषिकार्योचितत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रति गौतमः ॥ ५७ ॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम । ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥ ५८ ॥

हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः । मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः । अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोऽस्य दारुणः ॥ ५९ ॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्निति शप्त्वाऽथ सोऽब्रवीत् ॥ ६० ॥ उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम

महायशाः । इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः ॥ ६१ ॥ तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुङ्गवः । स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः ॥ ६२ ॥ गृध्रत्वं त्यक्तवान् राजा दिव्यगन्धानुलेपनः । पुरुषो दिव्यरूपोऽभू

दुवाचेदं च राघवम् ॥ ६३ ॥ साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो । विमुक्तो नरकाद् घोराच्छापस्यान्तः कृत स्त्वया ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः * ॥ ३ ॥

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा । वासन्तिकी निशा प्राप्तान् शीता न च धर्मदा ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले कृतपौर्वाहिकक्रियः । अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ॥ २ ॥ ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं

वाक्यमब्रवीत् । एते प्रतिहता राजन् द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥ ३ ॥ भार्गवच्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः । दर्शनं ते महाराज्ञश्चोदयन्ति कृतत्वराः । प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः

प्रोवाच धर्मवित् । प्रवेश्यन्तां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ ५ ॥

तत इति । द्वारि प्रतिहताः निरुद्धा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भार्गवेति । भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः, स चासौ च्यवनश्च तम् । महाराज्ञः महाराजस्य । दर्शनं प्रति अस्मदादीन् चोदयन्ति प्रेरयन्ति । महाराज्ञश्चोदयन्तीति च पाठः ॥ ४ ॥ तस्येति । भार्गवप्रमुखाः च्यवनप्रमुखाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

* एवमाहत्यास्मिन् काण्डे त्रयोदश सर्गाः प्रक्षिताः वेदितव्याः ।

शतमिति । समधिकम् अधिकसहितम् ॥ ७-१२ ॥ किमिति । किं करोमि किं कुर्याम् । सर्वकामकरः सर्वाभीष्टसाधकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्येति ।
साधुकारः साधु साध्विति संभाषणम् ॥ १५ ॥ ऊचुरिति । नान्यतः नान्यस्य ॥ १६ ॥ बहव इति । कार्यस्य गौरवं मत्वा ततः पूर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञां

राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वास्स्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रवेशयामास तदा तापसान् सुदुरासदान् ॥ ६ ॥ शतं समधिकं
तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥ ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बु
सत्कृतैः । गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन् बहु ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्य तु तत् सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः । तीर्थो
दकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ ९ ॥ उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् । इमान्यासनमुख्यानि
यथार्हमुपविश्यताम् ॥ १० ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । वृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनाषु
ते ॥ ११ ॥ उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जयः । प्रयतः प्राञ्जलिभूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किमागमन
कार्यं वः किं करोमि समाहितः । आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ १३ ॥ इदं राज्यं च सकलं जीवितं
च हृदि स्थितम् । सर्वमेतद्विजार्थं मे सत्यमेतदब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् ।
ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महता वृताः । उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव
भुवि नान्यतः ॥ १६ ॥ बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः । कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन्
॥ १७ ॥ त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् । ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात्
त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नाभ्यरोचयन् न कुर्वन्ति, अज्ञक्यनियोगापत्तिभयादिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि० उत्तरश्रीरामा० षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ पूर्वमिति । लोलायाः पुत्रो लोलापुत्रः ॥ ३-६ ॥ शूलमिति । शूलच्छूलं विनिष्कृष्येति । स्वशूलच्छक्तिमाकृष्य सृष्टे

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् । किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः ॥ १ ॥ तथा ब्रुवति
काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् । भयानां शूणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥ २ ॥ पूर्वं कृतयुगे राजन् दैतेयः सुमहा
बलः । लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥ ३ ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च
परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाऽभवत् ॥ ४ ॥ स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मे च सुसमाहितः । बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याऽकरो
त्तपः ॥ ५ ॥ रुद्रः प्रीतोऽभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः । बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ६ ॥ शूलं
शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ७ ॥ त्वयाऽयमतुलो धर्मो मत्प्र
सादकरः कृतः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ८ ॥ यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर । ताव
च्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९ ॥ यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलो भस्मसात् कृत्वा
पुनरेष्यति ते करम् ॥ १० ॥ एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः । प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
भगवन् मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२ ॥ तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्व
भूतपतिः शिवः । प्रत्युवाच महातेजा नैतदेवं भविष्यति ॥ १३ ॥ मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा ।
भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्विजिष्यते ॥ १४ ॥ यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । अवध्यः सर्वभूतानां
शूलहस्तो भविष्यति ॥ १५ ॥ एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम् । भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम्
॥ १६ ॥ तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा ॥ १७ ॥

त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यावदिति । नाशम् अदर्शनम् ॥ ९-१३ ॥ मेति । मत्प्रसादकृता मत्प्रसादजसन्तोपजनितेत्यर्थः ॥ १४-१६ ॥ तस्येति । कुम्भीनसी

माल्यवत्पुत्र्याः अनलायाः सुता रावणस्वसा पूर्वं मधुना हृतेति विभीषणेन रावणं प्रत्युक्ता । हिः प्रसिद्धौ ॥ १७-१९ ॥ स इति । वरं न्यवेदयत्
यावच्छूलं तव हस्ते तावदवध्यत्वं तवेत्येवंरूपं वरवृत्तान्तम् ॥ २०-२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः । बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥ १८ ॥ तं पुत्रं
दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः । मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ १९ ॥ स विहाय त्विमं लोकं
प्रविष्टो वरुणालयम् । शूलं निवेदय लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २० ॥ स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा ।
सन्तापयति लोकांस्त्रीन् विशेषेण च तापसान् ॥ २१ ॥ एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् । श्रुत्वा प्रमाणं
काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ २२ ॥ बहवः पार्थिवा राम भयार्तेऽर्कषिभिः पुरा । अभयं याचिता वीर त्रातारं
न च विद्महे ॥ २३ ॥ ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् । त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिपम् । तत्
परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २४ ॥ इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत् । विनिवार
यितुं भवान् क्षमः कुरुतं काममहीनविक्रम ॥ २५ ॥ इत्यार्षे बाल्मीकीये० श्रीमदुत्तर० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥
तथोक्ते तानृषीन् रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥ १ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा
ऋषयः सर्व एव ते । ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २ ॥ आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ।
आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३ ॥ हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्रिपान् । मानुषांश्चैव कुरुते नित्य
माहारमाह्निकम् ॥ ४ ॥ ततोऽन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः । संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५ ॥

अथ शत्रुघ्नस्य लवणासुरवधार्थं प्रेषणम्-तथेत्यादि ॥ १ ॥ राघवस्येति । यथा ववृधे यादृगाहारादिना वर्धते स्म तथा निवेदयामासुः ॥ २-७ ॥

क इति । कस्यांश इति पृष्ठा स्वयमेव निश्चिनोति-भरतस्येति ॥ ८ ॥ ९ ॥ भरतस्येति । आसनं हित्वा आसनादुत्थायेत्यर्थः ॥ १०-१५ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् । घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञाय
तथा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् । स भ्रातृन् सहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७ ॥ को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः
स विधीयताम् । भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् । अह
मेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् । लक्ष्मणावरजस्तस्थौ
हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १० ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् । कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दनः
॥ ११ ॥ आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता । सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥ १२ ॥ दुःखानि
च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव । शयानो दुःखशय्यासु नन्दिग्रामेऽवसत् पुरा ॥ १३ ॥ फलमूलाशनो भूत्वा जटी
चीरधरस्तथा । अनुभूयेद्दशं दुःखमेष राघवनन्दनः । प्रेक्ष्ये मयि स्थिते राजन् न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ १४ ॥
तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् । एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ १५ ॥ राज्ये त्वामभि
षेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे । निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६ ॥ शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने
॥ १७ ॥ यो हि शत्रुं समुत्पाटय पार्थिवस्य पुनः क्षये । न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥ १८ ॥ स
त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् । राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९ ॥

राज्य इति । निवेशय, अत्रैव नगर इति शेषः । अथवा तत्रैव तिष्ठेति भावः । अवेक्षसे, अक्लेशनीयत्वेनेति शेषः ॥ १६ ॥ शूर इति । निवेशने
नूतनगृहनिर्माण इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मधोस्तु नगरे त्वामभिषेक्ष्यामीत्यत्र हेतुमाह-यो हीति । नृपं तत्रेति । उत्पादितवंशनृपराज्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

उत्तरं च न वक्तव्यमिति । त्वत्समीप एव मया वस्तव्यमित्यादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अभिषेकमिति । विधिना मन्त्रेण च पुरस्कृतम् ॥ २१ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम । बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥ २० ॥
अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् । वसिष्ठप्रमुखैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ २१ ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत् । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १ ॥ अधर्मं विन्न काकुत्स्थ
ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर । कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥ अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ । तव
चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥ त्वत्तो मया श्रुत वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् । नोत्तरं हि मया वाच्यं
मध्यमे प्रतिजानति ॥ ४ ॥ व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि लवणं मृधे । तस्येयं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥

अथ रामेण स्वसन्निधावेव मधुराज्ये शत्रुघ्नमभिषिच्य लवणवधोपायोपदेशपूर्वकं तद्व्यर्थं दिव्यास्त्रप्रदानम्-एवमित्यादि ॥ १ ॥ अधर्ममिति ।
विन्न वेद्मीत्यर्थः । अस्मिन्नित्युक्तं विवृणोति-कथमित्यादि । तिष्ठत्सु ज्येष्ठेष्विति गुरुवैषम्यमार्पम् । कथमभिषिच्यते न कथमपि, अधर्म एवेत्यर्थः
॥ २ ॥ अवश्यमिति । तव शासनं चावश्यं करणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वत्त इति । मध्यमे भ्रातरि भरते इत्यर्थः । घोरं लवणं हन्तास्मीति प्रतिजानति
सति । हि यस्मात् । मया उत्तरं ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्यं वक्तुं न योग्यम् ॥ ४ ॥ व्याहृतमिति । तथाप्यहं मृधे युद्धे लवणं हन्तास्मीति दुर्वचो

स०-अखण्डभूमण्डलाधिपतिपुरतस्त्वां विना ज्येष्ठयोस्ततोश्च पुरान्तरेऽभिषेचनं मम कथमिति व्रीडामुपागमत् । अत एव रामं संलप्य बहुवचनप्रयोगः ॥ १ ॥ शासनं श्रुतिकृतं ज्येष्ठेषु सत्सु कनीयसां नाभिषेको
विवेकिभिः कार्य इति लक्षणम् । अवश्यं करणीयम्, तव च शासनं राज्याभिषेकसम्पादनरूपं दुरतिक्रमम्, ज्येष्ठाज्ञावज्ञानस्यानौचित्यादित्युभयतः स्पष्टा रञ्जतेति भावः । एवमर्थ एव च शब्दसमुच्चयान्तरसमुच्चायक
इति ज्ञेयम् । उत्तरश्लोकश्चानुकूलितो भवति ॥ ३ ॥ इदं कथमवगतं भवत्येत आह-त्वत्त इति । त्वत्तः वक्तुः । श्रुतिभिः करणैः मया श्रुतम् । मध्यमे भरते प्रतिजानति हन्ताहं लवणमिति प्रतिज्ञां कुर्वति
सति मध्ये उत्तरं मया न वाच्यम् । अमया अज्ञानेन दुर्वचो व्याहृतमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्याहृतं तस्यास्य मे दुरुक्तस्येयं दुर्गतिः दुष्टकार्यस्य प्राप्तिः । तच्च ज्येष्ठातिक्रमेण आत्माभिषेचनम् ॥ ५ ॥ उक्तमर्थं व्यावर्तयति-उत्तरं हीत्यादि । ज्येष्ठेन भरतेनाभिहिते सति ततः परमुत्तरं न वक्तुमुचितमेव । किंचाधर्मसहितमपि । अत एव परलोकविवर्जितमपि । तव शासनं च दुरतिक्रममिति शेषः ॥ ६ ॥ फलितमाह-सोऽहमित्यादि । भरतोक्तेः प्रथमं कृतोत्तरवचनः सोऽहं हे काकुत्स्थ ! तव ज्येष्ठस्योत्तरं द्वितीयं न वक्ष्यामि । तत्र हेतुमाह-

उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः । अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६ ॥ सोऽहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम् । मा द्वितीयेन दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ॥ ७ ॥ कामकारो ह्यहं राजंस्तवास्मि पुरुषर्षभ । अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥ एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना । उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥ सम्भारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः । अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १० ॥ पुरोहितं च काकुत्स्थं नैगमानृत्विजस्तथा । मन्त्रिणश्चैव तान् सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ११ ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन् महारथाः । अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम् । प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ १२ ॥ तथाऽभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः । सम्प्रहर्षकरः श्रीमान् राघवस्य पुरस्य च ॥ १३ ॥ अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसंनिभः । अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रैरिव मरुद्गणैः ॥ १४ ॥

मेति । द्वितीयेन ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतत् । भरते जिगमिषत्यहं गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपां दण्डः पतितः । त्वया अभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भावः ॥ ७ ॥ फलितमाह-कामकार इति । अहं तव कामकारोऽस्मि अभीष्टनियोगकर्ताऽस्मि । मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभिषेकस्वीकारे । अधर्मं ज्येष्ठातिक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमित्तम् । काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्यालोकस्य अधर्मम् अधर्मबुद्धिं जहि परिहर ॥ ८ ॥ एवमिति । संहृष्ट इति । कृताभिषेकनियोगत्वादिति भावः । अभिषेकस्य सम्भारान् अभिषेकोपकरणानि । लक्ष्मणं भरतं तथेति । प्राधान्यात् सुमन्त्रादीनपीत्यर्थः । अन्यथाऽऽनयध्वमिति बहुवचनं विरुध्येत ॥ ९-१७ ॥

तत इति । तेजः शत्रुसंहारोचितबलवीर्यम् ॥ १८ ॥ अयमिति । अयं मया दीयमानः ॥ १९ ॥ अमोघत्वे हेतुमाह-सृष्ट इत्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ सृष्ट इति । विधाते सृष्टिविघ्ने वर्तमानयोः, तत्परयोरित्यर्थः । सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशे सर्वरक्षसाम् । मधुकैटभयोर्वीर विधाते सर्वरक्षसामिति च पाठः ।

अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । पौराः प्रमुदिताश्चासन् ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ १५ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं केकयी तथा । चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ॥ १६ ॥ ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः । हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ १७ ॥ ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः । उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥ अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरञ्जयः । अनेन लवणं सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥ १९ ॥ सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥ २० ॥ स्वयम्भूरजितो देवो यन्नापश्यन् सुरासुराः । अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं तु शरोत्तमः ॥ २१ ॥ सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः । मधुकैटभयोर्वीर विधाते वर्तमानयोः । स्रष्टुकामेन लोकांस्त्रीन् तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२ ॥ तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा । अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २३ ॥ नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना । मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महांस्त्रासो भवेदिति ॥ २४ ॥ यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना । दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २५ ॥ स तं निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनः पुनः । दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदा तु युद्धमाकांक्षन् कश्चिदेनं समाह्वयेत् । तदा शूलं गृहीत्वा तं भस्म रक्षः करोति हि ॥ २७ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् । अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २८ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ नायमिति । अनेन शरेण महान् त्रासो भवेदित्यलक्ष्यविषये महास्त्रप्रयोगे तदीयांश्च सर्वान् लक्ष्मीकृत्य नाशयेदिति भावः । अनेन रावणादपि बलीयान् लवण इति सूचितम् । महान् हासो भवेदिति च पाठः ॥ २४ ॥ गृहीतशूलस्य तस्य दुर्जयत्वात्तदग्रहणाय पुरप्रवेशनिरोधमुप दिशति-यच्च तस्येत्यादि । मधोर्दत्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यदेति । युद्धमाकाङ्क्षन्निति, अनेन सहेति शेषः ॥ २७ ॥ स इति । तमायुधविनाकृतम्

आयुधविवर्जितम्, उपलक्ष्येति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अन्यथेति । यदि त्वेवं कृत इति । यदा त्वेवमुक्तरीत्या कृतमनुष्ठितं भवति तदा त्वेवं कृते सति सः अवश्यं विनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ एतदिति । विपर्ययः परिहार इत्यर्थः । श्रीमत इति । कृत्यमाज्ञापनम् । अत्र कश्चिजल्पति-अत्र रामेण दुरतिक्रमत्वं शूलिन उक्तमिति विष्णोरप्यधिको रुद्र इति । तन्न, अवतारमर्यादया तादृशोक्तिसंभवाद्यथा ब्रह्मास्त्रबन्धने दुरतिक्रमो ब्रह्मणो महिमेत्यादि । यद्वा दुरतिक्रमं कृत्यं भगवतैव तस्य बहुमन्तव्यत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणि० उत्तरश्रीरामायण० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ । आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २९ ॥ अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति । यदि त्वेवं कृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः । श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तर० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः । पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १ ॥ इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ । रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ । आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥ बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् । सम्भाषासम्प्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥ न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः । सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठसि राघव ॥ ६ ॥

अथ शत्रुघ्नप्रस्थापनम्-एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अन्तरेति । अन्तरा मध्ये निवासस्थले नानापण्यैरुपशोभिताः । नानावर्णोपशोभिता इति पाठे वर्णाः ब्राह्मणादयः । आपण्यवीथ्यस्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्येति । पर्याप्तधनवाहन इत्यत्र धनं पञ्चादयः ॥ ४ ॥ बलं चेति । सुभृतं सुसंपूर्णम् । सम्भाषायाः सम्यग्बचनस्य संप्रदानेन उक्त्या ॥ ५ ॥ न हीति । यत्र प्रदेशे तिष्ठसि स्थास्यसि तत्र वनप्रदेशे अर्था न सन्ति अतः सर्वं गृहीत्वा गन्तव्य

मित्यर्थः ॥ ६ ॥ तत इति । प्रस्थाप्य संस्थाप्य । मासमात्रोपितः अयोध्यायां पथि एक एव गच्छ ॥ ७ ॥ यथेति । एवं हि पूर्वजेन संमन्त्रितो लवण
वधार्थं सेनया सह शत्रुघ्नो यातीति वार्तापरिहारार्थं केवलं बलमेवाग्रे मुनिभिः सह गच्छतु । तच्च ग्रीष्मावशेषेण शनैः शनैर्गङ्गायाः परतीरे विशतु ।
ब्राह्मणैः समुद्योजितं बलं श्रुत्वा स विश्वस्य वर्तते । तत्रान्तरे त्वमस्मान्नगरात् केवलं ब्राह्मणान् गृहीत्वा अज्ञातं गत्वा तं जहीति । अशङ्कितं त्वदागति

ततो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् । एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥ ७ ॥ यथा त्वां न प्रजा
नाति गच्छन्तं युद्धकांक्षिणम् । लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ॥ ८ ॥ न तस्य मृत्युरन्योऽस्ति कश्चिद्धि
पुरुषर्षभ । दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९ ॥ स हि ग्रीष्मेऽपयाते तु वर्षारात्र उपागते । हन्यास्त्वं
लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥ १० ॥ महर्षीस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः । यथा ग्रीष्मावशेषेण
तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११ ॥ तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः । अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः
॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान् महाबलान् । सेनामुख्यान् समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ एते
वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ । स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥ १४ ॥ तथा तांस्तु समा
ज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्वलम् । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामं प्रदक्षिणीकृत्य
शिरसाऽभिप्रणम्य च । रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥

शङ्कारहितं यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ नेति । मृत्युर्मारकः । अन्यः अशङ्किततया तदुपरोधकव्यतिरिक्तः नास्ति । एतदेवोपपादयति-दर्शनमित्यादि
॥ ९ ॥ वसन्ते प्रस्थितस्यापि न स युद्धकाल इत्याह-स हीत्यादि । वर्षारात्रे वर्षाकाले । समासान्त आर्षः । स हि काल इति । वर्षासु राजानः केऽपि
युद्धाय न निर्गच्छन्तीति निर्भयो निःशूल एव चरति, अतः स एवास्य वधावसर इति भावः ॥ १० ॥ तद्दीदानीं निर्गमने किं प्रयोजनमित्यत्राह-
महर्षीनि ॥ ११ ॥ तत्रेति । तत्र जाह्नवीपरतीरे । अग्रतः परमार्ग इत्यर्थः । धनुषा सार्धं नान्येन बलेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एत इति । एते

प्रसिद्धा इत्यर्थः । वः युष्माकम् । वासा गणिताः । यत्र यत्र गणिते वासे निवत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेनैव स्थातव्यम् ॥ १४-१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज
विरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः । पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् । प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम
महाबलः ॥ १७ ॥ प्रस्थाप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसङ्कुलाम् । उवास मासं तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ
प्रयातो रघुवंशवर्धनः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥
प्रस्थाप्य तु बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि । एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥ द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य
राघवनन्दनः । वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ।
कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ भगवन् वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः । श्वः प्रभाते गमिष्यामि
प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः । प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः
॥ ५ ॥ स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य हि । आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य
तदा पूजां फलमूलं च भोजनम् । भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ ॥ स भुक्त्वा फलमूलं च महर्षिं
तमुवाच ह । इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८ ॥

प्रस्थाप्येत्यादि स्पष्टम् ॥ १-३ ॥ रामेण यथाज्ञातगमनं संग्रहेणोक्त्वा अयोध्यातो द्विरात्रगमनानन्तरवृत्तमाह-भगवन्निति । वारुणीं वरुणपालिताम् ।
दारुणां दिशमिति पाठे-दारुणां लवणाधिष्ठितत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्येति । प्रहस्येति । अनिवेदितमपि शत्रुघ्नागमननिमित्तं ज्ञातव्यमित्यभि
प्रायः ॥ ५ ॥ स्वमिति । राघवाणां कुलस्य स्वं स्वभूतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ स इति । इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपत इति । तवाश्रमसमीपतः इयं

स०-मासमात्रोषितः, अयोध्यायामिति शेषः ॥ १ ॥ अन्तरे अयोध्यावाल्मीक्याश्रमयोर्मध्ये । द्विरात्रमुष्य वासं सायंकाले निवासयोग्यम् ॥ २ ॥

वर्तमाना यज्ञविभूतिः यज्ञस्य समृद्धिः कस्य यजमानस्य ? ॥८॥ तदिति । आयतनं यज्ञायतनम् ॥९॥१०॥ स इति । चञ्चूर्यमाणं मुहुर्मुहुः चरन्तम् ।
 चरतेर्यङन्ताच्छानच् । “उत्परस्यातः” इत्युत्त्वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । निर्मृगं कृतं वनं च दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥१३॥१४॥ निरीक्षमाणमिति । निरीक्ष
 तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् । शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९ ॥ युष्माकं पूर्वको
 राजा सुदासस्तस्य भूपतेः । पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १० ॥ स बाल एव सौदासो मृगयामुप
 चक्रमे । चञ्चूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥ शार्दूलरूपिणौ धोरौ मृगान् बहुसहस्रशः । भक्षमाणा
 वसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥ स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् । क्रोधेन महताऽऽविष्टौ जघा
 नैकं महेषुणा ॥ १३ ॥ विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः । विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४ ॥
 निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः । सन्तापमकरोद्धारं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यस्मादनपराधं त्वं
 सहायं मम जघ्नवान् । तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः । अश्वमेधं महायज्ञं तं
 वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८ ॥ तत्र यज्ञो महानासीत् बहुवर्षगणायुतः । समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत्
 ॥ १९ ॥ अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् । वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः ॥ २० ॥ अस्य यज्ञस्य
 जातोऽन्तः सामिषं भोजनं मम । दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥ २१ ॥

माणं स्वसहायभूतं द्वितीयरक्षो निरीक्षमाणं प्रथमरक्षो दृष्ट्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवमिति । कालपर्याययोगेन बहुकालातिवाहकर्मयोगेन युक्तोऽभवत्
 ॥ १७ ॥ राजेति । अस्याश्रमसमीपत इति । अस्याश्रमस्येत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १८-२१ ॥

स०—पूर्ववैरं द्वयोर्द्विपिनोरेकमारणजम् । वसिष्ठरूपी तदाकारः ॥ २० ॥ अथ यज्ञावसानान्ते इति पाठः—हे यज्ञावसान यज्ञस्य अवसानं यस्य येन वा तत्सम्बुद्धिः, समापितसवनं राजन् ! अन्ते तव समीप
 एव, न तु पारोक्ष्येण । “अन्तः प्राप्तोऽन्तिके” इति विश्वः । सामिषं भोजनं शुद्धमांससहितम् ॥ २१ ॥

तदिति । भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाचेति, भोजनार्थमिति शेषः ॥ २२-२५ ॥ स इति । मदयन्त्या राजपत्न्या ॥ २६-३२ ॥ स इति । ब्रह्मरूपिणा
 तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा । भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ हविष्यं सामिषं
 स्वादु यथा भवति भोजनम् । तथा कुरुष्व शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३ ॥ शासनात् पार्थिवेन्द्रस्य सूदः
 सम्भ्रान्तमानसः । स राक्षसः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥ स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् ।
 इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहतम् ॥ २५ ॥ स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् । मदयन्त्या नरव्याघ्र
 सामिषं रक्षसाहतम् ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भाजनं गतम् । क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे
 ॥ २७ ॥ यस्मात्त्वं भोजनं राजन् ममैतद्वातुमिच्छसि । तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥ ततः
 क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना । वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥ राजन् प्रभुर्यतोऽस्माकं
 वसिष्ठो भगवानृषिः । प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३० ॥ ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् ।
 व्यसर्जयत् धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥ तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ । तदाप्रभृति
 राजाऽसौ सौदासः सुमहायशाः । कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ ३२ ॥ स राजा सह पत्न्या वै
 प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः । पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् ।
 पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४ ॥ मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः । नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं
 प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठरूपधरेण यदुक्तं तद्वचो वसिष्ठं प्रति प्रोवाच ॥ ३३ ॥ तदिति । तत्पार्थिवेन्द्रस्य प्रणिपातवाक्यं रक्षोविकृतं च श्रुत्वा । रक्षसाधिकृतमिति पाठे

स०-ब्रह्मरूपिणा ब्राह्मणवेषवता । संस्कारकुशलान् सूदान् स्वपकारिणः । सूदान् संस्कारकुशलानुवाच इति पाठः ॥ २२ ॥

अधिकृतं राजद्वेषमाश्रित्य कृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ काल इति । व्यतीतं न स्मरिष्यसि मया हठाच्छप्तं न मनसि कुर्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्येति । कल्माषपाद इति तस्य नामान्तरम् । शापानन्तरं मित्रसहः कुपितः सन् वसिष्ठं शप्तुं जलमाददे । स्वयमेव मां नियुज्य कथं पुनः स्वयमेव कुप्यतीति । तदा तद्भार्या समागत्य सर्वथा गुरुर्न प्रतिशापार्ह इति प्रतिषिद्धवती । ततो राजा तद्वचः साध्विति मत्वा शापाय गृहीतं जलं स्वपादे

कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति । मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३६ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदनः । प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७ ॥ तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् । आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥ तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् । विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्री० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १ ॥

ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः । वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ॥ २ ॥

भगवन् रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥

प्रक्षिप्तवान् । तदाप्रभृति कल्माषपादनामाऽभवत् । कल्माषं कोपगृहीतशापजलकृतनीलरूपता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ यामेवेत्यादि । यस्यां राज्यामित्यर्थः । दारकद्वयं पुत्रद्वयम् । प्रसूता प्रसूतवती ॥ १ ॥ २ ॥ भगवन्निति । भूतविनाशिनीं बालग्रहविनाशिनीम् ॥ ३-५ ॥

स०—द्वादशवर्षाणि कालः तदात्मा गतश्चेच्छापस्यान्तः पूर्ववदवस्थानं भविष्यति । अतीतं न स्मरिष्यसि राक्षसत्वावस्थायामतीतं राजत्वं पुना राजत्वप्राप्त्यनन्तरं रक्षस्त्वं च न स्मरिष्यसि । अत्रैवादिपूर्वोक्ता शक्तिशापब्राह्मणशापादिकथानुसन्धेया । अत्र राजाज्ञां विना सूदरूपिणा रक्षसा मानुषामिषं वसिष्ठाय दत्तमिति । भारते तु—तस्यौ च द्विजसत्तम इति । स द्विजो ब्रह्मजान्यः । तथैव “ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूद मानाय सत्वरम् । उवाच राजा संस्पृष्ट ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् । गच्छायुष्मन्वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते । अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय । एवमुक्तस्ततस्सूदस्तोनासाद्यामिषं कञ्चित् । निवेदयामास तदा नेति तस्मै व्यथान्वितः । राजा तु रक्षसाविष्टस्सदमाह गतव्ययः । अन्धेन नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ ” इति राज्ञ आज्ञयैव मानुषमांसदानोक्तेरतदान एतादृशशापदानानौचित्याच्च कल्पमेदेनार्थव्यवस्था कल्पनीया । एकरक्षस्त्वविषय एव बहुशापः ॥ ३६ ॥

कुशमुष्टिमिति । लवं चैवेति । अधःप्रदेशलूनकुशमुष्टयेकदेशमित्यर्थः । कुशमुष्टयग्राधोभागाभ्यां क्रमाज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥
य इति । निर्मार्जनीयः निर्मार्जनाहो यतो जातः ततः कुश इति नाम, अकरोदिति शेषः ॥ ७ ॥ यश्चावर इति । ताभ्यां तयोः कुमारयोर्मध्य इत्यर्थः ।
लवेन लूनकुशमुष्टयधोभागेन । वृद्धाभिर्मार्जनीय इति । सूतिकागृहमध्ये ऋषिप्रवेशाभावात् ॥ ८ ॥ एवमिति । ख्यातियुक्तौ भविष्यत इति । यम

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥ जगाम तत्र हृष्टात्मा
ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५ ॥ कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः ।
वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥ ६ ॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्जनीय
स्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७ ॥ यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः । निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लव
इत्येव नामतः ॥ ८ ॥ एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः
॥ ९ ॥ तां रक्षां जगृहस्ताश्च मुनिहस्तात् समाहिताः । अकुर्वन्श्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥ तथा तां
क्रियमाणां च वृद्धाभिर्जन्म नाम च । सङ्कीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ ११ ॥ अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः
शुश्राव सुमहत् प्रियम् । पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्टयेति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥

जातकौ यमलौ ॥ ९ ॥ तामिति । ततः अनन्तरम् । समाहितास्ता वृद्धाः मुनिहस्तात्तां मुनिना दीयमानां रक्षां च जगृहुः, पुत्रयोः प्रदानार्थमिति
शेषः । रक्षामकुर्वन्निति, वृद्धा इति शेषः ॥ १० ॥ तथेति । जन्म च नाम चेति । यद्यपि जातकर्म पुत्रजन्मदिवसे कर्तव्यं न तु नामकरणम्, तथाप्येवं
नामकौ भविष्यत इति ऋषिवचनात्तच्छ्रवणमात्रमिति मन्तव्यम् । सङ्कीर्तनं च रामस्येति । रामपत्नी प्रसूतेति मुनिदारकवचःश्रवणात् । वाल्मीकिः पर्ण
शालां गत्वा सामान्यतो दिष्ट्या दृष्टेति सूचयन् मुनिं प्रति हर्षेणाह-अर्धरात्र इत्यादिना । अनेन सीता विसृष्टेति रामादित्रयव्यतिरिक्तैर्न ज्ञातमिति

सूचितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तथेति । वर्षासु भवा वार्षिकी, तत्रापि श्रावणी श्रावणमासवर्तिनी काचिद्रात्रिरिति । लघुविक्रम इत्यग्रेण संबन्धः । लघुविक्रमेति पाठे-शीघ्रगमनेति रात्रिविशेषणम् ॥ १३ ॥ प्रभात इति । मुनिं वाल्मीकिम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति । मुनिभिः सार्धमित्यनेन सेना गङ्गातीर एव स्थापितेति सूचितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमः ॥ १३ ॥ प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् । मुनिं प्राञ्जलिरामन्त्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः ॥ १४ ॥ स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि । ऋषीणां पुण्यकीर्तिनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५ ॥ स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः । कथाभिरभि रूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः ॥ १६ ॥ स काञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतो रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् । कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्री० षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् । पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥ १ ॥ शूलस्य च बलं ब्रह्मन् के च पूर्वं विनाशिताः । अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः । प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३ ॥ असङ्ख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन । इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥ ४ ॥ अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली । मान्धातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५ ॥ स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः । सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६ ॥

अथेत्यादि । प्रवृत्तायामागतायामित्यर्थः । पप्रच्छ, शूलवृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ शूलस्येति । अनेन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः के पूर्वं शूलेन निपातिता इति पप्रच्छेति योजना । ब्रह्मन्त्रित्यारभ्य प्रश्नवचनम् । अनेनेति लवणः परामृश्यते । अनेन लवणबलं शूलबलं च पृष्टं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥ असङ्ख्येयानीति । अस्य शूलस्य यानि शत्रुसंहारकर्माणि तान्यसङ्ख्येयानि । तत्र प्रसिद्धमेकं दर्शयति-इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति । यद्वृत्तं यद्यापारम् तच्छृणुष्व ॥ ४-७ ॥

अर्धेति । शक्रस्यार्धासनेन अर्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा भूत्वा सुरगणैर्वन्द्यमानः स्थास्य इति प्रतिज्ञां कृत्वा दिवमध्यारोहत ॥ ८ ॥ ९ ॥ राजा

इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् । मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥ अर्धासनेन शक्रस्य
राज्यार्धेन च पार्थिवः । वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥ तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९ ॥ राजा त्वं मानुषे लोके न तावत् पुरुषर्षभ । अकृत्वा पृथिवीं
वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १० ॥ यदि वारं समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे । देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः
॥ ११ ॥ इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मान्धाता वाक्यमब्रवीत् । क मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥ तमुवाच
सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः । मधुपुत्रो मधुवने न तेज्ञां कुरुतेऽनघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषि
तम् । व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥ आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं द्विया किञ्चिदवाङ्मुखः । पुन
रेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५ ॥ स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः । आजगाम मधोः पुत्रं वशे
कर्तुमरिन्दमः ॥ १६ ॥ स काक्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः । दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य हि ॥ १७ ॥
स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् । वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८ ॥ चिरायमाणे दूते तु
राजा क्रोधसमन्वितः । अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥ १९ ॥ ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ।
वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २० ॥ तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् । भस्मीकृत्वा नृपं भूयो
लवणस्यागमत् करम् ॥ २१ ॥ एवं स राजा सुमहान् हतः सबलवाहनः । शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२

त्वमिति । तावत् प्रथमतः मानुष एव लोके सर्वात्मना न राजाऽसि स त्वं पृथिवीमेव वश्यामकृत्वा कथमिह देवराज्यमिच्छसि ॥ १०-१२ ॥ तमिति ।
तेज्ञामिति सन्धिरार्षः । ते आज्ञाम् ॥ १३-१८ ॥ चिरायमाण इति । चिरायमाणे विलम्बं कुर्वाणे ॥ १९-२२ ॥

अथ श्रुतशूलबलं प्रति स्वविजयसन्देहनिवृत्तय आह-श्वः प्रभात इत्यादि ॥ २३-२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्री० सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः । अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३ ॥ लोकानां स्वस्ति
चैव स्यात् कृते कर्मणि च त्वया ॥ २४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः । शूलस्य च बलं घोरमप्रमेयं
नरर्षभ । विनाशश्चैव मान्धातुर्यत्तेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५ ॥ त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन् वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ।
शूलं विना निर्गतमामिषार्थं ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६ ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तरश्री० सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
कथां कथयतां तेषां जयं चाकांक्षतां शुभम् । व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले
तस्मिन् काले स राक्षसः । निर्गतस्तु पुराद्धीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् ।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत् ॥ ३ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः । आगच्छद्रुद्रसाहसं प्राणिनां
भारमुद्रहन् ॥ ४ ॥ ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् । तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५ ॥
ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम । भक्षितानि मया रोषात् कालमाकांक्षसे नु किम् ॥ ६ ॥ आहारश्चास्य सम्पूर्णो
ममायं पुरुषाधम । स्वयं प्रविष्टोऽद्य मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥ तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः । शत्रुघ्नो
वीर्यसम्पन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥ ८ ॥ तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रै
र्विनिष्पतन् ॥ ९ ॥ उवाच च सुसंकुब्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् । योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्रुद्रयुद्धं त्वया सह ॥ १० ॥

कथामित्यादि ॥ १ ॥ तत इति । भक्ष्याहारप्रचोदितः भक्ष्यस्याहारः आहरणं तेन प्रचोदितः ॥ २ ॥ (अतिष्ठत् अतिष्ठत्) ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति ।
अनेन आयुधेन ॥ ५-७ ॥ तस्येति । रोषादिति । दुःखान्दाभ्यामिव रोषादप्यश्रु जायते ॥ ८ ॥ तस्येति । गात्रैः विनिष्पतन्निति । गात्रेभ्यो विनिष्पत
स०-तेजोमयाः तेजोमयः । मरीच्यो मरीचयः कराः " भातुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः " इत्यमरः । स्त्रीपुंसाधिकारे " त्रुटिमसिमरीचयः " इति लिङ्गानुशासनम् । सर्वगात्रैः सर्वाङ्गैः । विनिष्पतन् विन्यपतन्

॥ ९ ॥ द्रुद्रयुद्धं योद्धुं कर्तुम् । अद्रुद्रयुद्धं निशाचरमित्यन्वयः । त्वया सह योद्धुमिच्छामीत्युवाच ॥ १० ॥

त्रित्यर्थः ॥ ९-११ ॥ तस्येति । मे मत्तो जीवन्न गमिष्यसि ॥ १२ ॥ १३ ॥ मम मातृष्वसुरिति । अयमर्थः पूर्वमुक्तः ॥ १४ ॥ तच्चेति । मया अवज्ञां
 पुरतः कृत्वा यूयं विशेषतः क्षान्ता इति संबन्धः । मया पूर्वं विशेषत इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥ निहताश्चेति । भूताश्च भविष्याश्च वर्तमानाश्च पुरुषाः
 पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकांक्षी तवागबः ॥ ११ ॥ तस्य मे युद्धकामस्य
 द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् । शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां न मे जीवन् गमिष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहस
 त्रिव । प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते ॥ १३ ॥ मम मातृष्वसुभ्राता रावणो राक्षसाधिपः । हतो रामेण दुर्बुद्धे
 स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४ ॥ तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् । अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः
 ॥ १५ ॥ निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा । भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६ ॥ तस्य ते युद्ध
 कामस्य युद्ध दास्यामि दुर्मते । तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये । ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम्
 ॥ १७ ॥ तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क्व मे जीवन् गमिष्यसि । शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ १८ ॥ यो हि
 विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ । स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥ तस्मात् सुदृष्टं कुरु जीवलोकं
 शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि । यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥ इत्यार्षे
 बाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

सर्वेऽपि मे मया निहताः । केचित्परे तृणं यथा भवति तथा परिभूताश्च अलक्षीकृताश्च ॥ १६ ॥ तस्येति । यादृशं तुभ्यमीप्सितं तादृशं युद्धं दास्यामि ।
 सज्जये यावदायुधमिति । आयुधं गृहीत्वा सज्जयिष्ये तावत्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तमिति । तम् आयुधं जिघृक्षुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ यो हीति । प्रसरम् अवका
 शम्, शूलग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारव्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

स०—कुलक्षयम् कुलस्य क्षयो येन तत् । सर्वं कर्म क्षान्तम् । साऽपि क्षमा नाक्षमत्वेनेत्याह अवज्ञां पुरत इति । कियानयं राम इति पुरतोऽवज्ञां कृत्वा अलक्षीकृत्य । विशेषत इत्यनेन युष्मन्मूलपुरुष
 मान्वातृघातकस्य युष्मद्वधस्तुकर एव । ततोऽलक्षीकरणमिति सूचयति । क्षान्ता इत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ आनये आनयिष्यामि ॥ १७ ॥

अथ लवणवधः-तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १-९ ॥ शत्रुघ्नश्चेति । एकैकमिति, वृक्षमिति शेषः ॥ १०-१३ ॥ तमिति । लब्धान्तरमपि शूलग्रहणं प्रति

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ पाणौ पाणिं विनि
ष्पिष्य दन्तान् कटकटाप्य च । लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥ तमाह्वयन्तं सौमित्रिर्लवणं घोर
दर्शनम् । शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथाऽन्ये निर्जितास्त्वया । तदद्य बाणा
भिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥ ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन् मया त्वां निहतं रणे । पश्यन्तु विप्राविद्वांसस्त्रिदशा
इव रावणम् ॥ ५ ॥ त्वयि मद्राणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर । पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥
अद्य मद्राहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः । प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७ ॥ एवमुक्तो महावृक्षं लवणः
क्रोधमूर्च्छितः । शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाऽच्छिनत् ॥ ८ ॥ तददृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु । पाद
पान् सुबहून् गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्रुली ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् । त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद
नतपर्वभिः ॥ १० ॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि । शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११ ॥
ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते
वीरे हाहाकारो महानभूत् । ऋषीणां देवसङ्घानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥ तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि
पातितम् । रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥ नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् ।
ततो हत इति ज्ञात्वा तान् भक्षान् समुदावहत् ॥ १५ ॥

स०-भूता भविष्याश्च मया निहता इति तेनोक्तस्योत्तरं वक्ति-न शत्रुघ्न इति । यदा त्वया ते निहताः तदा न जातः शत्रुघ्नः । अनेन तद्विलक्षणलक्षणवत्तां स्वस्य सूचयति ॥ ४ ॥ तिल०-वज्रनिभाननः
वज्रायुधसमाग्रभागः । अंशुः किरणः ॥ ७ ॥

लब्धावकाशमपीत्यर्थः ॥ १४-१८ ॥ असृगिति । असृक्चन्दनदिग्धाङ्गम् असृग्यैश्चन्दनैः लिप्तदेहम् । पतत्रिणं बाणम् । दानवेन्द्ररूपाः अचलेन्द्राः

मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः । शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः सम्प्रपूजितः ॥ १६ ॥ ततो दिव्यममोघं
तं जग्राह शरमुत्तमम् । ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७ ॥ वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरसन्निभम् ।
नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८ ॥ असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्रं पतत्रिणम् । दानवेन्द्राचलेन्द्राणां
मसुराणां च दारणम् ॥ १९ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन्
॥ २० ॥ स देवासुरगन्धर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् । जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ उवाच देवदेवेशं
वरदं प्रपितामहम् । कच्चिल्लोकक्षयो देव सम्प्राप्तो वा युगक्षयः ॥ २२ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्रपितामह । देवानां
भयसम्मोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः । भयकारणमाचष्ट लोकानां
मभयङ्करः । उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥ २४ ॥ वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः । तेजसा तस्य
संमूढाः सर्वे स्म सुरसत्तमाः ॥ २५ ॥ एष पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः संनातनः । शरस्तेजोमयो वत्सा येन वै भय
मागतम् ॥ २६ ॥ एष वै कैटभस्यार्थं मधुनश्च महाशरः । सृष्टो महात्मना तेन वधार्थं दैत्ययोस्तयोः ॥ २७ ॥

तेषां दारणम् ॥ १९-२६ ॥ एष इति । तेन भगवतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

स०-तस्य शरस्य तेजसा सर्वे सुरसत्तमा मूढाः ॥ २५ ॥ इयन्महत्त्वं त्वं वद कुतः शरस्येत्यत आह-एष इति । अपूर्वस्य न विद्यते पूर्वो यस्य सोऽपूर्वः । एषोऽपूर्वस्य इति पाठः । अनादिः । तस्य देवस्य पूर्वस्येति
यावत् । संनातनः । एषोऽपूर्वस्येति पूर्वस्य लोककर्तुः देवस्य एष शरः । और्षस्तन्निविरिति नागोजिमृद्व्याख्यानन्वास्माकीनगमनिकायामनिर्वाहाश्रयणीयार्थत्वं विना क्षिप्यां सम्भवत्यामुपेक्षणीयम् ॥ २६ ॥

एक एवेति । महात्मनस्तस्य विष्णोरेषा शरमयी तनुरेव पूर्वा प्राचीनमूर्तिः । एषा एवेत्यसन्धिरार्धः ॥ २८ ॥ इत इति । वध्यमानं लवणमिति संबन्धः ।

एक एव प्रजानाति विष्णुस्तेजोमयं शरम् । एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना । रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ २९ ॥ तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः । आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ ॥ ३० ॥ तं शरं दिव्यसङ्काशं शत्रुघ्नकरधारितम् । ददृशुः सर्वभूतानि युगा न्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ३१ ॥ आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनन्दनः । सिंहनादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ ३२ ॥ आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना । लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३३ ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः । तं मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥ ३४ ॥ उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३५ ॥ गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः । पुनरेवागमत्तूणमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३६ ॥ शत्रुघ्नशर निर्भिन्नो लवणः स निशाचरः । पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ३७ ॥ तच्च शूलं महत्तेन हते लवणं राक्षसे । पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ ३८ ॥ एकेषुपातेन भृशं निपात्य लोकत्रयस्यापि रघुप्रवीरः । विनिर्बभावुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३९ ॥ ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः । दिष्ट्या जयो दाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशान्तः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे० श्रीमदुत्तर० एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

॥ २९-४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

स०—यदि रामोऽजानानस्तर्हि अहितं शत्रुहृत् शत्रुघ्नायेतरासुसाधारणं बाणं कथं दत्तवानित्यत आह—एषा एवेति । असन्धिरार्धः । तस्य महात्मनो विष्णोः पूर्वा या तनुः सैषा रामतनुः, अतो ज्ञानं दानं रामीयं सम्भवतीति भावः । एतादृशासदशरधारणसामर्थ्यं दुर्बलस्य शत्रुघ्नस्य कथमायातमित्यतो वाऽऽह—एवेति । पूर्वा विष्णोस्तनुरेषा एतच्छत्रुप्रान्तर्गता । आह्वया तदावेशेन चैतद्वारणमिति मन्तव्यम् । “सङ्कर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपैराविष्ट आसीन्निष्ठु तेषु विष्णुः” इत्याचार्योक्तिः । पूर्वा तनुर्यथा तथा एषा बाणमयी तनुः तत्सन्निधानात्तनुत्ववचनमिति वा ॥ २८ ॥

हते त्वित्यादि ॥ १-४ ॥ इयमिति । मधुरा मनोहरा । निवेशं राजधानीत्वम् ॥ ५ ॥ तमिति । शूरा सेना यस्यां सा शूरसेना ॥ ६ ॥ ७ ॥ सेति ।
श्रावणेन श्रावणमासालम्बनेन । निवेशनं स्थापनम् । समारभत् समारभते स्म ॥ ८ ॥ सेति । द्वादशमे द्वादश इत्यर्थः । पुरा पूर्वम् । प्रथमे द्वादशे

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १ ॥ दिष्ट्या ते विजयो
वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः । हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥ २ ॥ वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रत्युवाच महा
बाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ ४ ॥ इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता । निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेऽस्तु वरः परः
॥ ५ ॥ तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् । भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६ ॥ ते तथोक्त्वा महा
त्मानो दिवमारुरुहुस्तदा । शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७ ॥ सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्न
शासनम् । निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८ ॥ सा पुरा दिव्यसङ्काशा वर्षे द्वादशमे शुभे । निविष्टा
शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥ क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः । अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुज
पालिता ॥ १० ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता । शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः । चातुर्वर्ण्य
समायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥ ११ ॥ यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् । तच्छोभयति शत्रुघ्नो नाना
वर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥ आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समन्ततः । शोभितां शोभनीयैश्च तथाऽन्येर्देवमानुषैः ॥ १३ ॥

वर्षे सा पुरी निविष्टा । शूरसेनानां राज्ञां विषयो देशश्चाकुतोभयो जातः ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्धचन्द्रेति । अर्धचन्द्रप्रतीकाशा अर्धचन्द्राकारसंस्थाना
॥ ११ ॥ यच्च तेनेति । यत्पुरा तेन लवणेन कृतं तदेव शुभ्रं सुधाधवलं कृत्वा शोभयति स्म ॥ १२-१५ ॥

सं-सेन्द्राः इन्द्रसहिताः । साग्निपुरोगमाः अग्निश्चासौ पुरोगमश्च तेन सहिताः । पुनरग्निपुरस्करणं बाणस्य लवणमारकस्य तेजोमयत्वायुक्तमिति मन्तव्यम् । तेजोमयं शरमिति पूर्वमुक्तेः ॥ १ ॥

तस्येति । रामपादाविति । द्वादशवर्षातिक्रमे भ्रातृदर्शनस्य दुष्टत्वादिति भावः ॥१६॥१७॥ इति श्रीगोविन्द० उत्तरश्रीरामा० सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् । नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥१४॥ तां समृद्धां
समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः । निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥१५॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां
पुरीम् । रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६ ॥ ततः स ताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभि
संवृताम् । नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मनिं रघुकुलवंशवर्धनः ॥१७॥ इति उत्तरश्री० सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥
ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् । अयोध्यां चकमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥ ततो मन्त्रिपुरोर्गांश्च
बलमुख्यान्निवर्त्य च । जगाम हयमुख्यैश्च रथानां च शतेन सः ॥ २ ॥ स गत्वा गणितान् वासान् सप्ताष्टौ रघु
नन्दनः । वाल्मीक्याश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥ ३ ॥ सौऽभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः । पाद्य
मर्ह्यं तथाऽऽतिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ॥४॥ बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः । कथयामास स मुनिः शत्रु
घ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥ उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् । सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया
॥ ६ ॥ बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः । लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ॥७॥ स त्वया निहतः
पापो लीलया पुरुषर्षभ । जगतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा ॥ ८ ॥ रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः ।
इदं तु सुमहतं कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥९॥ प्रीतिश्चास्मिन् परा जाता देवानां लवणे हते । भूतानां चैव सर्वेषां
जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥ तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत् पुरुषर्षभ । सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ॥ ११ ॥

तत इत्यादि ॥१-५॥ उवाचेति । लवणस्य वधाश्रितम्, वृत्तान्तमिति शेषः ॥६-१०॥ तच्चेति । सभायामिति, युद्धं द्रष्टुमागतायामिति शेषः ॥ ११ ॥

ममेति । परा गतिः परमप्रयोजनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ स इति । गीतमाधुर्यमिति । आश्रमान्तरे गायतोः कुशलवयोरिति शेषः ॥ १४ ॥ तन्त्रीति । तन्त्रीलयसमायुक्तं तन्त्री वीणा, लयस्तालमानम् । त्रिस्थानकरणान्वितं हृदयकण्ठमुखलक्षणवर्णोत्पत्तिस्थानेन करणेन अवितं संयुक्तम् । संस्कृतं

ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते । उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामुनिः । आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥ १३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् । शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले यथाक्रमम् ॥ १४ ॥ तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् । संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् । शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले पुरा कृतम् ॥ १५ ॥ तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः । श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः ॥ १६ ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्चस्य मुहुर्मुहुः । तस्मिन् गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् ॥ १७ ॥ पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसम्पदम् । अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन् ॥ १८ ॥ परस्परं च ये तत्र सैनिकाः सम्बभाषिरे । किमिदं क्व च वर्तामः किमेतत् स्वप्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः । शृणुमः किमिदं स्वप्नो गीतबन्धं श्रितो भवेत् ॥ २० ॥ विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् । साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत् सर्वान् कौतूहलसमन्वितान् । सैनिका न क्षमोऽस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः ॥ २२ ॥

संस्कृतशब्दरूपम् । लक्षणं व्याकरणलक्षणम् । समतालेन गानोचिततालशब्देन च समन्वितम् रामचरितं रामचरितविषयम् ॥ १५ ॥ तानीति । पूर्वशः पूर्वस्मिन् काले । यथावृत्तानि यथाप्रवृत्तान्यनुभवसिद्धानि । अक्षराणि गीताक्षराणि ॥ १६ ॥ स इति । तस्मिन् गीते वर्तमानमिव स्थितम् ॥ १७ ॥ पदानुगाश्चेति । अवाङ्मुखाश्च दीनाश्चेति । एवं रामचरित्रगायकोऽस्माभिर्न दृष्ट इत्यवाङ्मुखत्वादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ अर्थ इति । पुरा दृष्टः अपरोक्षदृष्टः ।

तमर्थमाश्रमपदे आश्रमस्थाने शृणुमः । किंन्विदमाश्रमासंभावितमित्यर्थः ॥ २०-२२ ॥ आश्चर्याणीति । अन्वेष्टुमवगन्तुं प्रष्टुं चेत्यर्थः ॥ २३॥ २४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः । न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महामुनिम् ॥ २३ ॥ एवं तद्वाक्यमुक्त्वा
च सैनिकान् रघुनन्दनः । अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्य
श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा । चिन्तयन्तमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्री
लयसमन्वितम् । श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाहिकं
क्रमम् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ भगवन् द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् । त्वयाऽनुज्ञातु
मिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥ इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् । वाल्मीकिः सम्परिष्वज्य विससर्ज च
राघवम् ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् । अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६ ॥ स प्रविष्टः
पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः । प्रविवेश महाबाहुयत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७ ॥ स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्र
निभाननम् । पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८ ॥ अभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । उवाच प्राञ्जलि
र्वाक्यं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥ यथाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत् कृतवानहम् । हतः स लवणः पापः पुरी चास्य
निवेशिता ॥ १० ॥ द्वादशैते गता वर्षास्त्वां विना रघुनन्दन । नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥

तं शयानमित्यादि ॥ १-३ ॥ भगवन्निति । राघवं रघुगोत्रापत्यम् । रघुनन्दनं रघुकुलनन्दनम् । त्वयाऽनुज्ञातुमिति तवानुज्ञामित्यर्थः । एभिरिति

मुनिभिरिति शेषः ॥४-१२॥ एवमिति । क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रियविचारः ॥१३-२१॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥
स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम । मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥१२॥ एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं
परिष्वज्येदमब्रवीत् । मा विषादं कृथाः शूर नैतत् क्षत्रियचेष्टितम् ॥१३॥ नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव ।
प्रजा नः परिपालया हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥ काले काले च मां वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् । आगच्छ त्वं
नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव ॥ १५ ॥ ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः । अवश्यं करणीयं च राज्यस्य
परिपालनम् ॥ १६ ॥ तस्मात्त्वं वत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस । ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥
रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोगतम् । शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ सप्तरात्रं च
काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया । उप्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्य
पराक्रमम् । भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥ दूरमाभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना । भरतेन च शत्रुघ्नो
जगामाशु पुरं ततः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥
प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः । प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १ ॥ ततः कतिपया
हस्सु वृद्धो जानपदो द्विजः । मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २ ॥ रुदन् बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसम
न्विताः । असकृत् पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥

अथ मृतबालकब्राह्मणस्य राजद्वारि विलापः-प्रस्थाप्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ रुदन्निति । असकृत् पुत्र पुत्रेति स्नेहसमन्विता बहुविधा वाचः रुदन् विलपन् ।
स०-विप्रवासेषु बहुतिथ्यप्रवासेषु । हि यतः प्रजाः परिपालया इति हि प्रसिद्धिः ततो न क्षत्रिया अवसीदन्ति । राघव नावसीदन्ति राघव प्रजाः परिपालया इत्यनुशास्यव्यापारद्वयानुरूप्येण राघवेति द्विरभिधा
नम् ॥ १४ ॥ वृश्चिकमयापलायमानस्याशीविषमुखे निपातनीत्या द्वादशसंवत्सरोविरहं सोढुमनीशानस्य पुनः प्रवासं कुरु, कुरु प्रजारक्षणमित्युपदेशो न शोमत इत्यतस्तं स्वाभिमततदभिमतानुच्छित्या समाधत्ते
काले काले त्विति । तव पुरं मधुराम् ॥ १५ ॥

रुदन् बहुविधं विप्र इति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अप्राप्तेति । कालमापन्नं कालवशं गतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ नेति । न स्मरामि अकृतत्वादेवेति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति । विषये देशे । यथा सर्वानुभवादितः पूर्वं नेदृशं दृष्टपूर्वम् ॥ ९ ॥ अद्य तु-रामस्य दुष्कृतमित्यादि ॥ १० ॥ न हीति । त्वं राज

किन्नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् । यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४ ॥ अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम् । अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५ ॥ अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः । अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६ ॥ न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहम् । सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव स्मराम्यहम् ॥ ७ ॥ केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः । अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् । मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ९ ॥ रामस्य दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः । यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥ न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् । त्वं राजन् जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ११ ॥ राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् । ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् दीर्घमायुरवाप्स्यसि । उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन् सुमहाबल ॥ १३ ॥

नित्यादिना आभिमुख्येन वादः ॥ ११ ॥ राजद्वारीति । सुखी भवेत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ॥ १२ ॥ भ्रातृभिरिति । उषिताः स्म, एतावत्कालमिति शेषः ॥ १३ ॥

स०-अहं गमिष्यामि । जननी माता गमिष्यति । गमिष्यामीति दुःखसमयत्वात्पुत्रव्यत्यासात्पुरुषव्यत्यासो वा ॥ ६ ॥ तव पातकित्वात्पोतवातो जात इत्यत आह-नेति । सर्वेषां प्राणिनां विषये अनृतं हिंसां च पापम् एतदितरजन्मान्तरे पापमुपाजितवतामेतर्हि गर्हितकृतौ संस्कारवशान्मतिरुदेवादेव नोदिता । अतो देहान्तरेऽपि नावटिष्ट दुरिष्टमिति ज्ञायते । अत इदमनुचितमिति भावः ॥ ७ ॥ रामस्य बहुज्ञस्य कथं दुष्कृतमित्यत आह-चिन् किमिति । चिन् ज्ञानम्, किं किंकला । सत्यप्यप्रयोजकेति भावः । दशानामपत्यानां स्थाने स्थित एको मृत इति दुःखं विपुलमिति द्योतयितुं बालानामिति बहुवचनम् ॥ १० ॥

इदमिति । तव वशे राज्ये नोऽस्माकं स्वल्पमपि सुखं न ॥१४॥ संप्रतीति । अन्तं करोतीत्यन्तकरणम् । कर्तरि ल्युट् । बालान्तकरणं राममासाद्य
महात्मनामिक्ष्वाकूणां विषयः संप्रत्यनाथो जातः, रक्षकसुराजरहितो जात इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कथमित्यं कथ्यत इत्यत्राह—राजदोषैरित्यादि ॥१६॥
इदं तु पतितं ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिताः । कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् ॥१४॥ सम्प्रत्यनाथो
विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥ राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा
ह्यविधिपालिताः । असद्रवृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ १६ ॥ यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च । कुर्वते
न च रक्षाऽस्ति तदा कालकृतं भयम् ॥ १७ ॥ सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः । पुरे जनपदे चापि ततो
बालवधो ह्ययम् ॥ १८ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः । राजानं दुःखसन्तप्तः सुतं तमुपगृहते ॥ १९ ॥
इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥
तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम् । शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥१॥ स दुःखेन च सन्तप्तो
मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् । वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातरौ सहनैगमान् ॥ २ ॥ ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः ।
राजानं देवसङ्काशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥३॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः । कात्यायनोऽथ जाबालि
गौतमो नारदस्तथा । एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ ४ ॥ महर्षीन् समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥ ५ ॥

यद्वेति । अयुक्तानि अनुचितकृत्यानि । न च रक्षाऽस्ति अनुचितकृत्यनिवारणं यदा नास्ति तदैव कालकृतं भयम्, नान्यथेत्यर्थः ॥ १७ ॥
सुव्यक्तमिति । तस्मादेव ह्ययमकालवधः ॥ १८ ॥ एवमिति । राजानमुपरुध्य ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिसुकुटारख्याने उत्तरश्रीरामा
यणव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तथा त्वित्यादि ॥ १-५ ॥

स०—करुणं करुणयतीति तथा । दुःखशोकसमन्वितं श्रोतुर्वक्तुश्चेत्युभयविवक्षया दुःखशोकेत्युक्तिः । ' स दुःखेन च सन्तप्तः ' इत्यनुवादस्वारस्यात् ॥ १ ॥

तेषामिति । राघवः द्विजोऽयम् उपरोधत इति सर्वमाचष्टे ॥ ६ ॥ ७ ॥ शृण्विति । हे राजन् ! अकाले अयं बालस्य सङ्क्षयः यथा येन प्रकारेण प्राप्तः
 तच्छृणु । ततस्तस्य प्रतिक्रियायाः कर्तव्यतां श्रुत्वा तत्कुरुष्व ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयितुं पीठिकामाह-पुरेत्यादि । त्रेतायुगे अनर्हस्य
 शूद्रस्य तपश्चरणमधर्मः । तेनायं बालवध इति वक्तुं चतुर्युगधर्माः क्रमेण चोच्यन्ते । कृतयुगे ब्राह्मणा एव तपस्विनो भवन्ति अनशनप्रभृतिकाय
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् । राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधते ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो
 दीनस्य नारदः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां सन्निधौ नृपम् ॥ ७ ॥ शृणु राजन् यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः ।
 श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन् कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८ ॥ पुरा कृतयुगे राजन् ब्राह्मणा वै तपस्विनः । अब्राह्मणस्तदा
 राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९ ॥ तस्मिन् युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते । अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः
 ॥ १० ॥ ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् । क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्णेन तपसाऽन्विताः ॥ ११ ॥ वीर्येण
 तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि । मानवा ये महात्मानस्त्वत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रं च तत् सर्वं यत्
 पूर्वमपरं च यत् । युगयोरुभयोरसीत् समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३ ॥

कुंशकारिणो भवन्ति । ततस्तस्माद्ब्राह्मणः ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णः कथंचन तपस्वी न भवति । नित्यनैमित्तिककर्ममात्रपर एव भवति ॥ ९ ॥
 तस्मिन्निति । प्रज्वलिते तपसा दीप्ते । ब्रह्मभूते ब्राह्मणवर्णप्रधाने । अनावृते अज्ञानावरणरहिते । तस्मिन् युगे कृतयुगे । सर्व एव तदा अमृत्यवः मरणहेत्व
 धर्मलेशस्याप्यभावात् मरणरहिताः । अज्ञानानावृतत्वादीर्घदर्शिनः अतीतानागतज्ञाश्च भवन्ति ॥ १० ॥ तत इति । ततः कृतयुगावसाने । वपुष्मतां
 दृढशरीराणाम् । मानवानां मनुवंशक्षत्रियाणां संबन्धि त्रेतायुगं नाम भवति । तत्प्रधानत्वात्तत्संबन्धित्वम् । तत्र त्रेतायाम् । क्षत्रियाः पूर्णेन तपसा
 अन्विता जायन्ते ॥ ११ ॥ त्रेतायुगे तपस्विनो जाताः क्षत्रियाः कृतयुगे तपस्विभिर्ब्राह्मणैः किं तुल्याः ? नेत्याह-वीर्येणेति । अत्र त्रेतायुगे । युगे त्रेतायुगाख्ये
 युगे महात्मानो ये मानवाः सन्ति तदपेक्षया पूर्वजन्मनि पूर्वस्मिन् कृतयुगे ये मानवास्ते तपसा वीर्येण चाधिकाः ॥ १२ ॥ त्रेतायुगब्राह्मणास्तुल्या
 एवेत्याह-ब्रह्मेति । उभयोर्युगयोः कृतत्रेतयोः कृते यद्ब्रह्म पूर्वमुत्कृष्टम्, यच्च त्रेतायामपकृष्टं क्षत्रम् तदुभयं त्रेतायां समप्रधानमासीत् ॥ १३ ॥

एतदेवाह-अपश्यन्निति । सर्वे जनाः । ततः क्षत्रियात् । ब्राह्मणस्याधिकं विशेषं तु नापश्यन् । अपश्यन्तस्तु ते सर्वे इति च पाठः । तत्स्थापनमाचारभेदं वेदोदितं चक्रिरे । चातुर्वर्ण्यस्येत्यत्र स्वार्थे ष्यञ् । कृतयुगे तपस्तदभावाभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यं स्पष्टम् । त्रेतायुगे उभयोरपि तपस्साम्यात् वैलक्षण्यकरमाचारभेदमकल्पयन्नित्यर्थः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि वेदपुराणोक्ताचारव्यवस्थां महान्तोऽकल्पयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्मिन्निति । धर्मभूते यज्ञादिधर्मप्रधाने । अनावृते अधर्मावरणरहिते । तस्मिन् त्रेतायुगे प्रवृत्ते अधर्मः पादं चतुर्थांशं पातयदपातयत् वर्तयामास । त्रेतायुगपुरुषाः कृतयुगपुरुषवद्विमल

अपश्यन्तस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं ततः । स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य सम्मतम् ॥ १४ ॥ तस्मिन् युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते । अधर्मः पादमेकं तु पातयत् पृथिवीतले ॥ १५ ॥ अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मन्दं भविष्यति ॥ १६ ॥ आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् । अनृतं नाम तद्भूतं पादेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥ अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः । ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८ ॥ पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले । शुभान्येवाचरल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥

ज्ञानरहिततया ब्रह्मज्ञानाधिकारशून्याः वर्णाश्रमधर्मनिवाचरन्, अतो विमलज्ञानाभावादधर्मः पादमवतीर्णं इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमीपत्पापसंबन्धात्तदा तनानां जनानां प्रभावः पूर्वयुगपुरुषेभ्यः क्षीणोऽभूदित्याह-अधर्मेण हीति । भविष्यतीति भूते लट् । एवं त्रेतायुगजनानां प्रभावस्याल्पत्वेन सत्यसङ्कल्पत्वाकृष्टपच्यत्वादिसिद्धयभावात् कृष्यादिकमेव जीवनोपायोऽभूदित्याह-आमिषमिति । सर्वेषां कृतयुगब्राह्मणानां राज्ञां च भृशं मलं मलवन्निन्द्यमानमामिषं जीवनोपायः अनृतं कृषिर्नाम प्रसिद्धं यदस्ति तत्पृथिवीतले पादेन भूतं स्थितम् । कृतयुगपुरुषतुल्यवैभवाभावेनाकृष्टपच्यत्वाद्यभावात् त्रेतायुगपुरुषाणाम् अनृतमेव जीवनोपायोऽभूदित्यर्थः । “सेवा श्रवृत्तिरनृतं कृषिरूच्छशिलं त्वृतम्” इत्यमरः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमायुषः क्षयोऽप्यभूदित्याह-अनृतमिति । अधर्मतः अधर्मस्तदेकं पादमनृतलक्षणं जीवनोपायं पातयित्वा निक्षिप्य । ततस्तेनैव पातेन पूर्वं प्रथममायुषः परिनिष्ठितं विनाशः प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतम् । कृतयुगपुरुषापेक्षया त्रेतायुगपुरुषा न्यूनायुषोऽभवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवमनुभावस्यायुषः क्षये प्रवृत्ते सति भीताः सन्तः त्रेतायुग

पुरुषाः शुभाचरणे निरता आसन्नित्याह-पतिते त्विति । अधर्मे अधर्मजायुःक्षये । पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेणेति च पाठः ॥ १९ ॥ शुभाचारे भेद
मेव दर्शयति-त्रेतेति । शुश्रूषां पूर्ववर्णपरिचर्याम् । अपरे वैश्यशूद्राः, अकुर्वन्निति शेषः ॥ २० ॥ शुश्रूषावत् पूर्वोक्तकृप्यादिकमपि वैश्यशूद्रयोः

त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये । तपोऽतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २० ॥ स धर्मः परमस्तेषां
वैश्यशूद्रं समागमत् । पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मं चानृते च ह ।
ततः पूर्वं भृशं हासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२ ॥ ततः पादमधर्मः स द्वितीयमवतारयत् । ततो द्वापरसंज्ञाऽस्य युगस्य
समजायत ॥ २३ ॥ तस्मिन् द्वापरसंज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये । अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ तस्मिन्
द्वापरसङ्ख्याते तपो वैश्यान् समाविशत् । त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन् वर्णान् क्रमाद्वै तप आविशत् ॥ २५ ॥ त्रिभ्यो
युगेभ्यस्त्रीन् वर्णान् धर्मश्च परिनिष्ठितः । न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ । हीनवर्णो नृपश्चेष्ट तप्यते सुमहत्तपः
॥ २६ ॥ भविष्यच्छूद्रयोऽन्यां वै तपश्चर्या कलौ युगे । अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ २७ ॥

परमधर्मोऽभूदित्याह-स धर्म इति । स्वधर्मः परम इति च पाठः । पूजां चेति । वैश्यानां हि शुश्रूषा । अतोऽपि कृप्यादिकमेव परमो धर्मोऽभूत् । शूद्राणां
कृप्यादिभ्योऽपि शुश्रूषैव विशिष्टो धर्मोऽभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं त्रेतायुगे लोकस्थितिमुक्त्वा तदवस्थानकालस्थितिमाह-एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे
त्रेतायुगावसानकाले । अधर्मे अधर्मकार्ये आयुषः क्षये । अनृते कृप्याद्युपाये च प्रवृत्ते सति क्षीणायुषो वृत्तिकर्षिताश्च । पूर्वं त्रेतायुगस्थाः । हासं
विनाशमगमन् ॥ २२ ॥ तत इति । अधर्मः सः त्रेतायुगप्रसारितैकपादः ॥ २३ ॥ तस्मिन्निति । अधर्मस्याभिवृद्धिर्नाम त्रेतायुगपुरुषेभ्योऽल्पायुष्यम् ।
अनृतस्याभिवृद्धिस्तु श्रयासबाहुल्येन कृषेः सफलत्वम् ॥ २४ ॥ तस्मिन्निति । तपः वैश्यान् समाविशत्, वैश्यास्तपोधिकारिणोऽभवन्नित्यर्थः । एवं
युगत्रयधर्मानभिधाय प्रकृतं वक्तुं तत्रोपयुक्तमर्थं संक्षिप्याह-त्रिभ्य इति । हेतौ पञ्चमी ॥ २५ ॥ त्रिभ्य इति । प्रकृतं बालवधहेतुमाह-हीनेति ॥ २६ ॥
भविष्यदिति । इकारलोपश्छान्दसः । तपश्चर्या तपश्चरणाधिकारः । शूद्राणां तपश्चर्या कलियुगे एव धर्मो भविष्यति । अस्मिन् युगे त्वधर्म इत्याह-अधर्म

इति । रामराज्यस्य त्रेतायुगत्वेऽपि 'अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मनः' इत्युक्तेः, किमुत त्रेतायामित्यर्थः ॥२७-३०॥ कथमन्येषु पापं कुर्वाणेषु राज्ञो नरकप्राप्तिस्तत्राह-षड्भागस्येति ॥ ३१ ॥ स इति । तत्र यत्नं निराकरणयत्नम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स वै विषयपर्यन्ते तव राजन् महातपाः । अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २८ ॥ यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु । करोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः । क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ २९ ॥ अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च । षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ षड्भागस्य च भोक्ताऽसौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ ३१ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् । दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ ३२ ॥ एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् । भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा । प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् । बालस्य तु शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २ ॥

गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभिः । यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३ ॥

यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन् शिष्टकर्मणः । विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४ ॥

एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५ ॥

नारदस्येत्यादि ॥ १-३ ॥ उक्तार्थस्य विवरणम्-यथेत्यादि । बालस्य शरीर इति लिङ्गव्यत्ययः । विपत्तिः स्वरूपनाशः । भेदः सन्धिवन्धादिविनि

मुक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इङ्गितमिति । स त्विति । पुष्पकाधिष्ठातृचेतन इत्यर्थः ॥ ६-९ ॥ प्रायादिति । हरितं दिशम् । विचिन्वन्निति, शूद्रतपस्विनमिति
शेषः ॥ १० ॥ अपश्यमान इति । अपश्यमानः अपश्यन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ दक्षिणामिति । शैवलस्यस्य विन्ध्यसमीपवर्तिगिरेः ॥ १३-१६ ॥

इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः । आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीत् प्रणतो भूत्वा
अयमस्मि नराधिप । वश्यस्तव महाबाहो किङ्करः समुपस्थितः ॥ ७ ॥ भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नरा
धिपः । अभिवाद्य महर्षीस्तान् विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८ ॥ धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् । निक्षिप्य
नगरे वीरौ सौमित्रिभरताबुभौ ॥ ९ ॥ प्रायात् प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः । उत्तरामगमच्छ्रीमान् दिशं
हिमवता वृताम् ॥ १० ॥ अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् । पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः
॥ ११ ॥ प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् । पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥ दक्षिणां
दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः । शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः ॥ १३ ॥ तस्मिन् सरसि तप्यन्तं तापसं
सुमहत्तपः । ददर्श राघवः श्रीमान् लम्बमानमधोमुखम् ॥ १४ ॥ राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् । उवाच
स तदा वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५ ॥ कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम । कौतूहलात्त्वां पृच्छामि
रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥ १६ ॥ कोऽर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभः परोऽथवा । वराश्रयो यदर्थं त्वं तपस्यसि सुदुष्करम् ।
यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ १७ ॥ ब्राह्मणो वाऽसि भद्रं ते क्षत्रियो वाऽसि दुर्जयः । वैश्यस्तृतीय
वर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्तः स नराधिपेन ह्यवाकिञ्चरा दाशरथाय तस्मै । उवाच जातिं
नृपपुङ्गवाय यत्कारणे चैव तपःप्रयत्नः ॥ १९ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

कोऽर्थ इत्यादि । तुभ्यं तव वराश्रयः तपःप्रीतदेवतावरलभ्यो मनीषितोऽभीष्टोऽर्थः स्वर्गो वा अन्यो वा । यमाश्रित्य ॥ १७ ॥ ब्राह्मण इति । सत्यवाग्भव

सत्यं कथयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
तस्येत्यादि ॥ १-३ ॥ भाषत इति । तस्य शिर इत्यन्वयः ॥ ४-५ ॥ पुष्पवृष्टिरिति । पुष्पवृष्टिः, पपातेति शेषः । पुष्पवृष्टिश्च महतीति पाठे-तस्यैव

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । अवाक्छिरास्तथा भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शूद्रयोर्न्यां प्रसूतो
ऽस्मि शम्बुको नाम नामतः । देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २ ॥ न मिथ्याऽहं वदे राम देवलोकजिगी
षया । शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम् ॥ ३ ॥ भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् । निष्कृष्य
कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४ ॥ तस्मिन् शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । साधु साध्विति काकुत्स्थं
प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदिव्यानां सुसुगन्धिनाम् । पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात
ह ॥ ६ ॥ सुप्रीताश्चाब्रुवन् रामं देवाः सत्यपराक्रमम् । सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥ गृहाण च
वरं सौम्य यत्त्वमिच्छस्यरिन्दम । स्वर्गभाद्रं हि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः
सुसमाहितः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरन्दरम् ॥ ९ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु ।
दिशन्तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥ १० ॥ ममापचाराद्यातोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः । अप्राप्तकालः कालेन नीतो
वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ । द्विजस्य संश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम्
॥ १२ ॥ राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः । प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥

प्रपञ्चनं दिव्यानामित्यादि । प्रपपातेति, वृष्टिर्गिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ गृहाणेति । सुरकार्यमेवाह-स्वर्गभागिति । हि यस्माच्छूद्रः तपसा स्वर्गं नार्हः सोऽसौ
त्वत्कृततपोनिवर्तनेन स्वर्गभाद्रं न कृतः, तस्मादेव देवकार्यं कृतमित्यर्थः ॥ ८-१० ॥ ममेति । वैवस्वतक्षयं यमगृहम् ॥ ११ ॥ तमिति । द्विजस्येति ।

ते तव सुतं जीवयिष्यामीत्ययमर्थो मे मया द्विजस्य संश्रुतः प्रतिज्ञातः ॥१२॥१३॥ निर्वृत इति । अस्मिन्नहनि त्वया शूद्रशिरश्छेददिवसे । वरं विनापि स्वयमेव जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः ॥१४॥१५॥ स्वस्तीति । यामेति लोडुत्तमबहुवचनम् ॥१६-२०॥ दृष्ट्वेति । अविशेषतः अपक्षपातत इत्यर्थः ॥२१-२५॥

निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालकः । जीवितं प्राप्तवान् भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ॥ १४ ॥ यस्मिन् मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः । तस्मिन् मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥ १५ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ । अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६ ॥ तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः । द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७ ॥ काकुत्स्थ तद्रमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम् । त्वं चाप्यागच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः । आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १९ ॥ ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः । रामोऽप्यनुजगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा तु देवान् संप्राप्तानगस्त्यस्तपसां निधिः । अर्चयामास धर्मात्मा सर्वास्तानविशेषतः ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य ततः पूजां सम्पूज्य च महामुनिम् । जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकप्रष्टं सहानुगैः ॥ २२ ॥ गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च । ततोऽभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥ २४ ॥ तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः । स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ २५ ॥ त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः । अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः ॥ २६ ॥ सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रयातिनम् । ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २७ ॥

त्वमिति । हृदि स्थित इति । परब्रह्मभूतत्वान्मम हृदये मया स्थित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सुरा हीति । जीवापितः जीवनं प्रापितः । पुनरपि । अत्र त्वये

त्यत्र येति गायत्र्यक्षरं चतुर्विंशमित्याहुः ॥ २७-३० ॥ दत्तस्येति । पारितोषिकतया येन केनापि दत्तस्योत्तमवस्तुनः स्वयमनुपभुज्यान्त्यस्मै दानं

उप्यतां चेह रजनी सकाशे मम राघव । प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्तासि पुरमेव हि ॥ २८ ॥ त्वं हि नारा
यणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥ २९ ॥ इदं चाभरणं सौम्य
निर्मितं विश्वकर्मणा । दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रतिगृहीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ ३० ॥
दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत् फलमुच्यते । भरणे हि भवान् शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि ॥ ३१ ॥ त्वं हि शक्तस्तार
यितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः । तस्मात् प्रदास्ये विधिवत्तत् प्रतीच्छ नराधिप ॥ ३२ ॥ दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव
भास्करम् ॥ ३३ ॥ अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः । रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥
प्रतिग्रहोऽयं भगवन् ब्राह्मणस्याविगर्हितः । गृहीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण
दत्तं तद्वक्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६ ॥ आसन् कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे । अपा
र्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ३७ ॥ ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् । सुराणां स्थापितो राजा
त्वया देव शतक्रतुः ॥ ३८ ॥ प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् । तस्मै पूजां प्रयुज्जाना धूतपापाश्चरेमहि ।
न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥ ३९ ॥ प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥ ४० ॥ ततो
ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान् सवासवान् । समाहूयाऽब्रवीत् सर्वांस्तेजोभागान् प्रयच्छत ॥ ४१ ॥ ततो ददुलोक
पालाः सर्वे भागान् स्वतेजसः । अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ ४२ ॥

सुमहाफलमुच्यते । भरण इति । मरुतां देवानामपि भरणे रक्षणे । अपिशब्दात् किमुतैतद्भरण इत्यर्थः । भरणेऽपि भवान् शक्तः फलानां महतामपीति च

पाठः ॥ ३१-४७ ॥ प्रतिगृह्येति । आगमं प्राप्तिमार्गम् ॥ ४८ ॥ अत्यद्भुतमिति । कुतो वा केन वा निमित्तेन केन पुरुषेण वा हतमुपहतम्, दत्तमिति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एवमिति । त्रेतायुगे त्रेतायुगाख्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तर० षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

तं ब्रह्मा लोकपालानां सहांशैः समयोजयत् । ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥ ४३ ॥ तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः । वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४ ॥ कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा । यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः ॥ ४५ ॥ तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् । तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥ ४७ ॥ प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् । आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८ ॥ अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमुत्तमम् । कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हतम् ॥ ४९ ॥ कुतूहलितया ब्रह्मन् पृच्छामि त्वां महायशः । आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथा ब्रवीत् । शृणु राम यथा वृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१ ॥ रमणीयप्रदेशेऽस्मिन् वने यद् दृष्टवानहम् । आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् । समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १ ॥ तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् । अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २ ॥ तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह । फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपैः ॥ ३ ॥

पुरेत्यादि । पुरा त्रेतायुगे पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे । बहुविस्तरं बहुविस्तारम् । पक्षिवर्जितमिति । अरण्यम्, अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् अरण्ये तदेकदेशे । तपः कुर्वाणोऽहं तदरण्यमाक्रमितुम् आ समन्तात्पर्यटनं कृत्वा कात्स्न्येनावगन्तुमुपागमम् उपगतवान् ॥ २ ॥ तस्येति । निर्देष्टुं परि

स०-बहुरूपैश्च काननैः इति पाठः । बहुरूपैः अनेकाकारैः सुवर्णमयैर्वा । “बहुरूपं च पुरटम्” इति काठकभाष्याभिहिताभिधानात् । काननैः अवातरीः ॥ ३ ॥

ज्ञातुम् । न शशाक नाशकनुवम् । तस्य रूपमिति । सुखावहं रूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मेति । सुखास्वादम्, सुखावहप्राशनपानीयवदित्यर्थः ॥ ५ ॥
अरजस्कमिति । अरजस्कं निर्मलम् ॥ ६ ॥ पुराणमिति । नैदाधीं निदाघसंबन्धिनीम् ॥ ७ ॥ प्रभात इति । काले साधु काल्यम्, प्रातःकालकर्तव्यं

तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् । हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥ पद्मोत्पलसमाकीर्णं
समतिक्रान्तशैवलम् । तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ अरजस्कं तथाऽक्षोभ्यं श्रीमत् पक्षिगणायुतम् ।
समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥ पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम् । तत्राहमवसं रात्रिं नैदाधीं
पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे । अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमजरं क्वचिद् ॥ ८ ॥ पङ्क्तिभेदेन
पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम् । तिष्ठन्तं पर्यालक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ ९ ॥ तमर्थं चिन्तयानोऽहं मुहूर्ते तत्र
राघव । उषितोऽस्मि सरस्तीरे किं न्विदं स्यादिति प्रभो ॥ १० ॥ अथापश्यं मुहूर्ते दिव्यमद्भुतदर्शनम् । विमानं
परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ ११ ॥ अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन । उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्य
भूषणम् ॥ १२ ॥ गायन्ति दिव्यगेथानि वादयन्ति तथाऽपराः । क्ष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपराः
॥ १३ ॥ अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हमदण्डैश्च चामरैः । दौधूयुर्वदन तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ १४ ॥ ततः सिंहासनं
त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् । पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च । तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन
॥ १५ ॥ तथा भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम् । अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्पृष्टमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

स्नानकर्म उद्दिश्य उत्थाय उपचक्रमे । अपराक्षेऽपि लिङ्गार्पः ॥ ८ ॥ पङ्क्तिभेदेनेति । लक्ष्म्या, उपेतमिति शेषः ॥ ९-१५ ॥ तथेति । संस्पृष्टं शुद्धाचमनं

स०-चन्द्ररश्म्याभैः तदामकेशयुतैः । दौधूयुः, यद्भुगन्तोऽयम् ॥ १४ ॥ तं मया दृष्टम् ॥ १५ ॥

कर्तुमित्यर्थः ॥ १६॥१७॥ अहमित्यस्य क्रियाभेदाद्देवः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कस्येति । आहारः ईदृशो भावश्च देवसंमतः । अतः आश्चर्यमेव वर्तते । अतस्तत्सर्वं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २०-२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिसुकुटारख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७॥

उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गीं रघुपुङ्गव । आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥ तमहं देवसङ्काशमारो हन्तुदीक्ष्य वै । अथाहमब्रुवं वाक्यं स्वर्गिणं पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ को भवान् देवसङ्काश आहारश्च विगर्हितः । त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसंमतः । आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥ नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिदं श्वम् ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात् सूनृतया गिरा च । श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत् सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ॥ २२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् । प्राञ्जलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गीं रघुनन्दन ॥ १ ॥ शृणु ब्रह्मन् पुरा वृत्तं ममेतत् सुखदुःखयोः । अनतिक्रमणीयं हि यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २ ॥ पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशः । सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन् द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत । अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान् सुरथोऽभवत् ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ शृण्विति । सुखदुःखयोरिति । देवत्वश्वभुक्त्वरूपयोः, कारणमिति शेषः ॥ २-४ ॥

सू०-अहं देवसङ्काशमिति पदमेकम् । अहं देवो रुद्रः, तत्सङ्काशम्, तेन नाहमिति पुनरुक्तम् । तमारोहन्तमुदीक्ष्य तमेवाहमब्रुवमित्यन्वयः । अतस्तमिति च नाधिकम् । तमेव पुरुषर्षभ इति पाठः ॥ १८ ॥ आहारः श्वरूपः । इदं श्वकले वस्त्रम् ॥ १९ ॥ सुखदुःखयोः दिव्यदेहशवाशननिमित्तकयोः, कारणमिति शेषः । अनतिक्रमणीयं अत्येतुमशक्यम् एतत्कारणं यथा पृच्छसि तथा आनुपूर्व्येण । पुरावृत्तं वक्ष्यामि शृण्वित्यन्वयः ॥ २ ॥ द्वाभ्यां स्त्रीभ्याम् एकस्यामेक एकस्यामेक इति पुत्रद्वयमजायत । तन्नामनी आह-अहमिति । अहं ज्येष्ठः । सुरथ इत्यपरः यवीयान् ॥ ४ ॥

तत इति । धर्म्यं धर्मादनपेतं यथा भवति तथा ॥ ५ ॥ ६ ॥ सोऽहमिति । निमित्ते कस्मिंश्चिदिति । केनचिन्निमित्तेन लक्षणेन सामुद्रिकादिना । विज्ञातायुः निश्चितायुरवाधिः । कालधर्मं हृदि न्यस्य । स्वस्य मरणकालं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ७-१० ॥ तस्येति । स्वर्गभूतस्य स्वर्गं प्राप्तस्य । स्वर्गोऽत्र

ततः पितरि स्वर्गते पौरा मामभ्यषेचयन् । तत्राहं कृतवान् राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि ममातीतानि सुव्रत । राज्यं कारयतो ब्रह्मन् प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥ सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम । कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥ ७ ॥ सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८ ॥ भ्रातरं सुरथं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् । इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥ ९ ॥ सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने । तत्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥ तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम । बाधेते परमोदार ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः । गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥ ११ ॥ भगवन् ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः । कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् ॥ १२ ॥ आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३ ॥ पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज । स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः ॥ १४ ॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् । अनुत्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५ ॥ तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्माऽपि वने सत्त्वनिषेविते । पुरा तु भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप । न हि दत्ता त्वयेन्द्राभयस्मादतिथयेऽपि वै ॥ १६ ॥ दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे । तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥ १७ ॥ स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् । भक्षयित्वाऽमृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥

ब्रह्मलोकः ॥ ११-१४ ॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टमिति । मुख्यं तपो न कृतम्, स्वशरीरमेव केवलं त्वया पुष्टम् । अनुत्तमकृतावापं बीजं न रोहते हि ॥ १५ ॥ १६ ॥ दत्तमिति । सूक्ष्मोऽपि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । सूक्ष्ममपि अत्यल्पमपि । ते दत्तं दानं नास्ति देवपित्रतिथिषु । किन्तु तप एव केवलं

निषेवसे निषेवितवानित्यर्थः । “ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्रं परमं तपः ” इत्युक्तं दृढसमाधिरूपं तप एव कृतमित्यर्थः ॥ १७-२० ॥
सोऽहमिति । कुर्मि करोमि ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्येति । कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रं प्राप्तस्य । विमोचय, मामिति शेषः ॥ २३-२७ ॥ मयेति । तस्मिन्

यदा तु तद्रनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे ॥ १९ ॥ स हि तारयितुं
सौम्य शक्तः सुरगणानपि । किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् ॥ २० ॥ सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य
निश्चयम् । आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ बहून् वर्षगणान् ब्रह्मन् भुज्यमानमिदं मया । क्षयं
नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२ ॥ तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोचय । अन्येषां न गतिर्ह्यत्र
कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥ २३ ॥ इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम । प्रतिगृहीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि
॥ २४ ॥ इदं तावत् सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज । भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददात्याभरणानि च ॥ २५ ॥ सर्वान्
कामान् प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुङ्गव । तारणे भगवन् मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं
श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् । तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २७ ॥ मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ।
मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८ ॥ प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा । तृप्तः प्रमुदितो राजा
जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ २९ ॥ तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम । तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम्
॥ ३० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टमस्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

तारणनिमित्ते । विननाश ह पुनर्भक्षणाय नोपस्थितमित्यर्थः ॥ २८-३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारव्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने
अष्टमस्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

तदित्यादि । गौरवात् सर्वज्ञः सर्ववक्तेति संभावनया ॥ १ ॥ भगवन्निति । स यत्र तप्यति तद्वनं कथममृगद्विजम् ? ॥ २ ॥ तदिति । कथं तादृशं तद्वनं तपश्चर्तुं चरितुं प्रविष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरेति । दण्डधरो राजा प्रभुः वर्णाश्रमविभागतद्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ॥५-७॥ प्रीत इति । दण्डेन चेति । क्षत्रिय

तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वाऽगस्त्यस्य राघवः । गौरवाद्विस्मयाच्चैव पुनः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः । श्वेतो वैदर्भको राजा कथं स्यादमृगद्विजम् ॥ २ ॥ तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । वाक्यं परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥ पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः ॥ ५ ॥ तं पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् । पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव । ततः परमसन्तुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥ प्रीतोऽस्मि परमोदार त्वं कर्तासि न संशयः । दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८ ॥ अपराधिषु यो दण्डः पातयेते मानवेषु वै । स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥ ९ ॥ तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान् भव पुत्रक । धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ इति तं बहु सन्दिश्य मनुः पुत्रं समाधिना । जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११ ॥ प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः । जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ १२ ॥ कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् । जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३ ॥

सहजधर्मभूतेन । अकारणे दण्डं मा, पातयेति शेषः ॥ ८ ॥ ननु कथं परपीडावहो दण्डो युक्तः कर्तुमिति तत्राह-अपराधिष्वित्यादि । विधिवत् यथाशास्त्रम् यथापराधम् । मुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतीति । समाधिना योगेन ॥११॥१२॥ कर्मभिरिति । बहुरूपैरिति । यज्ञदानतपो

लक्षणैरित्यर्थः ॥ १३ ॥ तेषामिति । पूर्वजाः ज्येष्ठाः ॥ १४ ॥ नामेति । दण्ड इत्याख्याकरणं पितुः सर्वज्ञत्वात् अन्वर्थतावसायपूर्वकमित्याह-
अवश्यमित्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति । पर्वतरोधसि पर्वततटप्रान्ते ॥ १७-२० ॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन । मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४ ॥ नाम तस्य च दण्डेति पिता
चक्रेऽल्पमेधसः । अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अपश्यमानस्तं देशं धोरं पुत्रस्य राघव । विन्ध्य
शैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम ॥ १६ ॥ स दण्डस्तत्र राजाऽभूद्रम्ये पर्वतरोधसि । पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशय
दनुत्तमम् ॥ १७ ॥ पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो । पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥ एवं
स राजा तद्राज्यमकरोत् सपुरोहितः । प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा वृषा ॥ १९ ॥ ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः
सार्धं च तेनोशनसा तदानीम् । चकार राज्यं सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मी
कीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसम्भवः । अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥
ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् । अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥
अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् । रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोहरे ॥ ३ ॥
तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि । विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोऽपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४ ॥
स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः । अभिगम्य सुसंवितां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

एतदित्यादि । अस्यामेवापरं वाक्यमिति । प्रोक्तदानकथायामेव संबद्धम् अपरं तत्पृष्टोत्तरभूतं कथान्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अथेति । भार्गवः शुकः

तस्यायमपि भार्गवः तम् ॥ ३-६ ॥ तस्येति । मोहेन काममोहेन उन्मत्तः उचितानुचितवचनकर्मविवेकरहितः ॥७-९॥ यदि वाऽन्यदित्यादि । यदि वाऽन्यत्कामभोगानुकूलम् ॥ १० ॥ अन्यथेति । घोराभिसंहितं महानर्थसंबद्धम् ॥ ११-१३ ॥ प्रसादमिति । कालं क्षेप्तुं विलम्बं कर्तुमित्यर्थः ॥१४॥

कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वाऽसि सुता शुभे । पीडितोऽहमनङ्गेन गच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः । भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् ॥७॥ भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्या क्लिष्टकर्मणः । अरजां नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥ मा मां स्पृश बलाद्राजन् कन्या पितृवशा ह्यहम् । गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः । व्यसनं सुमहत क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः ॥ ९ ॥ यदि वाऽन्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा । वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥१०॥ अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद् घोराभिसंहितम् । क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ ११ ॥ दास्यते चानवद्याङ्गं तव मां याचितः पिता ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः । प्रत्युवाच मोहोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ॥१३॥ प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि । त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥१४॥ त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः । भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोभ्यां गृह्य बलाद्वली । विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥१६॥ एतमर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् । नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अरजाऽपि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः । प्रतीक्षन्ती सुसन्त्रस्ता पितरं देवसन्निभम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

त्वामिति । त्वां प्राप्य मे यदि वधादिर्भवेत्, भवतु नामेति शेषः ॥ १५ ॥ एवमिति । विस्फुरन्तीं विलुठन्तीम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अरजाऽपीति । प्रतीक्षन्ती पितरम्, आस्त इति शेषः । प्रतीक्षते स्म संत्रस्तेति च पाठः ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकु० उत्तरश्री० अशीतितमः सर्गः ॥८०॥

स मुहूर्तादित्यादि । उपश्रुत्येति, शिष्यमुखात् वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ स इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले ॥ २ ॥ ३॥ पश्यध्वमिति । विपरीतस्य विपरी-
तानुष्ठानस्य । विपत्तिं विनाशम्, मत्क्रोधतो जायमानामिति शेषः । अग्निशिखामिव स्थितां क्रुद्धामरजाम् । क्रुद्धादग्निशिखामिवेति पाठे क्रुद्धान्मतो
जायमानामग्निशिखासदृशीं विपत्तिं विनाशं पश्यध्वम् ॥ ४ ॥ क्षय इति । अस्य प्रातः क्षय इति योजना ॥ ५ ॥ शिखां वै स्पृष्टुमिच्छतीत्युक्ता

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः । स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः सन्नयवर्तत ॥ १ ॥ सोऽपश्यदरजां दीनां रजसा
समभिप्लुताम् । ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २ ॥ तस्य रोषः समभवत् क्षुधार्तस्य विशेषतः ।
निर्दहन्निव लोकांस्त्रीन् शिष्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥ पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मनः । विपत्तिं घोर
सङ्काशां क्रुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४ ॥ क्षयोऽस्य दुर्मतेः प्रातः सानुगस्य दुरात्मनः । यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै
स्पृष्टुमिच्छति ॥ ५ ॥ यस्मात् स कृतवान् पापमीदृशं घोरसंहितम् । तस्मात् प्राप्स्यति दुर्मधाः फलं पापस्य कर्मणः
॥ ६ ॥ सप्तरात्रेण राजाऽसौ सभृत्यबलवाहनः । पापकर्मसमाचारो बधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ समन्ताद्योजन
शतं विषयं चास्य दुर्मतेः । धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥ सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि
च । महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९ ॥ दण्डस्य विषयो यावत्तावत् सर्वसमुच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यं
सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत्
॥ ११ ॥ श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः । निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात् स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२ ॥

न्यापदेशार्थं विशदयति-यस्मादित्यादि । ईदृशमिति मत्पुत्रीधर्षणरूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ समन्तादिति । धक्ष्यत इति, नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
सर्वेति । विलयमगमन् गमिष्यन्तीति यावत् ॥ ९ ॥ दण्डस्येति । सर्वसमुच्छ्रयं चराचरप्राणिमात्रमित्यर्थः । उच्छ्रयत्यस्मादित्युच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवा-
लक्ष्यमिति । पांसुवर्षं प्रसिद्धप्रलयपांसुमहावर्षमिव प्राप्य सप्तरात्रं सप्तरात्रपर्यन्तम् अलक्ष्यं भविष्यतीति । विनष्टपुरपौरजानपदकं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥
इतीति । तदाश्रमवासिनमिति । स्वाश्रमनिवासिनमित्यर्थः । जनपदान्तेषु दण्डजनपदसीमान्तदेशेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ श्रुत्वेति । सोश्रमावसथ इति

छान्दसः सन्धिः । एतावता कथं तदमृगद्विजमित्यस्योत्तरं निवृत्तम् ॥ १२ ॥ निर्जनं वनं कथं तपसे प्रविष्ट इत्यस्योत्तरमाह—स तथेत्यादि । तव समलत्वात् इहैव वसेति । वासप्रयोजनमाह—सुसमाहितेति । शोभनसमाधिमतीत्यर्थः । समाध्यनुष्ठानस्यापि निमित्तमाह—दुर्मेध इति । यस्माद्धर्षण सहिष्णुर्दुर्बुद्धिरसि, ततः तादृशमलमोचनार्थं समाधिमती सती वसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं वस्तुं शक्यं पांसुवर्ष इत्यत्राह—इदं योजनपर्यन्तमित्यादि ॥ १४ ॥

स तथोक्ता मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् । इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥ इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् । अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम । अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५ ॥ श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽऽरजा भार्गवी तदा । तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता । इत्युक्ता भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६ ॥ तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् । सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७ ॥ तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवल्योर्नृप । शसो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्यं सहिते कृते ॥ १८ ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ १९ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव । सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २० ॥ एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः । कृतोदका नरन्याघ आदित्यं पर्युपासते ॥ २१ ॥

त्वत्समीप इति । सत्त्वाः पक्ष्यादयः । एवं चोशनसोऽनुग्रहेण सरःप्रदेशस्य सुखावहत्वात्सुखवासत्वाच्चात्र तपसे प्रविष्ट इति भावः ॥ १५-१७ ॥ तस्येति । तस्यासौ । व्यत्ययात् पृष्टी । सोऽसावित्यर्थः । सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहित इत्यर्थः । कृते कृतयुगे ॥ १८-२० ॥ एत इति । कृतोदकाः कृतस्नानादि

स०—हे दुर्मेधे दुर्मेधः ! दुर्मेधे नि (दु) यैज्ञादिमत्याश्रमे इति वा । असिच् बुद्धिपर्यायमेवाशब्दस्येति ज्ञायते । त्रीलिङ्गप्रजाशब्दसाहचर्यात् । यज्ञवाक्यं पुंलिङ्गः । “ मेघः, क्रतौ त्रिषां मेघा भवौ ” इति विश्वः । एतत्पापपरिहारार्थं सुसमाहिता इहाश्रमे वस ॥ १३ ॥

कर्माण इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स तैरिति । स रविः ब्रह्मवित्तमैः तीर्थसमीपे सहितैः संगतैस्तैर्ऋषिभिरभ्यस्तं ब्राह्मणं ब्रह्ममन्त्रतन्त्रयोगाभ्यासलक्षणपूजाम्,
प्राप्येति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः । रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः सन्व्यामुपासितुम् । उपाक्रमत् सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १ ॥ तत्रोदकमुपस्पृश्य
सन्व्यामन्वास्य पश्चिमाम् । आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं
तथौषधिम् । शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । प्रीतिश्च
परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४ ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाऽह्निकमरिन्दमः । ऋषिं समुपचक्राम गमनाय
रघूत्तमः ॥ ५ ॥ अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसम्भवम् । आपृच्छे स्वां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः । द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७ ॥

ऋषेरित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति । कन्दमूलं कन्दरूपं मूलं कन्दमूलम् । तथा औषधिं दिव्यौषधिरूपम्, जरापलितमभित्यर्थः । एवं बहुगुणं
नार्थं ददौ । भोजनार्थं तु शालिपवित्राणि पवित्रशाल्यन्नानात्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रभात इति । काल्यं प्रातःकालिकमाह्निकं कृत्वा । गमनाय
गमनानुज्ञार्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ धन्य इति । आगमिष्यामीति । अतः परमपि यदाऽऽकाङ्क्षा तदा आत्मनः पावनार्थमागमिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

स - कन्दमूलं कन्दरूपं मूलमिति नामोक्तिमद् । कन्दः सरणादिः । “कन्दस्तु खरणे सख्यमूले जलधरेऽपि च” इति विश्वः । मूलं शिफा “मूलमाये शिफायां च” इति च विश्वः । औषधम्
कल्यादि । शाल्यादीनि दिव्यतण्डुलादीनि ॥ ३ ॥ आपृच्छे “आङि सुप्रच्छोः” इत्यात्मनेपदता । स्वाश्रमं स्वनगरीम् । सीतां लोकरीत्या त्यक्तवतो रामस्य विरक्तिवशात्स्वाश्रममित्युक्तिरिति मन्तव्यम् ।
स्वाश्रमं गन्तुम् इति पठः ॥ ६ ॥ पावनार्थं लोकदृष्ट्वा मम, आन्तरङ्गिकतया तव पावनार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तथेति । परमप्रीत इति, एवं विनयवचनादिति शेषः । धर्मेनेत्र इति । धर्मो नेत्रं ज्ञानसाधनं यस्य स तथा ॥ ८ ॥ ९ ॥ मुहूर्तमिति । स्वर्गभूताः स्वर्ग प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ ईदृश इति । सिद्धिं परमं तत्त्वं ब्रह्मभावम् ॥ १२ ॥ गच्छेति । अरिष्टं सुखम् ॥ १३ ॥ एवमिति । प्रग्रहः उद्यतबाहुः ॥ १४-१७ ॥

तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् । उवाच परमप्रीतो धर्मेनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥ अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् । पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९ ॥ मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन । पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदेवतैः ॥ १० ॥ ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि । हतास्ते यम दण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११ ॥ ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् । भुवि त्वां कथयन्तोऽपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२ ॥ गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् । प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्य मुनि श्रेष्ठं तांश्च सर्वास्तपोधनान् । अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥ तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः । अपूजयन् महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १६ ॥ स्वस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते । शशी मेघ समीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः । अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो मध्य कक्ष्यामवारुहत् ॥ १८ ॥ ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामि तत् । विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ॥ १९ ॥ कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्तं द्वास्स्थं रामोऽब्रवीद्वचः । लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ । ममागमन माख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २० ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे व्यशीतितमः सर्गः ८२ ॥

तत इति । मध्यकक्ष्याम्, प्राप्येति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कक्ष्यान्तरेति । विनिक्षिप्तं योजितमिति यावत् । शब्दापयतेति पुगार्पः । आत्मानं शब्दवन्तं कुर्वित्यर्थः । बहुवचनमार्पम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥१॥२॥ कृतमिति । द्विजकार्यं यथा प्रतिज्ञातं तत्तथा तथ्यं कृतम्, बालो जीवित इत्यर्थः । धर्मसेतुं राजधर्ममर्यादाभूतं राजसूयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अक्षय्य इति । धर्मप्रसाधकं धर्मवर्धकमित्यर्थः । धर्मप्रवचनमिति च पाठः ॥ ४ ॥ युवाभ्यामिति । तत्र धर्मो हि शाश्वत इति । तत्र राजसूये । शत्रियस्यासाधारणः अक्षयकीर्तिहेतुर्धर्म इत्यर्थः ॥ ५-७ ॥ अस्मिन्निति । हितम् इह लोके सुखम् । आयतियुक्तम्, उत्तरः काल आयतिः, उत्तरकाले

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । द्वास्स्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तो प्रियो भरतलक्ष्मणौ । परिष्वज्य तदा रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ कृतं मया यथा तथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम् । धर्मसेतुर्मतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥ अक्षय्यश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम । धर्मप्रसाधकं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् । सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः ॥ ५ ॥ इद्वानु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिवर्हणः । सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्च राजसूयेन इद्वानु धर्मेण धर्मवित् । प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह । हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः । भरतः प्राञ्जलिभूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुन्धरा । प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥ महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः । निरीक्षन्ते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम् ॥ ११ ॥ प्रजाश्च पितृवद्राजन् पश्यन्ति त्वां महाबल । पृथिव्या गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२ ॥

च हितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ त्वयीति । सर्वा वसुन्धरा प्रतिष्ठितेति । सार्वभौमत्वादिति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रजा इति । पितृवत् पितरमिव ॥ १२-१४ ॥

स०-कुमारौ लक्ष्मणमरतौ । द्वास्स्थः । तन्मध्ये मुख्य इत्येकवचनमिति वाङ्मतेयम् ॥ १ ॥ धर्मसेतुं ' राजा राजसूयेन यजेत ' इत्यादिबोधितराजमर्यादारूपं कर्म । " यदि ब्रह्म न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ " इत्युक्तेरीश्वरस्यापीतरप्रवृत्तये कर्मानुष्ठानं विहितमिति कर्तुमिच्छामीत्युक्तिः । नन्वप्राप्तफललामार्थमिति भावः । हे राघवौ ! ॥ ३ ॥

स त्वमिति । तव वशे वर्तते तव स्वाधीने वर्तते इत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥ एष्यदिति । एष्यदस्मदभिप्रायात् अस्मदभिप्रायमेष्यतः मामकचिकीर्षा
मागमिष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिसुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप । पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३ ॥ पृथिव्यां ये च पुरुषा
राजन् पौरुषमागताः । सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम ।
पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५ ॥ भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा । प्रहर्षमतुलं लेभे रामः
सत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥ उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानन्दवर्धनम् । प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेऽनघ
॥ १७ ॥ इदं वचनमह्नीवं त्वया धर्मसमाहितम् । व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥ १८ ॥ एष्यदस्मदभि
प्रायाद्राजसूयात् क्रतूत्तमात् । निर्वर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहतेन च ॥ १९ ॥ लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं
विचक्षणैः । बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्य लक्ष्मणपूर्वज । तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महामते ॥ २० ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥
तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि । लक्ष्मणोऽथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १ ॥ अश्वमेधो महायज्ञः पावनः
सर्वपाप्मनाम् । पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि । ब्रह्महत्या
वृतः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥ पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे । वृत्रो नाम महानासीदैतेयो लोकसंमतः
॥ ४ ॥ विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः । अनुरागेण लोकांस्त्रीन् स्नेहात् पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥

तथोक्तवतीत्यादि ॥ १ ॥ अश्वमेध इति । रोचतामित्यादि, अनुष्ठातुमिति शेषः । “ सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ” इति
श्रुतेः ॥ २ ॥ एवमश्वमेधस्य ब्रह्महत्यान्तसर्वपापशोधकत्वे पुरावृत्तकथनम्-श्रूयते हीत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ विस्तीर्ण इति । ततस्त्रिगुणमिति । योजन

शतत्रयमित्यर्थः । अनुरागेण स्वीयत्वाभिमानेन हेतुना, स्नेहात् ॥५-८॥ तस्येति । इतरत्सुखमिति । वैषयिकसुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ स इति । मधुरः
सौम्यश्चासावीश्वरश्च मधुरेश्वरः तम् । मधुराया नगर्या ईश्वरं वा ॥ १० ॥ तप इति । परमार्तवत् परमार्तः सन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति । भूय एव

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥ तस्मिन् प्रशासति
तदा सर्वकामदुघा मही । रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सुसम्पन्ना महात्मनः ।
स राज्य तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् । तपो हि परमं श्रेयः
संमोहमितरत् सुखम् ॥ ९ ॥ स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् । तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन् सर्वदेवताः ॥ १० ॥
तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् । विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ तपस्यता महाबाहो लोका
वृत्रेण निर्जिताः । बलवान् स हि धर्मात्मा नैनं शङ्क्यामि शासितुम् ॥ १२ ॥ यद्यसौ तप आतिष्ठेद्वय एवासुरेश्वरः ।
यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३ ॥ तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबलम् । क्षणं हि न भवेद वृत्रः
क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥ यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः । तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्ध
वान् ॥ १५ ॥ स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः । त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात् प्रशान्तमरुजं जगत् ॥ १६ ॥
इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः । वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ त्वया हि नित्यशः
साह्य कृतमेषां महात्मनाम् । असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

अतः परमपीत्यर्थः । भूतजातमपीति शेषः ॥ १३ ॥ तं चेति । क्षणमपि न भवेत् न जीवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ यदा हीति । उपलब्धवान्, वृत्र इति शेषः
॥ १५ ॥ स त्वमिति । रक्षणेनेति शेषः ॥ १६ ॥ इमे हीति । वृत्रघातेन हेतुना साह्यम् उपकारं कुरु । हशब्दः पादपूरकः ॥ १७ ॥ त्वया हीति ।

अन्येषामिदमसह्यम् । अन्येषामसुराणां यद्यपि त्वत्साह्यमसह्यमथापि तत्कुरु । हि यस्माद्भवानेवागतीनां गतिः, तस्मात् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज
विरचिते मणिसुकुटारव्याख्यानोत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिवर्हणः । वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रा
नन्दवर्धनः । भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २ ॥ सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ।
विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ३ ॥ पूर्वं सौहृदबद्धोऽस्मि वृत्रस्य तु महात्मनः । तेन युष्मत्प्रियार्थं हि
नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४ ॥ अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् । तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निह
न्यते ॥ ५ ॥ त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः । तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥ एकांशो
वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु । तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्य
मथान्ब्रुवन् । एवमेतन्न सन्देहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः । भजस्व
परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः । तदरण्यमुपाक्रामन् यत्र वृत्रो महा
सुरः ॥ १० ॥ तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् । पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥

लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १-३ ॥ पूर्वमिति । सौहृदबद्धः भक्तिबद्धः । पूर्वमिति । युष्माभिस्तद्वधप्रार्थनात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रिधेति । त्रिधाभूतं
त्रेधा विभक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एकांश इति । तृतीयो भूतलं यात्विति । वृत्रदेहधारणशक्तिसिद्धयर्थम् इन्द्रस्य वृत्रहननजब्रह्महत्यावाधानिवृत्तिर्यावद्धरा
रक्षणार्थं चेत्यर्थः ॥ ७-१० ॥ त इति । भूतं व्याप्तम् । पिबन्तमित्यादिकं तेजोदुर्धर्पत्वपरम् ॥ ११-१३ ॥

स०—सर्वज्ञाय मया शैशवेन किञ्चिदुद्धितं नोदञ्चनीयमिति लज्जयोपरतं लक्ष्मणं विदितवेद्योऽपि प्रेमविशेषेण श्रोतुकामो राम आह—वृत्रघातमिति ॥ १ ॥ प्रकृतोपयोगितया दिव्याम् ॥ २ ॥ सुहृदां भावः सौहृदम् ।

“हृद्गतिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः । कचित्सौहृदबद्ध इति दृश्यते । तत्राप्यञ्छन्दःपीडाया एवमेव सुपठम् ॥ ४ ॥

कालाग्निनेति । तप्तेन दीप्यमानेन । “ तप सन्तापदीप्त्योः ” इति धातुः । दीप्तेनेति च पाठः । वज्रेण छेदनहेतुना पतता वृत्रशिरसा जगत्रासमुपा-
गमत् ॥ १४ ॥ असंभाव्यमिति । असंभाव्यमनपराधिनस्तप्यतो वृत्रस्य वधमसंभाव्यमनुचितं कृतमिति चिन्तयानो विबुधाधिपः लोकस्यान्तमन्त-
दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् । कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात् पराजयः ॥ १२ ॥ तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः
पुरन्दरः । वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ ॥ कालाग्निनेव घोरेण तप्तेनैव महार्चिषा । पतता वृत्र-
शिरसा जगत् त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ असम्भाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः । चिन्तयानो जगामाशु लोक-
स्यान्तं महायशाः ॥ १५ ॥ तमिन्द्रं ब्रह्महत्याऽऽशु गच्छन्तमनुगच्छति । अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमावि-
शत् ॥ १६ ॥ हतारयः प्रनष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः । विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७ ॥ त्वं गतिः
परमेशान पूर्वजो जगतः पिता । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥ हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या
च वासवम् । बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश ॥ १९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् । मामेव
यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २० ॥ पुण्येन हयमेधेन मामिद्धा पाकशासनः । पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्व-
मकुतोभयम् ॥ २१ ॥ एवं संदिश्य तां वाणीं देवानाममृतोपमाम् । जगाम विष्णुर्देवेशः स्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

प्रदेशं लोकालोकात्परं तमःप्रदेशं जगाम । ब्रह्महत्याभिया पलायितोऽभूत् ॥ १५ ॥ तमिति । तं पलायमानमिन्द्रम् । ब्रह्महत्या, त्वष्टा मुनिना
वृत्रस्योत्पादितत्वात् । अस्य गात्रेष्वपतच्च, ब्रह्महत्येति शेषः । तमिन्द्रं ब्रह्महत्याग्रस्तमिन्द्रमित्यर्थः ॥ १६-२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
मणिमुकुटारव्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

स ८-पराजयः पराभवः कथं न स्यात्, एनं कथं वधिष्याम इति चिन्तयतामित्युत्तरेणान्वयः । पाणिभ्याम् अन्तर्निविष्टविष्वंशपाणिरेकः एकः स्वपाणिरिति दक्षिणाम्यां पाणिभ्यामित्यर्थः । महतो वज्रस्य
समगवदंशस्य वामास्पृश्यत्वात् । मवेद्गावदंशाभावे बाहुर्बहुरव्यकिञ्चित्करः । तदनुग्रहे चैक एवालमिति व्याख्यानमिदं समञ्जसमिति भावः । “ अयं मे हस्तो भगवान् ” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तदा वृत्रेत्यादि । कथाशेषम्, वक्तुमिति शेषः ॥ १ ॥ तत इति । न संज्ञां लेभ इति । ग्रहग्रस्तवदप्रकाशोऽभूदित्यर्थः ॥२॥ स इति । कंचित्कालमित्य-
न्ययः ॥ ३ ॥ अथेति । नष्टे अदृष्टे । उद्विग्नमिति, अराजकत्वादिति शेषः । निस्त्रेहा अनार्द्रा ॥ ४ ॥ निस्त्रोतस इति । अनावृष्टिकृत इति । इन्द्रा-

तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः । कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ ततो हते महावीर्ये वृत्रे
देवभयङ्करे । ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥ सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः । कालं
तत्रावसत् कश्चिद्रेष्टमान इवोरगः ॥३॥ अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् । भूमिश्च ध्वस्तसङ्काशा निस्त्रेहा
शुष्ककानना ॥ ४ ॥ निस्त्रोतसश्च ते सर्वे हृदाश्च सरितस्तथा । संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५ ॥
क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन् सम्भ्रान्तमनसः सुराः । यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६ ॥ ततः सर्वे
सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७ ॥ ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं
ब्रह्महत्याया । तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् ॥ ८ ॥ ततोऽश्वमेधः सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः । ववृधे
ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः । अभिगम्याब्रवीद्राक्यं क मे
स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥ ते तामूचुस्तदा देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः । चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे
॥११॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् । सन्निधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥१२॥ एकेनांशेन
वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै । चतुरो वार्षिकान् मासान् दर्पन्ती कामवारिणी ॥ १३ ॥

भावमूलानावृष्टिकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षीयमाण इति । समुपानयन् संपादयन्ति स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥ त इति । तं देवेशमिति, विष्णुमित्यर्थः ॥८-१०॥ त
इति । हे दुरासदे, ब्रह्महत्या ! इति शेषः ॥११॥ देवानामिति । सन्निधौ देवानां सन्निधौ । सन्निधाविति पाठे चतुर्धा विभागं संपादितवतीत्यर्थः । अन्यत्र
महेन्द्रादन्यत्र । दुर्वसा महेन्द्रे दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनेति । चतुर इति । “ सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ” इति स्मरणात् । “ पक्षा वै मासाः ”

इति पञ्चानुसारेण चतुष्वात् । दर्पघ्नी, अपुण्यकृतामिति शेषः । कामवारिणी, स्नातुमिच्छतामिति शेषः । कामचारिणीति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥
योग्यमिति । दर्पघातिनी पुरुषसंभोगसुखहारिणीति भावः ॥ १५-२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्री० षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन दुर्वसा । वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ योऽयमंशस्तृतीयो
मे स्त्रीषु यौवनशालिषु । त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५ ॥ हन्तारो ब्राह्मणान् ये तु मृषापूर्वमदूष
कान् । तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १६ ॥ प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे । तथा भवतु तत्सर्वं
साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७ ॥ ततः प्रीत्याऽन्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे । विज्वरः स च पूतात्मा वासवः
समपद्यत ॥ १८ ॥ प्रशान्तं च जगत् सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते । यज्ञं चाद्भुतसङ्काशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन । यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥ इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं
नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा । परितोषमवाप हृष्टचेता निशम्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन् राघवो वचः ॥ १ ॥ एवमेव नरश्रेष्ठ
यथा वदसि लक्ष्मण । वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रो बालीश्वरः श्रीमानिलो नाम महायशाः ॥ ३ ॥ स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा सुधार्मिकः । राज्यं चैव नर
व्याघ्र पुत्रवत् पर्यपालयत् ॥ ४ ॥ सुरैश्च परमोदारैर्देतैर्यैश्च महाधनैः । नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि । अश्वमेधवैभवं स्वयमपि जानामीति प्रहासः ॥ १ ॥ २ ॥ अथ वृषध्वजप्रियं विष्ण्वाराधनरूपं हयमेधं श्लाघयितुं राम उपक्रमते-श्रूयत

इत्यादि । बाह्लिदेशविशेषः ॥ ३-५ ॥ पूज्यत इति । भयार्तेरिति विशेषणं दैतेयादीनाम् । भयहेतुश्च तद्दोष इत्याह-अविभ्यन्निति । विभियु
रित्यर्थः ॥ ६-९ ॥ नानेति । अयुतम् अयुतसङ्ख्याकम् । वध्यमानम्, अभूदिति शेषः । यत्र जात इत्यादि । महासेनः स्कन्दः ॥ १०-१२ ॥ ये त्विति ।

पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्ते रघुनन्दन । अविभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स राजा तादृशो
ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः । बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लिकेशो महायशः ॥ ७ ॥ स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे
वने । चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥ प्रजघ्ने च नृपोऽरण्ये मृगान् शतसहस्रशः । हत्वैव तृप्तिर्ना
भूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना । यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे
॥ १० ॥ तस्मिन् प्रदेशे देवेश शैलराजसुतां हरः । रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११ ॥ कृत्वा स्त्रीरूपमात्मान
मुमेशो गोपतिध्वजः । देव्याः प्रियचिकीर्षुः सन् तस्मिन् पर्वतनिर्झरे ॥ १२ ॥ ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुष
वादिनः । वृक्षाः पुरुषनामानस्तेऽभवन् स्त्रीजनास्तदा ॥ १३ ॥ यच्च किञ्चन तत् सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह । एतस्मि
न्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः । निघ्नन् मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृग
पक्षिकम् । आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन ॥ १५ ॥ तस्य दुःखं महच्चासीद्दृष्ट्वाऽऽत्मानं तथागतम् । उमापतेश्च
तत् कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६ ॥ ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् । जगाम शरणं राजा सभृत्य
बलवाहनः ॥ १७ ॥ ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः । प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८ ॥

पुरुष इति वादो व्यपदेशो येषामिति पुरुषवादिनः । पुँल्लिङ्गशब्दवाच्या ये पदार्थाः सन्ति ॥ १३ ॥ यच्चेति । अन्यच्च यच्च किञ्चन नपुंसकलिङ्गवाच्य
मस्ति तत्सर्वं नारीसंज्ञं स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यतां स्त्रीविषं बभूव ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वेत्यादि । अथात्मानं स्त्रीकृतम् ॥ १५ ॥ तस्येति । तथागतं तथावस्थां

प्राप्तमात्मानं दृष्ट्वा तच्चात्मनस्तथाप्राप्तिरूपं कर्म तदिच्छावशात्प्राप्तं ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६-१८ ॥ उत्तिष्ठेति । कार्दमेयेति शुभ्रादित्वाङ्कः ।
पुरुषत्वमृते पुरुषत्वं विना ॥ १९ ॥ तत इति । न च जग्राह स्त्रीभूत इति । गुरुवैषम्यमार्पम् । अन्यद्वरं पुंस्त्ववरणव्यतिरिक्तं वरं न जग्राह ॥ २० ॥ २१ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल । पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९ ॥ ततः स राजा दुःस्वार्तः
प्रत्याख्यातो महात्मना । न च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥ २० ॥ ततः शोकेन महता शैलराजमुतां
नृपः । प्रणिपत्य ह्युमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१ ॥ ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी । अमोघदर्शने
देवि भज सौम्येन चक्षुषा ॥ २२ ॥ हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य सम्मता
॥ २३ ॥ अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम् । तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि ॥ २४ ॥ तदद्भुततरं
श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् । सम्प्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥ यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा
भुवि । मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः ॥ २६ ॥ ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना । प्रत्युवाच
शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥ २७ ॥ राजन् पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि । स्त्रीभूतश्च परं मासं
न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ २८ ॥

ईश इति । सौम्येन चक्षुषा अनुग्रहचक्षुषा मां भज अनुगृहाण ॥ २२ ॥ २३ ॥ अर्धस्येत्यादि । स्त्रीपुंसोरर्धस्य । समासाजन्तनिपाताभाव आर्पः ।
पुरुषत्वप्राप्तिरूपे वरे अर्धस्य देवो वरदो दाता । अर्धस्यैवाहं दात्री । अस्मात्त्वं मत्तोऽर्धं गृहाण । यावदिच्छसि यदिच्छसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ यदीति ।
उपासित्वा प्राप्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनुग्रहान्तरमाह-राजन्नित्यादि ॥ २८ ॥

स०-प्रसन्ना सन्नतायाधिकमपि किञ्चित्प्रयच्छति देवीति वदति-स्त्रीभावमित्यादिना ॥ २८ ॥

एवमिति । कार्दमिः । “ अत इभ ” ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥
तां कथामित्यादि ॥ १ ॥ ताविति । प्राञ्जली इति द्विवचनम् । तस्य भावस्येति । स्त्रीपुंसभावस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ कथमिति । स्त्रीभूतः अत एव दुर्गतिः

एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाऽथ कार्दमिः । त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाऽभवत् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

तां कथामिलसम्बन्धां रामेण समुदीरिताम् । लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥ तौ रामं प्राञ्जली
भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः । विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २ ॥ कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास
दुर्गतिः । पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३ ॥ तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । कथयामास
काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४ ॥ तमेव प्रथमं मासं स्त्रीभूता लोकसुन्दरी । ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्ये च पूर्वं
पदानुगाः ॥ ५ ॥ तत् काननं विगाह्याशु विजह्ने लोकसुन्दरी । द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥
वाहनानि च सर्वाणि सा त्यक्त्वा वै समन्ततः । पर्वताभोगविवरे तस्मिन् रेमे हला तदा ॥ ७ ॥ अथ तस्मिन् वनोद्देशे
पर्वतस्याविदूरतः । सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८ ॥

कथं वर्तयामास, तत्कालमिति शेषः ॥ ३-६ ॥ वाहनानीति । पर्वतानाम् आभोगो विस्तारः ॥ ७ ॥ अथेति । अविदूरतः यत्र स्त्रीत्वप्राप्तिस्तस्या

स०—अत्र पितुः कर्दमेत्युक्तिः स्वयं हरस्येच्छया मामिनीभावोक्तिरित्यस्य प्रयत्नेनैव पार्वत्या वरोक्तिर्व्यवस्थेत्येवमायुक्तिश्च “ ततो मनुः श्राद्धदेव. ” इत्यारभ्य नवमे भागवते मातृवोधितहोतृव्यतिक्रमेण स्त्रिया
जननम् । अनन्तरं वसिष्ठतपसस्तुष्टविष्णुप्रसादतो योषितः पुरुषत्वप्राप्तिः । तदनन्तरं सतीसहितस्य हरस्य सर्षापमुपयातवतां मुनीनां प्रेषणानन्तरमुमासन्तुष्ट्यै तनं प्रविष्टपुष्पाग्रस्य स्त्रीत्वप्राप्तिशायः । तदुपरि
सुद्युम्नगमनं स्त्रीत्वाप्तिः । पुनर्गुरुतपसा हरेणैव व्यवस्थया पुंस्त्वावाप्तिश्चेत्यायुक्तिर्भारते हरिवंशे “ मनोर्वैवस्वतस्यासन् ” इत्यारभ्य मित्रावरुणाशेन रुद्रपत्न्योत्पत्तिः पुनर्मित्रावरुणसन्निधिगमनं ततोऽपिताया इलायाः
पुनर्वैवस्वतं प्रत्यागमनं मित्रावरुणयोः “ आवयोस्त्वं महाभाग स्वार्तिं कथ्येति यास्यसि । मनोर्वैवशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातः ” इत्यादिवाक्यादेव पुंस्त्वावाप्त्युक्तिः अन्यत्रागस्त्यकृतवाल
भारते “ दुषस्ततोऽभून्वसु ग्रहेषु रत्नेषु मुक्ताफलवन्नमोक्षः । यः कर्दमापत्यमिलामिधानं पर्यवहीत्पञ्चशरायुधार्तः ॥ ” इत्यत्रोक्तिश्च कल्पभेदेनेत्यल्पमितिभिरभिधातुं योग्यं नापरथा गतिरिति सन्तोष्यम् ॥ २९ ॥

विदूरत इत्यर्थः । अन्यदेशत्वात् बुधस्य स्त्रीत्वाप्राप्तिरिति भावः ॥ ८-१० ॥ सेति । क्षोभयामासेति, क्रीडयेति शेषः ॥ ११ ॥ बुधस्त्विति । आत्मानं नोपलेभे, आत्मध्यानं न प्राप्तवानित्यर्थः । कामपरवशचित्तोऽभूदिति भावः ॥ १२ ॥ इलामिति । चिन्तां समभ्यतिक्रामत्, इलयामिति शेषः । इला

ददर्श सा त्विला तस्मिन् बुधं सोमसुतं ततः । ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥ ९ ॥ तपन्तं च तपस्तीव्रं मम्भोमध्ये दुरासदम् । यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥ सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता । सहगैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११ ॥ बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः । नोपलेभे तदाऽऽत्मानं सञ्चाल तदाऽऽम्भसि ॥ १२ ॥ इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभाम् । चिन्तां समभ्यतिक्रामत् कां न्वियं देवताधिका ॥ १३ ॥ न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरसु च । दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४ ॥ सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः । इति बुद्धिं समास्थाय जलात् कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥ आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः । शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६ ॥ स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी । किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिरम् ॥ १७ ॥ शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् । श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा उचुर्मधुरया गिरा ॥ १८ ॥ अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा । अपतिः काननान्तेषु सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च । विद्यामावर्तिनीं पुण्यामावर्तयत् स द्विजः ॥ २० ॥ सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथागतम् । सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च वभाषे मुनिपुङ्गवः ॥ २१ ॥

विषयकचिन्तां प्राप्त इत्यर्थः । तदेवाह कां न्वित्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ सदृशीति । नान्यपरिग्रहः अन्यपरिग्रहत्वरहिता ॥ १५ ॥ आश्रममिति । शब्दापयत् । पुगार्पः ॥ १६-१८ ॥ अस्माकमिति । अपतिः पतिरहिता ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमिति । अव्यक्तपदम् अस्पष्टाक्षरमित्यर्थः । आवर्तिनीम् आवर्तिन्याख्यां विद्यामावर्तयत् आवर्तयति स्म । प्रकृतप्रयोजनार्थम् । द्विजः क्षत्रियो बुधः ॥ २० ॥ स इति । स बुधः तस्य राज्ञः कर्दमेः सकलमर्थं वृत्तान्तं

विदित्वा, योगमाहात्म्यादिति शेषः । ताः स्त्रियः इलासहचरीः ॥ २१ ॥ अत्रेति । यूयं सर्वाः किंपुरुषीभूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो भूत्वा
अत्रास्मिन् शैलस्य रोधसि वत्स्यथ । अतोऽस्मिन् गिरौ शीघ्रमेव आवासः उटजादिः विधीयताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैरिति । स्त्रियः किंपुरुषास्त्रियो
यूयं किंपुरुषान्नाम प्रसिद्धान् भर्तृन् समुपलप्स्यथ, अन्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तामिति । किंपुरुषीकृताः बुधस्य योगबलात्किंपुरुषस्त्रीकृताः

अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ । आवासस्तु गिरावस्मिन् शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैः सर्वा
वर्तयिष्यथ नित्यदा । स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तृन् समुपलप्स्यथ ॥ २३ ॥ तां श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः ।
उपासाञ्चकिरे शैलं वध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ २४ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥
श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा । आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १ ॥ अथ रामः कथा
मेतां भूय एव महायशाः । कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥ सर्वास्ता विदुता दृष्ट्वा किन्नरीर्कंषि
सत्तमः । उवाच रूपसम्पन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने । भजस्व मां
वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता । इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच
महाग्रहम् ॥ ५ ॥ अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी । प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥

इत्यर्थः । शैलमुप शैलस्य समीप इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥
श्रुत्वेत्यादि । किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषत्वेन तासां स्त्रीणामुत्पत्तिमित्यर्थः । अब्रूताम् ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वा इति । सर्वासाम् इलाव्यतिरिक्तानां विदुतत्वात्
हासः कामविकारमूल एव ॥ ३ ॥ सोमस्येति । भक्त्या अनुरागेण । स्निग्धं स्नेहयुक्तम् ॥ ४ ॥ तस्येति । महाग्रहो ग्रहदेवः ॥ ५ ॥ अहमिति । कामचरी

स्वतन्त्रा ॥ ६ ॥ ७ ॥ बुधस्येति । मासो गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ अथेति । प्रजापतिसुतः इलः ॥ ९ ॥ १० ॥ इलो विस्मृतस्वस्त्रीत्वादिवृत्तान्तः पृच्छति-
भगवन्नित्यादि ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वेति । नष्टसंज्ञस्येति, गौरीशापवशादिति शेषः ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेणेति । अश्मवर्षेणेत्यादि छद्मवचनं गिरीशशापानु-

तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः । स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥ ७ ॥ बुधस्य माधवो मास
स्तामिलां रुचिराननाम् । गतो रमयतोऽत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥ अथ मासे तु सम्पूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः ।
प्रजापतिसुतः श्रीमान् शयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत् सोमजं तत्र तपन्तं सलिलाशये । ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं
तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ भगवन् पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि सहानुगः । न तु पश्यामि तत् सैन्यं क्व नु ते मामका
गताः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन् परया गिरा ॥ १२ ॥
अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः । त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दितः ॥ १३ ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते
निर्भयो विगतज्वरः । फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४ ॥ स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद् भृशम् ॥ १५ ॥ त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः । वर्तयेयं क्षण
ब्रह्मन् समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुप्तो धर्मपरो ब्रह्मन् ज्येष्ठो मम महायशाः । शशबिन्दुरिति ख्यातः स मे राज्यं
प्रपत्स्यते ॥ १७ ॥ न हि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान् सुखान्वितान् । प्रतिवक्तुं महातेजः किञ्चिदप्यशुभं वचः ॥ १८ ॥

रोधार्थम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ स इति । तेन वाक्येनेति । इह यथासुखं निवसेति वाक्येनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्यक्ष्यामीति । भृत्यैर्विनाकृतोऽप्यहं स्वकं राज्यं न
त्यक्ष्यामि त्यक्तुं न शक्नोमि, इह वसान इति शेषः । एतदेवाह-हे ब्रह्मन् । क्षणमपि न वर्तयेयम् । नभ इहानुकर्षः । तस्मान्मां गमनाय समनुज्ञातुमर्हसि
॥ १६ ॥ उक्तवृत्तान्तमेव पुनरौत्कण्ठ्यप्रदर्शनायाह-सुत इति । प्रपत्स्यत इति । मया गत्वा कृतादभिषेकादिति भावः ॥ १७ ॥ न हीति । सुखान्वितानिति,

देशस्थानिति शेषः । हित्वा न शक्यामीति, इह स्थातुमिति शेषः । अशुभं वचः इह निवासलक्षणानिष्टवचनं वक्तुम्, नार्हसीति शेषः ॥ १८-२२ ॥
तत इति । इला सोमसुतात्सुतं जनयामासेति । योजनगन्ध्यादिः पराशरादेर्व्यासादिमिव निषेकानन्तरमेवेति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ जातमात्रमिति । जातमात्रं
तत्क्षण एव । पितृसमाकारं पितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थं न्यवेशयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० उत्तरश्रीरामा० एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुधः परममद्भुतम् । सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९ ॥ न सन्तापस्त्वया
कार्यः कार्दमेष महाबल । संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्ट
कमणः । वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा । मासं
पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२ ॥ ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात् सुतम् । जनयामास सुश्रोणी पुरु
रवसमूर्जितम् ॥ २३ ॥ जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते न्यवेशयत् । बुधस्य समवर्णाभिमिला पुत्रं महाबलम् ॥ २४ ॥
बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम् । कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे वाल्मी
कीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् । उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः ॥ १ ॥ इला सा सोमपुत्रस्य
संवत्सरमथोषिता । अकरोत् किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥ तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः ।
रामः पुनरुवाचेर्मां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३ ॥ पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् । संवर्त परमोदारमाजुहाव
महायशाः ॥ ४ ॥ च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् । प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५ ॥

तथेत्यादि । तस्येति । पुरुरवस इत्यर्थः ॥ १ ॥ इलेति । किमिति । संवत्सरात्परमिति शेषः । इलस्य पुरुरवसोऽपि पुत्रस्य सत्त्वाच्छशबिन्दोः

पूर्वपुत्रस्य च सत्त्वात्पुरुषसो राज्यप्राप्तिरभून्न वेति प्रश्नाशयः ॥ २-५ ॥ एतानिति । सुहृदः स्वसखीभूतान् ॥ ६ ॥ अयमिति । यथाभूतमिलस्य वृत्तान्तम् ॥ ७-११ ॥ नान्यमिति । वृषध्वज एव स्वकृतज्ञापनिवर्तकः । तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेन सर्वदेवताप्रीतिकरणैवेति भावः । नाश्वमेधात्पर इति, राज्ञां ब्रह्महत्यान्तसर्वपापनिवारक इति शेषः । प्रियश्चैव महात्मन इति । यद्यपि प्रजापतिदेवताकः प्रजापतिप्रीतिकरोऽश्वमेधः तथापि सर्वदेवताप्रीतिं कर्त्वात् अस्य रुद्रप्रीतिकरत्वमपि सिद्धम् । वस्तुतस्तु “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतिवचनाद्यज्ञपुरुषाराधनमश्वमेधः । विष्ण्वाराधनमित्युपक्रमे

एतान् सर्वान् समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः । उवाच सर्वान् सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६ ॥ अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः । जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७ ॥ तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् । कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥ ८ ॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च । ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥ ९ ॥ ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे । हितैषिणो बालिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥ १० ॥ कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् । द्विजाः शृणुत मद्राक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥ ११ ॥ नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम् । नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः । तस्माद्यजामहे सर्वं पार्थिवार्थं दुरासदम् ॥ १२ ॥ कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः । रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३ ॥ संवर्तस्य तु राजर्षेः शिष्यः परपुरञ्जयः । मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥ १४ ॥

लक्ष्मणोक्त्या विष्ण्वाराधनमेवाश्वमेधः । तदाराधनत्वेनैव हरस्यापि प्रियत्वम् । प्रकृतब्रह्महत्यावारकत्वेन तस्य प्रशंसार्थं पुनरपि रामेण तद्विषयार्थं वाद उक्तः । एतेन यत् केनचिदुक्तं लक्ष्मणेन विष्ण्वाराधनयज्ञे प्रस्तुते पुनः रामेण रुद्राराधनत्वप्रदर्शनं विष्ण्वपेक्षया रुद्राधिक्यस्य प्रतिपादनार्थं मिति, तद्दूरोत्सारितम् । ब्रह्महत्यावारकप्रदर्शनार्थत्वादामोक्तस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ संवर्तस्येति । समुपाहरत् सम्भारजातमुपहृतवान् ॥ १४-२० ॥

राजेति । बाहिमुत्सृज्येति, ज्येष्ठपुत्रशशबिन्दुधिष्ठितमिति शेषः ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्त्विति । बाह्मिमिति, अध्युवासेति शेषः ॥ २२ ॥ स इति ।

ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः । रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशाः ॥ १५ ॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः
परमया मुदा । उमापतिर्द्विजान् सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६ ॥ प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ।
अस्य बाहीपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७ ॥ तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः । प्रसादयन्ति
देवेशं यथा स्यात् पुरुषस्त्विला ॥ १८ ॥ ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः । इलायै स महातेजा दत्त्वा
चान्तरधीयत ॥ १९ ॥ निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शनं हरः । यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन् दीर्घदर्शिनः ॥ २० ॥
राजा तु बाहिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् । निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्तु
राजर्षिर्बाह्मिं परपुरञ्जयः । प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२ ॥ स काले प्राप्तवान् लोकमिलो ब्राह्म
मनुत्तमम् । ऐलः पुरुषा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३ ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ । स्त्रीभूतः
पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

काले शरीरावसानकाले । ब्राह्मं ब्रह्मसम्बन्धिनम् ॥ २३ ॥ ईदृश इति । यच्चान्यदिति । उक्तब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

स०—रुद्रश्चेति शब्दात्परममुख्यमुख्ये शब्दवाच्यहरिहरिण्यगर्महराणां प्रीतिं तरतमतोऽभिप्रेति ॥ १९ ॥ ति०—देवेशं प्रसादयन्ति स्म । पुरुषत्वं विनाऽन्यं वरं वृणीष्वेति पूर्ववद्यथा न वदेत्तथा विशिष्य प्रसन्न
मकुर्वन्नित्यर्थः । तदेवोक्तम्—यथा स्यादिति ॥ १८ ॥

एतदाख्यायेत्यादि । भ्रातृभ्यामिति चतुर्थी ॥ १ ॥ वसिष्ठमिति । द्विजांश्च सर्वप्रवरानिति गुरुवैषम्यमार्पणम् । अश्वमेधपुरस्कृतानिति । अश्वमेधप्रयोग
कुशलानित्यर्थः ॥ २ ॥ एतानिति । मन्त्रयित्वा विचार्य ॥ ३-५ ॥ प्राञ्जलिरिति । अश्वमेधस्येति । अनुष्ठानविषयकमिति शेषः । उवाच धर्मसंयुक्त
मश्वमेधाश्रितं वच इति च पाठः ॥ ६ ॥ ते त्विति । वृषध्वजं नमस्कृत्वेति । सोल्लुण्ठनं वचः । इलवद्गुदाराधनं विहायेत्यर्थः । कर्दमकृतयागस्येवास्य

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः । लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च
जाबालिमथ काश्यपम् । द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ एतान् सर्वान् समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण ।
हयं लक्षणसम्पन्नं विमोक्षयामि समाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः । द्विजान् सर्वान् समा
हूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥ ते दृष्ट्वा देवसङ्काशं कृतपादाभिवन्दनम् । राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन्
॥ ५ ॥ प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् । आचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशः ॥ ६ ॥ ते तु
रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् । अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥ स तेषां द्विजमुख्यानां
वाक्यमदभुतदर्शनम् । अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोभवत्तदा ॥ ८ ॥ विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
प्रेषयस्व द्रुतं दूतान् सुग्रीवाय महात्मने ॥ ९ ॥ यथा महद्भिर्हरिभिर्वहुभिश्च वनौकसाम् । सार्धमागच्छ भद्रं ते
ह्यनुभोक्तुं महोत्सवम् ॥ १० ॥ विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्वहुभिर्वृतः । अश्वमेधं महायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ॥ ११ ॥

रुद्रात्प्रयोजनगन्धाभावात् परदेवतामुद्दिश्याश्वमेधं कर्तुमुद्युक्ता इति भावः । रुद्रस्तु सर्वयज्ञानर्हः शूद्राराध्यः । यज्ञमध्ये च तत्प्रसङ्गे अप उपस्पर्शनादि
प्रायश्चित्तस्य प्रसिद्धत्वात् । “ इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्रे ” इत्यादिश्रुतिस्तु अग्रेव यज्ञान्वयप्रतिपादिका । कर्दमकृतयज्ञस्य नाराध्यो रुद्रः ।
किन्तु स्वाभिमतदेवतारूपविष्ण्वाराधनत्वेन प्रीतो रुद्र इत्युच्यते । उपक्रमे तत्पूर्वसर्गेषु “ यज्ञो वै विष्णुः ” इत्युक्तीत्या विष्णोराराध्यत्वसमर्थनात् ।
यद्वा विष्णुदत्तवरत्वादुद्रस्य । विष्णुमपूजयन् । रामस्त्वश्वमेधं यथापूर्वमकरोत् ॥ ७-९ ॥ यथेति । महद्भिर्हरिभिः हनुमदङ्गदादिभिः । बहुभिश्चेति ।

भ्रात्रभिप्रायेण । अनुभोक्तुं द्रष्टुमित्यर्थः ॥१०-१३॥ तथैवेति । तालं गृहीत्वाऽवचरन्तीति तालावचराः सूत्रधाराः ॥१४॥ यज्ञवाटश्चेति । गोमत्या नद्याः, तीर इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ शतश इति । धर्मज्ञाः शतशः अनेके नैमिशे महायज्ञमश्वमेधमनुभूयानुष्ठाय, कृतार्था इति शेषः । यद्वा धर्मज्ञ इति पाठे अनुभूय दृष्ट्वा, प्रीतिं यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ तुष्ट इति । प्रतियास्यतीति च पाठः ॥ १८ ॥ शतमिति । वपुष्मतामिति । अखण्डानामित्यर्थः ।

राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षवः । सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञं द्रष्टुमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः । आमन्त्रयस्व तान् सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥ ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्तां तपो धनाः । देशान्तरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः । तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४ ॥ यज्ञवाटश्च सुमहान् गोमत्या नैमिशे वने । आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्त्यन्तां समन्ततः ॥ १६ ॥ शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् । अनुभूय महायज्ञं नैमिशे रघुनन्दन ॥ १७ ॥ तुष्टः पुष्टश्च सर्वोऽसौ मानितश्च यथाविधि । प्रीतिं यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः ॥ १८ ॥ शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् । अयुतं तिलमुद्गानां प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १९ ॥ चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य च । अतोऽनुरूपं स्नेहं च गन्धं संक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥ २१ ॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः । सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२ ॥ भरतेन तु सार्धं ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः । नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिताः ॥ २३ ॥

शतं वाहसहस्राणीति । लक्षं बलीवर्दाः इत्यर्थः ॥ १९ ॥ चणकानामिति । अतोऽनुरूपम् उक्तब्राह्मणभोजनसंविधानानुरूपम् । स्नेहं घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः । संक्षिप्तमेव गन्धमिति । अष्टमृमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्य इति । हिरण्यस्य रजतस्येत्यर्थः । शतोत्तरा इति । कोट्य इत्यर्थः । समाधिना सावधानतया ॥ २१ ॥ अन्तरेति । अन्तरा मार्गमध्ये । तत्र चापेक्षिताः आपणवीथ्यः । तत्प्रवर्तका वणिजश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

कर्मान्तिकानिति । कर्मान्तिकाः किङ्कराः । कुमारान्तःपुराणीति । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नपत्न्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ काञ्चनीं मम पत्नीमिति । स्वर्णमयीं सीताप्रतिमामित्यर्थः । पत्न्याश्च प्रतिनिधिसद्भावादिकं सर्वं युद्धकाण्डे सप्रकारं निरूपितम्, तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

कर्मान्तिकान् वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् । मम मातृस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च ॥ २४ ॥ काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः ॥ २५ ॥ उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महौजसाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

तत् सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः । हयं लक्षणसम्पन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धं मश्वतन्त्रे नियोज्य च । ततोऽभ्यगच्छत् काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम् ॥ २ ॥ यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममदभुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः । आनिन्युरुपहारांश्च तान् रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महात्मनाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥ ५ ॥ अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् । भरतः सन्ददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६ ॥

तत्सर्वमित्यादि । कृष्णसारं कृष्णप्रधानम्, प्रायशः कृष्णवर्णमित्यर्थः । कृष्णशारमिति च पाठः ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरिति । अश्वतन्त्र इति । चतुश्शता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय तथा शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ्गं तिष्ठन् प्रोक्षति ” इति श्रुतेः । अश्वरक्षादिसम्बन्धयज्ञप्रयोगनिर्वर्तनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ नैमिश इति । उपहाराः उपदाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजपूजामाह-अन्नेत्यादि । राजसत्कारे भरतशत्रुघ्ननियोगः, स०-काञ्चनीमिति । सीता तु ‘रामस्य दृष्ट्या सर्वेषामदृष्ट्या जनकाम्बजा’ इत्युक्तेः अमरविवक्षया रामेण सा सन्निवृण्यते । पामरविवक्षया विप्रकृष्यत इति तद्विवक्षया समीपे प्रतिनिधिनिर्वापनमिति मन्तव्यम् ॥ २९ ॥ अखिलेन खिलमिनेन दृढेन बाहनादिना । कृष्णसारं तथा तीव्रवज्जनेन तत्त्वोक्तिर्वा । कृष्णवर्णवन्तं सारं श्रेष्ठं वा । कृष्णं वर्णं सरति गच्छति कर्णे एकस्मिन्निति स तथा वा ॥ १ ॥

सुग्रीवादीनां विप्रपरिवेषणे, विभीषणस्य ब्रह्मर्षिसत्कारे नियोग इत्याह-भरत इत्यादि ॥ ६-८ ॥ एवमिति । हयचर्या अश्वमेधयागानुष्ठानम् ॥ ९ ॥ नेति । याचकाः यावत्तुष्यन्ति तावद्देहि देहीति शब्दादन्यः शब्दो नाभवत् ॥ १० ॥ तावदिति । सर्वाणि दत्तानीत्यस्यैव प्रपञ्चनम्-विविधानीत्यादि ।

वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा । विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥ ७ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः । ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥ ८ ॥ एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोऽभ्यवर्तत । लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तत । ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ ९ ॥ नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः । छन्दतो देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः ॥ १० ॥ तावत् सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः । विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ॥ ११ ॥ न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् । तावद्वा न रक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥ न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाऽप्यथ कर्षितः । तस्मिन् यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३ ॥ ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः । नास्मरंस्तादृशं यज्ञं नाप्यासीत् स कदाचन ॥ १४ ॥ यः कृत्यवान् सुवर्णेन सुवर्णं लभते स्म सः । वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५ ॥ रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम् । अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६ ॥

गौडानि गुडविकाररूपाणि ॥ ११ ॥ नेति । अर्थिनां मुखाद्देहीति वचनं यावन्न निस्सृतम्, तावद्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥ ये चेति । चिरजीविनो

स०-राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य ईदृशम् उत्तमं यज्ञप्रवरमुद्दिश्यैव शब्दः महानयं यज्ञ इति स्तुतिरूपोऽभवत् । हयमेधे प्रवृत्ते सति अन्यः तदस्तुतिरूपः न नाभवत् । यज्ञप्रवरमुत्तममभवदिति व्याख्यानागोजिभट्टः किमपिप्रायेणैवमुच्चिवानिति विभावनीयम् ॥ यावत् यावता याचकास्तुष्यन्ति तावद्भयं विस्त्रव्यः अतिदाने स्वामी रामः कुत एवं त्वयाऽकारीति मर्त्सयेदिति शङ्काविकलः । छन्दतो देहि विस्त्रव्यः इति पाठः । देहीति बोधितेन तावत् तावन्ति सर्वाणि दत्तानि ॥ ९-११ ॥ नास्मरंस्तादृशं यज्ञं दानौघसमलङ्कृतम् । इति पाठः ॥ दानौघसमलङ्कृतं तादृशं यज्ञं नास्मरन् एतत्समसवनानुभवाभावादेव स्मरणभाव इति भावः ॥ प्राकृतम् अन्यानुष्ठितं सर्वे दानौघसमलं दानानामोवेन सङ्गेन समलं सदोषम् । अपात्रेभ्यो वाऽसमये वा अदेयदित्ता धेति सामर्थ्यं दानेभ्यो मन्तव्यम् । अस्मरन् तथाऽनुभवादिति भावः ॥ १४ ॥ सुवर्णानां शोभनवर्णोपेतानाम् । हिरण्यानां रजतानाम् । हिरण्यानां सुवर्णानाम् इति पाठः ॥ १६ ॥

मुनयः तादृशं यज्ञम् इतः पूर्वं तादृशो नासीत्, इत्याहुरिति शेषः ॥ १४-१६ ॥ उक्त एवार्थ आदराद्भ्यस्यते-न शक्येत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥
ईदृश इति । संवत्सरं वर्तते न च हीयते, संवत्सरात्परमपीति शेषः । पुनः पुनरश्वमेधः प्रावर्ततेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमोविन्दराजविरचिते
मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

न शक्रस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा । ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७ ॥ सर्वत्र वानरास्तस्थुः
सर्वत्रैव च राक्षसाः । वासोधनान्नमर्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १८ ॥ ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः ।
संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥
वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते । सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा दिव्यसङ्काशं यज्ञ
मद्भुतदर्शनम् । एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २ ॥ शकटांश्च बहून् पूर्णान् फलमूलैश्च शोभनान् ।
वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥ आसीत् सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः । वाल्मीकिः सुमहा
तेजा न्यवसत् परमात्मवान् ॥ ४ ॥ स शिष्यावब्रवीद्धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ । कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायेथां
परया मुदा ॥ ५ ॥ ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च । रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ६ ॥ रामस्य भवन
द्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते । ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७ ॥ इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि
च । जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्यास्वाद्य गायताम् ॥ ८ ॥

वर्तमान इत्यादि । तथाभूते प्रागुक्तप्रकारं प्रवृत्ते ॥ १ ॥ स इति । ऋषिवाटानामिति, समीप इति शेषः । उटजानिति बहुवचनं बहुशिष्यत्वात् ॥ २ ॥
शकटानिति । रुचिरे इति, अभूदिति शेषः ॥ ३-६ ॥ रामस्येति । यत्र कर्म चेति । अश्वमेधयाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इमानीति । अत्रास्माकं वाटे ।

विद्यमानान्यास्वाद्य । गायतामिति लोटप्रथमपुरुषद्विवचनम् । यदा यदा श्रमः तदा तदैवं कुरुतम्, भवन्ताविति शेषः ॥ ८ ॥ नेति । नगराद्वहिरास्यथः, क्षत्रियकुलेष्विति शेषः । नगराद्वहिः उटज इत्यर्थः । आस्यथः अधितिष्ठतमिति यावत् । आसेच्छान्दसः श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९ ॥ यदीति । शब्दापयेत् आह्वयेत् ॥ १० ॥ दिवस इति । तत्र रामायणे बहुभिः सर्गप्रमाणैर्यथा मया पुरा सर्गा उद्दिष्टाः तेषु सर्गेषु दिवसे दिवसे विंशतिसर्गाः ।

न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै । मूलानि च समृष्टानि नगराद्वहिरास्यथः ॥ ९ ॥ यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः । ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥ १० ॥ दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा । प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११ ॥ लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनकाक्षया । किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलोपजीविनाम् ॥ १२ ॥ यदि पृच्छेत् स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ । आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेवं नराधिपम् ॥ १३ ॥ इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वाऽपूर्वदर्शनम् । मूर्च्छयित्वा सुमधुरं गायेथां विगतज्वरौ ॥ १४ ॥ आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् । पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १५ ॥ तद्युवां हृष्टमनसो श्वः प्रभाते समास्थितौ । गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १६ ॥ इति सन्दिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा । वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशः ॥ १७ ॥ सन्दिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मौथिली सुतौ । तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिन्दमौ ॥ १८ ॥

गेयाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति । आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्व इत्येवं ब्रूतम्, नामुकदारकाविति ॥ १३ ॥ इमा इति । इमास्तन्त्रीरिति । वीणाशिरा इत्यर्थः । अपूर्वदर्शनम् अपूर्वस्वराणां दर्शनं यत्र तत्तथा तादृशं स्थानम्, पट्टजादिस्वरभेदसिद्धये वीणादण्डोपरि कल्पितं शिराणां स्पर्शविशेषसिद्धिप्रयोजनस्थानपङ्क्तिः स्थानमित्युच्यते । तद्वा मूर्च्छयित्वा तत्र वा नादव्याप्तिं कृत्वा ॥ १४ ॥ आदीति । आदिप्रभृतीति, संक्षेपमारभ्येत्यर्थः । पार्थिवं न चावज्ञायेति । तत्समीपे स्थलान्तर इव लीलापरिहासादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—पिता हि सर्वभूतानामिति ॥ १५-१८ ॥

तामिति । भार्गवनीतिसंहिताम् अश्विनाविव तौ तां वाणीं हृदये निवेश्य । श्वो गातव्यां स्मृत्वेत्यर्थः । निशां निशायाम् । सममिति । ऋषिभि-
रित्यर्थः । सम मूषतुरिति च पाठः । भार्गवनीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षितावित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा । समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाऽश्विनौ भार्गव-
नीतिसंहिताम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥
तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ । यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वतत्रोपगायताम् ॥ १ ॥ तां स शुश्राव काकुत्स्थः
पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् । अपूर्वा पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥ प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तन्त्रील्यसम-
न्विताम् । बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् । पार्थिवां
श्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः । स्वराणां लक्षणज्ञांश्च
उत्सुकान् द्विजसत्तमान् ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः । पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठि-
तान् ॥ ६ ॥ कलामात्रविभागज्ञान् ज्योतिषे च परं गतान् । क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ॥ ७ ॥

तौ रजन्यामित्यादि । हुतहुताशनौ कृतसमिदाधानौ ॥ १ ॥ तामिति । पूर्वैति । गायकाभ्यां पूर्वमाचार्येण निर्मिताम् अपूर्वा प्रागश्रुताम् । पाठ्यस्य गेयस्य
जातिः षड्जादिः गेयेन गानधर्मेण ॥ २ ॥ प्रमाणैरिति । प्रमाणैः ध्वनिपरिच्छेदसाधनैः । कौतूहलपरः विस्मयवान् ॥ ३ ॥ अथेति । कर्मान्तरे अश्वमेधस्य
प्रयोगावसाने ॥ ४ ॥ पौराणिकानिति । स्वराणां षड्जादिस्वराणाम् । उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकानित्यर्थः ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञानिति । गान्धर्वान् गान्धर्व-
शास्त्रज्ञान् । पादाक्षरसमासज्ञान् पादाक्षराणां गुरुलघुसामान्यज्ञान् । छन्दस्सु वेदेषु ॥ ६ ॥ कलामात्रेति । कलामात्रविभागज्ञान् कलाः स्वराः तेषां मात्रा-
एकद्वित्रिलक्षणाः तेषां विभागज्ञान् । परं पारंगतान् । क्रियाकल्पविदः क्रियाकल्पः क्रियाप्रयोगप्रतिपादकं कल्पसूत्रम्, तद्विदस्तज्ज्ञान् । काव्यविदः

काव्यलक्षणलक्ष्यविद इत्यर्थः । काव्यविदो जनानिति च पाठः ॥ ७ ॥ भाषाज्ञानिति । भाषाज्ञान् अष्टादशभाषास्वरूपज्ञान् । इङ्गितज्ञान् अभिप्रायविदः । नैगमान् वणिजः । पूर्वत्र पौशनित्यर्थः । वचने चापि केवलव्यवहारेऽपि, हेतूपचारकुशलान् युक्तिप्रयोगसमर्थान् । हेतुकान् तार्किकान् ॥ ८ ॥ छन्द

भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः । हेतूपचारकुशलान् वचने चापि हेतुकान् ॥ ८ ॥ छन्दोविदः पुराणज्ञान् वैदिकान् द्विजसत्तमान् । चित्रज्ञान् वृत्तसूत्रज्ञान् गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९ ॥ शास्त्रज्ञात्रीतिनिपुणान् वेदान्तार्थप्रबोधकान् । एतान् सर्वान् समानीय गातारौ समवेशयत् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः । पिवन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ ॥ ११ ॥ ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समन्ततः । उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्विम्बमिवोत्थितौ ॥ १२ ॥ जटिलौ यदि न स्यातां न बल्कलधरौ यदि । विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥ १३ ॥ तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् । गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४ ॥ ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् । न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गानसम्पदा ॥ १५ ॥ प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् । ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६ ॥ ततोऽपराहसमये राघवः समभाषत । श्रुत्वा विंशतिसर्गांस्तान् भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ १७ ॥ अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः । प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभि कांक्षितम् । ददौ शीघ्रं स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नागृहीतां कुशीलवौ । ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९ ॥

इति । वृत्तज्ञान् वृत्तशास्त्रज्ञान् । चित्रज्ञान् चक्रबन्धादिसहितचित्रकाव्यरचनानिपुणान् ॥ ९ ॥ शास्त्रेति । शास्त्रज्ञान् व्याकरणादिशास्त्रज्ञान् । समवेशयत्, सभामध्ये इति शेषः ॥ १०-१५ ॥ प्रवृत्तमिति । यत्र गेयेन नारददर्शितं पूर्वसर्गमादितः प्रवृत्तम् ॥ १६-१८ ॥ दीयमानमिति । कुशीलवौ,

विस्मितौ सकृदेव बहुप्रदानतः विस्मयवन्तौ, किमनेनेत्येवोचतुश्च ॥ १९ ॥ तदेव स्पष्टीकरोति-वन्येनेत्यादि । निरतौ निरताहारौ ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्येति । आगमं प्राप्तिम् ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदमित्यादि । का प्रतिष्ठा कियत्पर्यन्तमित्याशयः । काव्यस्य कः कर्तेत्यनुकर्षः । मुनिपुङ्गव इति, आस्त इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ वाल्मीकिरित्यादि । येन कृतमिदमशेषं चरितं काव्यं तुभ्यं सम्प्रदर्शितं सोऽस्य काव्यस्य कर्ता भगवान् वाल्मीकिः ।

वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥ तथा तयोः प्रभुवतोः कुतूहलसमन्विताः । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥ तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः । पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः । कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुङ्गवः ॥ २३ ॥ पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ २४ ॥ वाल्मीकिर्भगवान् कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् । येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २५ ॥ सन्निबद्ध हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् । उपाख्यान शतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६ ॥ आदिप्रभृति वै राजन् पञ्च सर्गशतानि च । काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना । कृतानि गुरुणाऽस्माकमृषिणा चरितं तव ॥ २७ ॥ प्रतिष्ठाऽऽजीवितं यावत् तावत् सर्वस्य वर्तते ॥ २८ ॥ यदि बुद्धिः कृता राजन् श्रवणाय महारथ । कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥ २९ ॥ बाढ मित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् । प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ३० ॥

यज्ञसंविधम् । बिन्दुश्छान्दसः । यज्ञवाटसविधदेशं प्राप्तः ॥ २५ ॥ सन्निबद्धमिति । चतुर्विंशतिसाहस्रमित्यादिकमग्रे स्पष्टीकरिष्यामः । चतुर्विंशति साहस्रं श्लोकानां सन्निबन्धनमिति च पाठः । उपाख्यानशतम् इलोपाख्यानान्तम् । भार्गवेण भृगुवंश्येन । वाल्मीकिरेव भार्गवत्वं प्राचेतसत्वं चाविरुद्धमिति दर्शितम् “तपस्स्वाध्यायनिरतम्” इति श्लोकव्याख्याने ॥ २६ ॥ आदिप्रभृतीति । पञ्च सर्गशतानीति षट्काण्डाभिप्रायेण । चकारादुत्तरकाण्डसर्गसङ्ख्यासमुच्चयः ॥ २७ ॥ प्रतिष्ठेत्यादि । आजीवितमिति पदम् । यावत् काव्यनायकस्य जीवितं तावत्तस्य यत् शुभाशुभं तस्य सर्वस्यात्र प्रतिष्ठा निबन्धनमस्ति ॥ २८ ॥ यदीति । हे राजन् ! यदि तस्य सर्वस्य श्रवणाय बुद्धिः कृता, तदा कर्मान्तरे क्षणीभूतः सुखीभूतः शृणु ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

राम इत्यादि ॥ १ ॥ तस्मिन्निति । गीते तु गीत एव । नतु ततः पूर्वं कस्यचिन्मुखादित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ यदीति । महामुनिमनुमान्य महामुनेरनु

रामोऽपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः । श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥ ३१ ॥ शुश्राव
तत्ताललयोपपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् । तन्त्रोलयव्यञ्जनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामो बहून्यहान्येवं तद्गीतं परमं शुभम् । शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥ तस्मिन् गीते तु विज्ञाय
सीतापुत्रौ कुशीलवौ । तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् । दूतान् शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥ २ ॥
मद्ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा । करोति विहात्मनः
शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ ॥ छन्दं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् । प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शसत
मे लघु ॥ ५ ॥ श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा । करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥

मतिं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ छन्दमिति । छन्दम् अभिप्रायम् ॥ ५-१० ॥

स०-तद्गीतं समस्तं व्यस्तं च ॥ १ ॥ तस्मिन् गीते तन्मुखगीते रामायणरूपे । सीताऽमृतैवौ सुताविति विज्ञाय लोकलोचनमपेक्ष्य ज्ञात्वा । इयमेवोवज्ञा रामस्येति भावः । शुद्धसमाचारान् दूतान् ।
एतेन महातपस्विस्मीपसमा पतनयोग्यतां सूचयति । आत्ममनीषया स्वधिया । अपरप्रेरणयेति भावः । भगवतो वाल्मीकेः । अन्तिकं गत्वा मद्ब्रूत गच्छध्वं भगवतोऽन्तिके मद्ब्रूत
श्रुत्वन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा सीता प्रागेव । अथवा वीतकल्मषा तपसा । परसदननिवासागतगतपातका वा । महामुनिं वाल्मीकिम् । अनुमान्य सम्मतं कृत्वा । आत्मनः शुद्धिं निष्कल्मषत्वप्रयां
करोतु । आत्मनो मम मनसः शुद्धिम् अडोलायमानतां करोत्विति वा ॥ ४ ॥ यद्यप्यवयवगन्धविधुरेति चतुराननादिपुरतोऽशरीरगिरोद्गीरितत्वान्न संशयः, तथाप्यन्यथाकथकदुर्जनाननवन्धार्थं स्वस्य तत्सौन्दर्य
लुब्धताकलङ्कापकर्षणार्थं च पुनः शपथः कर्तव्य इत्याह-श्वः प्रभाते इति । मम मनःशोधनार्थं परिषन्मध्ये शपथं करोतु ॥ ६ ॥

तथोक्ता इति । सीता तथैव करिष्यतीत्युक्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ भगवन्त इति । यश्चैवान्योऽपीति । यश्च पापी पापजल्पः प्राकृतः सोऽपीत्यर्थः

श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् । दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्त
ममितप्रभम् । ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥ तेषां तद्व्याहृतं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् । विज्ञाय
सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः । तथा करिष्यते सीता दैवतं हि
पतिः स्त्रियाः ॥ १० ॥ तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम् । प्रत्येत्य राघवं क्षिप्रं मुनिवाक्यं वभाषिरे ॥ ११ ॥
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः । ऋषीस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥ भगवन्तः
सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः । पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि कांक्षते ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघ
वस्य महात्मनः । सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥ राजानश्च महात्मानं प्रशंसन्ति स्म राघ
वम् । उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः । विसर्जयामास
तदा सर्वास्तान् शत्रुसूदनः ॥ १६ ॥ इति सम्प्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूते शपथस्य निश्चयं वै । विसर्ज्य मुनीन् वृषांश्च
सर्वान् स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे वाल्मी । श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः । ऋषीन् सर्वान् महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च
जाबालिरथ काश्यपः । विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २ ॥ पुलस्त्योऽपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः ।
मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मोद्गल्यश्च महायशाः ॥ ३ ॥ गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् । भरद्वाजश्च तेजस्वी
ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४ ॥ नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः । कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः ॥ ५ ॥

॥ १३-१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटार्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ तस्यामित्यादि । शब्दापयति

आह्वयति स्म । यङभाव आर्षः ॥ १-१२ ॥ तत इति । दुःखजन्मविशालेन दुःखोत्पत्त्या विस्तीर्णेन ॥ १३-१७ ॥ इमौ त्विति । यमजातकौ
 एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः । कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः ॥ ६ ॥ राक्षसाश्च महावीर्या वान
 राश्च महाबलाः । सर्व एव समाजगमुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ ७ ॥ क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः ।
 नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ८ ॥ ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथा परे । सीताशपथवीक्षार्थं सव एव
 समागताः ॥ ९ ॥ तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् । श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ १० ॥ तमृषिं
 पृष्ठतः सीता त्वन्वगच्छदवाङ्मुखी । कृताञ्जलिर्वाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं
 ब्रह्माणमनुगामिनीम् । वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥ १२ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेव
 मावभौ । दुःखजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३ ॥ साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे । उभावेव
 च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १४ ॥ ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः । सीतासहायो वाल्मीकिरिति
 होवाच राघवम् ॥ १५ ॥ इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी । अपवादैः परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १६ ॥
 लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत । प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७ ॥ इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ
 च यमजातकौ । सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन । न स्मरा
 म्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १९ ॥

यमलतयोत्पन्नौ ॥ १८ ॥ प्रचेतस इति । यथाऽहं प्रचेतसो दशमः औरसः पुत्रः तथैव तवेमौ पुत्रौ । अनृतं वाक्यम् अहं मनसा न स्मरामि । कथनं

स०-आकुलितात्मनां चलचित्तानाम् । आकुलात्मनां क्षुब्धचित्तानामिति नागोजिमङ्गः । तत्र, मन्यनदण्ड एव वाच्ये इडभावोऽन्यत्र क्षुभित इत्युक्तेः । न च क्षुब्धो राजेत्यादिवदिदम् आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद् ।
 क्षुब्ध इव क्षुब्धः पत्नीव पत्नी वृषलस्येत्यादिवदुपचारादुपपद्यत इति वाच्यम् । ते च प्राञ्चो माननीया इति तेषामस्य च महान् व्यत्यास इति नैवं प्रयोक्तव्यम् ॥ १३ ॥

तु दूरत एवेति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्याः फलमिति । यथेयमपापा एवं तपश्चर्यायाः फलम् उपाश्रयाम् । यथा तपसः फलभोगः निश्चित
स्तथेयमपापेत्यर्थः । तस्याहं फलमश्रामि अपापा मैथिली यदि । इति च पाठः । तस्य किल्बिषानाचरणस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ अहमिति । पञ्चसु

बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता । नोपाश्रयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ २० ॥ मनसा कर्मणा वाचा
भूतपूर्वं न किल्बिषम् । तस्याः फलमुपाश्रयामपापा यदि मैथिली ॥ २१ ॥ अहं पञ्चसु भूतेषु मनष्षष्ठेषु राघव ।
विचिन्त्य सीतां शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२ ॥ इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता । लोकापवादभीतस्य
प्रत्ययं तव दास्यति ॥ २३ ॥ तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा । लोकापवाद
कलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदिताऽपि शुद्धा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे० षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥
वाल्मीकिनेवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत । प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १ ॥ एवमेतन्महाभाग
यथा वदसि धर्मवित् । प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २ ॥ प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ ।
शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वैश्म प्रवेशिता । लोकापवादो बलवान् येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३ ॥ सेयं लोकभयाद्ब्रह्म
न्नपापेत्यभिजानता । परित्यक्ता मया सीता तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ४ ॥ जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशी
लवौ । शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ५ ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः । सीतायाः
शपथे तस्मिन् महेन्द्राद्या महौजसः ॥ ६ ॥ पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ ७ ॥

भूतेष्विति । श्रोत्रादिष्वेन्द्रियेष्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥
वाल्मीकिनेत्यादि ॥ १ ॥ एवमिति । यथा वदसीति । प्रत्ययं दास्यतीत्येवमात्मनेत्यर्थः । एतदेवमेव कर्तव्यमित्यर्थः । एवंकरणं च न मम विश्वासार्थ
मित्याह प्रत्ययो हीति । जात एवेति शेषः । तव वाक्यैरिति । बहुवर्षेत्यादिना प्रागुक्तशपथवाक्यैरित्यर्थः ॥ २-५ ॥ अभिप्रायमिति । सीतायाः शपथ

इति । शपथप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६-१२ ॥ तदिति । अचिन्त्यमचिन्त्यहेतुकं वायुस्वरूपम्, यथा पूर्वं कृतयुगे पश्यन्ति स्म तथा तदानीं सर्वे मानवाः निरीक्षन्ते स्म ॥ १३-१६ ॥ यथेति । रामात्परमन्यं पुरुषं न वेद्मीति यथोक्तमेतत्सत्यं चेत् । माधवी माधवपत्नी भूमिः ॥ १७ ॥ तथेति । तथा शपन्त्यां आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्राणाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्वे एव समागताः ॥ ८ ॥ साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे च परमर्षयः । नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः । सीताशपथसम्भ्रान्ताः सर्वे एव समागताः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनर्ब्रवीत् । प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ १० ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ११ ॥ ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः । तज्जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥ १२ ॥ तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरीक्षन्त समागताः । मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३ ॥ सर्वान् समागतान् दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाद्मुखी ॥ १४ ॥ यथाऽहं राघवादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५ ॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥ यथैतत् सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात् परं न च । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १७ ॥ तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः । दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्येनामासने चोपवेशयत् ॥ २० ॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्ती रसातलम् । पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ २१ ॥ साधुकारश्च सुमहान् देवानां सहस्रोत्थितः । साधु साध्विति वै सीते यस्यास्तौ शीलमीदृशम् ॥ २२ ॥ एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः । व्याजहर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीता प्रवेशनम् ॥ २३ ॥ यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्वे एव ते । राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयात्त्रोपरेमिरे ॥ २४ ॥ त्रिः शपन्त्याम् । तत् सिंहासनम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणमिति । नागैः शिरोभिः ध्रियमाणम्, अदृश्यतेति शेषः ॥ १९-२३ ॥ यज्ञवाटेति । विस्मयात्

आश्चर्याभिज्ञावेदनव्यवहारान्नोपरोमिरे नोपरता बभूवुः ॥ २४ ॥ अन्तरिक्ष इति । संहृष्टा इति । सीतायाः अयशो गतमिति संहृष्टाः । अचेतनाः विसंज्ञाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ सीताप्रवेशनमिति । तेषां मुन्यादीनाम् । समागमः हर्षसंबन्धः । यदेवमतः संमोहितमिव संमोहितमेवाभूत् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः । दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥ २५ ॥ केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यानपरायणाः । केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित् सीतामचेतनाः ॥ २६ ॥ सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषां मासीत् समागमः । तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे उत्तरश्री० सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्वानराः । चुक्रुशुः साधु साध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥ दण्डकाष्टमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः । अवाकिञ्चरा दीनमना रामो ह्यासीत् सुदुःखितः ॥ २ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् । क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्पृष्टमिवेच्छति । पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥ साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कापारे महोदधेः । ततश्चापि मयाऽऽनीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५ ॥ वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम । दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥

रसातलमित्यादि ॥ १ ॥ दण्डकाष्टमिति । दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्टम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वमिति । मनः शोकमिव, मनः शोकमेव स्पृष्टमिति । पश्यतो मेऽद्य सा नष्टेति । मामप्यनादृत्य ॥ ४ ॥ सेति । आनीता प्रापितवतीत्यर्थः । सा अदर्शनमिति पदच्छेदः ॥ ५-८ ॥

स०—सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा स्थितानां तेषां मुनिप्रमुखानां समागमः, हर्षादिरिति शेषः । आसीत् । यस्मिन्मुहूर्ते तं प्राप्य समं जगत्सर्वं विश्वं संमोहितमत्यर्थमभवत् । मेथिलीमेलनाभावे पुनरियानायासः कुतस्सम्पादनीयोऽयोध्याव्यक्षेणेति चेन्न; जानकीविषयजनापवादापनुच्य इत्येवेहि । पुनरेव हि च पूर्वं स्वतोऽपि लोकगमनं कामिन्या विहितमिति तां प्राक्प्रेषयितुमियं लीलेति ॥ २७ ॥ यथा मामवगच्छसि मद्बलं वराहावतारादौ त्वमेव जानासीत्यर्थः ॥ ६ ॥

आनयेति । मत्तः प्राप्तमोह इत्यर्थः । महीतल इति, प्रविष्टामिति शेषः ॥ ९-११ ॥ राम रामेति । स्मर त्वं पूर्वकं भावम्, पूर्वकं स्वभावं विष्णुत्वमित्यर्थः । मन्त्रं देवैः सहावताराय कृतं विचारम् ॥ १२ ॥ न खल्विति । त्वामहं न स्मारयेयम्, सर्वज्ञत्वादिति भावः । पूर्वकं भावमित्युक्तं

कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली । कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥ तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे । पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥ आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते । न मे दास्यसि चेत् सीतां यथारूपां महीतले ॥ ९ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् । नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवत्विह ॥ १० ॥ एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११ ॥ राम राम न सन्तापं कर्तुमर्हसि सुव्रत । स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ॥ १२ ॥ न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् । इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥ सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा । नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥ स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः । अस्यास्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥ १५ ॥ एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् । सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६ ॥

विशिनष्टि-इममिति ॥ १३ ॥ सीतेति । तव पूर्वपरायणा तव पूर्वभावप्रवणा । तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुकेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एतदित्यादि । एतत्काव्यमेवोत्तमं श्रुतं तत्सर्वं ज्ञापनीयम्, विस्तरतो व्याख्यास्यति ज्ञापयिष्यति ॥ १६ ॥

स०-प्राक् लोकप्रवादः मम पत्नीमाता त्वमिति । स इदानीं दानाजानक्या मम साक्षिगोचरश्चरितव्य इत्याह-काममिति । फालहस्तेन भूगोषकफालहस्तेन ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमहं मत्तो विभ्रान्तस्तां सीता मानय । महीतले प्रविष्टां यथारूपां मे मह्यं न दास्यसि चेत् मदासी नासीत्यावृत्त्याऽन्वयः ॥ ९ ॥ तव दासी न चेत् किं करोषीति तत्राह-सपर्वतवनामिति । आपो भवन्तु जललीनां करिष्यामीति भावः ॥ १० ॥ अस्याः सीतायाः स्वर्गे नित्यसुखरूपे वैकुण्ठे सङ्गमो भविष्यति । परिषन्मध्ये सदोमध्ये । अनेन नैकदेशान्वयमयतो दुस्तवष्टयन्ततोरुत्तरीकारकारणक आयासो नागोजिमृष्टपक्ष इवेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

तदेवाह-जन्मप्रभृतीत्यादि । भविष्यत्युत्तरं चेति । सीतोपसंहारादुत्तरं च यत्ते चरितं भविष्यति, तत्सर्वमपि मदनुग्रहात् त्रिकालज्ञेन वाल्मीकिना कृतं कृतनिबन्धनम् । इह काव्ये । भविष्यत्युत्तरं चेति च पाठः ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिति । त्वयि त्वच्चरितविषये । राघवाद्युत्तेऽन्यः काव्यप्रकाशितयशोभारु कश्चिदपि काव्यनायकतां नार्हति । अत एवाद्यापि सर्वे कवयो रामचरितमेव प्रायेणाश्रयन्ते ॥ १८ ॥ श्रुतमिति । अनावृतम् अज्ञाना

जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् । भविष्यत्युत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवाद्युत्ते ॥ १८ ॥ श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह । दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः । शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ॥ २० ॥ उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः । तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥ न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् । परमं ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥ २२ ॥ एतावदुक्ता वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः । जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सबान्धवैः ॥ २३ ॥ ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः । उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ॥ २४ ॥ ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवेन भाषिताम् । श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ भगवन् श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः । भविष्यदुत्तरं यन्मे श्रोभूते सम्प्रवर्तताम् ॥ २६ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ । तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् । तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ २७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे अष्टमवतितमः सर्गः ॥ १८ ॥

वरणरहितम् ॥ १९ ॥ स त्वमिति । भविष्यं भविष्यद्विषयम् ॥ २० ॥ उत्तरं नामेति । उत्तरकाण्डाख्यकाव्यं शेषभूतम् ॥ २१ ॥ नेति । परमर्षिणा परमराजर्षिणा ॥ २२ ॥ २३ ॥ ये चेति । ये च तत्रेति । यज्ञसदसीत्यर्थः । ब्राह्मलौकिकाः ब्रह्मलोकाद्वाः ॥ २४-२६ ॥ एवमिति । पर्णशालामुपागम

दिति । यज्ञावसान एव सीतान्तर्धानात्, ततः परं दीक्षाराहित्येन स्थलान्तरस्य सुगमत्वात्, पुत्राभ्यां सह वाल्मीकिपर्णशालामेव रामः प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टमवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
रजन्यां त्वित्यादि । गीयतामित्युवाच । अविशङ्काभ्यां मत्पुत्रत्वविषयशङ्कारहिताभ्याम् । मातृवियोगदुःखरहिताभ्यां वा ॥ १ ॥ २ ॥ प्रविष्टाया

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् । गीयतामविशङ्काभ्यां रामः पुत्राबुवाच ह ॥ १ ॥ ततः समुपविष्टेषु ब्रह्मर्षिषु महात्मसु । भविष्यदुत्तरं काव्यं जगत्स्तौ कुशीलवौ ॥ २ ॥ प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्यसम्पदा । तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥ ३ ॥ अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् । शोकेन परमायस्तो न शान्तिं मनसाऽगमत् ॥ ४ ॥ विसृज्य पार्थिवान् सर्वानृक्षवानरराक्षसान् । जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ॥ ५ ॥ एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत् स तु राघवः । ततो विसृज्य तान् सर्वान् रामो राजीवलोचनः ॥ ६ ॥ हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह । इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ॥ ७ ॥ न सीतायाः परां भार्यां ववे स रघुनन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ॥ ८ ॥ दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् । वाजपेयान् दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः । ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥ १० ॥ एवं स कालः सुमहान् राज्यस्थस्य महात्मनः । धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघ वस्य तु ॥ ११ ॥ अनुरञ्जन्ति राजानमहन्यहनि राघवम् । ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ १२ ॥

मिति । सत्यसम्पदा सत्यवैभवेन । तस्यावसाने यज्ञस्येति । सीतानिर्याणासन्नपूर्वकाल इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विसृज्येति । वित्तपूर्वं वित्तदानपूर्वं मित्यर्थः ॥ ५-७ ॥ नेति । न सीताया इत्यनेन रामस्य एकदारव्रतं सीताप्रतिनिधिनैव यज्ञनिर्वर्तनं च दर्शितम् ॥ ८ ॥ दश वर्षेति । दश वर्षसहस्राणीत्यनेन प्रथमयज्ञ एव सीताया भूषणेश इत्युक्तम् । बहुसुवर्णकान् बहुसुवर्णकयागान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमेति । गोसवैः गोसवाख्ययागैः । अश्वमेधसंक्षेपे

रिति संक्षेपवचनमेतत्परं वेदितव्यम् (?) । शतशब्दस्य बहुसङ्ख्यावचनत्वात् । गोशतैश्चेति पाठः ॥ १०-१२ ॥ काल इति । सुभिक्षमिति, अभव
दिति शेषः ॥ १३-१६ ॥ सर्वा इति । सर्वधर्मं चेति । सर्वधर्मसाध्यभोगमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पित्र्याणीति । पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि । ब्रह्म
काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा ॥ १३ ॥ नाकाले म्रियते कश्चिन्न
व्याधिः प्राणिनां तथा । नानर्थो विद्यते कश्चित् रामे राज्यं प्रशासति ॥ १४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यश
स्विनी । पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ १५ ॥ अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी । धर्मं कृत्वा
बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १६ ॥ सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च । समागता महाभागाः सर्वधर्मं च
लेभिरे ॥ १७ ॥ तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति । मातृणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥
पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान् परमदुस्तरान् । चकार रामो धर्मात्मा पितॄन् देवान् विवर्धयन् ॥ १९ ॥ एवं वर्षसह
स्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् । यज्ञे बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥ २० ॥ इत्यार्षे० एकोनशततमः सर्गः ॥ १९ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित् केकयो नृपः । स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने । गार्ग्यमङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षि
ममितप्रभम् ॥ १ ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २ ॥ कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् ।
रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु राघवो धीमान् ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम् । मातुलस्याश्व
पतिनः प्रहितं तन्महद्भनम् ॥ ४ ॥

रत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि । प्रयच्छति स्मेत्यनुकर्षः । पितॄन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारेति । पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवमिति । वर्धया
नस्य वर्धमानस्येत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिसुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ १९ ॥
कस्यचित्त्वित्यादि ॥ १-३ ॥ श्रुत्वेति । अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥

स०-वर्षसहस्राणि “ एवं त्रयोदशसहस्रसमाः ” इत्याद्युक्तप्रकारेण ज्ञेयानि । ननु पाद्ये-“ एवं प्रशासतस्तस्य राघवस्य महेश्वरि । अत्ययादशसाहस्रं राममाणस्य सीतया ॥ ” इत्युक्तेः कथं त्रयोदशेत्युक्ति-

तथेति । प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६-९ ॥ अयमिति । सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ तं चेति । शैलूषः गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ तानिति । स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्येति । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्र देशे गतिः प्राप्तिः

प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः । गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ६ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च । उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६ ॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् । वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८ ॥ मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित् प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९ ॥ अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः । सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १० ॥ तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोटयो वै महाबलाः ॥ ११ ॥ तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ १२ ॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः । रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् । इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च । मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६ ॥ भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ । निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ ॥ निवेशय ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेशय च । आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८ ॥

प्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तम्-देशः परमशोभन इति ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । भरतं चान्ववैक्षतेति । पर्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ १४-२० ॥

-रेति चेत् मुख्या सङ्ख्या दश पर्यन्तमिति तथोक्तिः । मानान्तरोक्तसङ्ख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अत्युदाहरणसाहस्रमिति पाठं धृत्वा सहस्राणां समूह इत्यर्थकतया दशसहस्रेत्यर्थकमेवेति नागोजिमटः । तत्र अचित्तेत्यत्र सूत्रे अचित्तः स इति तच्चित्तैर्मन्तव्यम् ॥ २० ॥

सेति । शक्रयुक्तेव इन्द्रयुक्ता देवसेनेव नगरान्निर्ययौ । दूरमिति । एकाद्विवासरपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥ सिंहेति । सेनाया अग्रतो ययुरिति । पिशिताशनादीनामग्रतो यानं सुशकुनम् । अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनम् ॥ २४ ॥ अध्यर्धमासमिति । केकयं युधाजितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् । आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९ ॥ नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरस्सुतम् । भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥ २० ॥ सा सेना शक्रयुक्तेव नरगान्निर्ययावथ । राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुरैरपि ॥ २१ ॥ मांसादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च । अनुजगमुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२ ॥ भूतग्रामाश्च ब्रह्मो मांसभक्षाः सुदारुणाः । गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् । बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥ अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया । हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः । युधाजिद्भाग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥ स निर्ययौ जनौ येन महता केकयाधिपः । त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान् कामरूपिणः ॥ २ ॥ भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः । गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः । योद्धुकामा महावीर्या व्यनदन् वै समन्ततः ॥ ४ ॥ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ ५ ॥

श्रुत्वेत्यादि । सेनापतिं प्राप्तं युद्धसन्नाहं श्रुत्वा ॥ १ ॥ २ ॥ भरतश्चेति । सबलौ चतुरङ्गबलसहितौ । सपदानुगौ शूद्रवैश्याद्यनुचरसहितौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वेति ।

व्यनदन् गर्जन्ति स्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ खड्गेति । खड्गादिरूपा ग्राहा यासु ताः । संस्रवः प्रवाहः । नृकलेवराणि नद्याः काष्ठानि वहन्तीति तथा ॥ ६ ॥ तत इति । संवर्तं नामेति । प्रलयकालान्याख्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तमिति । तं घातं दिवौकसः न स्मरन्तीति । त्रिकोटिगन्धर्वघातोऽसम्भाव्य

खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः । नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ६ ॥ ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् । संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥ ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः । क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ ८ ॥ तं घातं शोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः । निमेषान्तर मात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९ ॥ हतेषु तेषु सवषु भरतः केकयीसुतः । निवेशयामास तदा समृद्धे द्व पुरोत्तमे ॥ १० ॥ तक्ष तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते । गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥ ११ ॥ धनरत्नौघ सम्पूर्णं काननैरुपशोभिते । अन्योन्यसङ्घर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२ ॥ उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकि लिष्वैः । उद्यानयानसम्पूण सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३ ॥ उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते । गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४ ॥ शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः । तालैस्तमालैस्तिलकैर्वकुलैरुपशोभिते ॥ १५ ॥ निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः । पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् । राघवं भरतः श्रीमान् ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥ शशस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् । निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८ ॥ इत्यार्षेः श्रीमदुत्तरश्रीरामा० एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

इत्येव स्मृत्वा स्थितवन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ हतेष्विति । द्वे पुरेति । तक्षशिलापुष्कलावतारख्ये ॥ १०-१२ ॥ उभे इति । अकिलिष्वैः धर्मन्यायोपेतैर्व्यवहारैः क्रयविक्रयादिव्यापारैः ॥ १३ ॥ उभे इति । विमानसमवर्णिभिः देवायतनवद्विस्तरैः । गृहमुख्यैरभित उपशोभिते । विमानैर्वहुभिर्वृते इति च पाठः ॥ १४-१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिसुकुटारख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ इमाविति । राज्यार्थे राज्यरक्षाविषये ॥ २ ॥ ३ ॥ नेति । नापराध्यामहे, कस्यापि भूतस्येति शेषः ॥ ४ ॥ तथेति । कारुपथः
कारुपथाख्यः पाश्चात्यदेशविशेषः ॥ ५ ॥ निवेश्यतामिति । तत्र देशे अङ्गदस्य पुरम् अङ्गदीयाख्यम् निवेश्यताम् । चन्द्रकेतोः चन्द्रकान्ताख्यम्

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह । वाक्यं चाद्भुतसङ्काशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ
सौमित्रे तव धर्मविशारदौ । अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥ इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधी
यताम् । रमणीयो ह्यसम्बाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३ ॥ न राज्ञो यत्र पाडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् । स
देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह । अयं कारुपथो देशो
रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥ निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम्
॥ ६ ॥ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः । तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥ अङ्गदीया पुरी
रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया सुगुप्ता च रामणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥ चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवे
शिता ॥ चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९ ॥ ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा । ययु
र्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥ अभिषिच्य कुमारौ स प्रस्थापयति राघवः । अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्र
केतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥ अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्णिग्राहो बभूव ह
॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः । पुत्रे स्थित दुराधर्षे ह्ययोध्यां पुनरागमत् ॥ १३ ॥ भरतोऽपि
तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् । अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४ ॥

॥ ६-८ ॥ चन्द्रकेतोस्त्विति । मल्लस्य श्रेष्ठस्य । मल्लभूम्यां मल्लदेशे उत्तरे ॥ ९-१३ ॥ भरत इति । भरतोऽपि तथैवोष्येति, चन्द्रकेतुसमीप इति

शेषः ॥ १४ ॥ उभाविति । न जज्ञाते जानातेर्लिट् द्विवचनम् । नावगतवन्तौ । सन्धिः छान्दसः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विहृत्येति । धर्मसाधनं पुरं धर्मपुरं
तस्मिन् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारव्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्रुचुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ । कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश
तेषां ययुस्तदा । धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६ ॥ विहृत्य कालं परिपूर्णमानसाः श्रिया वृता
धर्मपुरे सुसंस्थिताः । त्रयः समिद्धा इव दीप्ततेजसो महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोऽग्नयः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे द्रुचुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं
धृतिमन्तं यशस्विनम् । मां निवेदय रामाय सम्प्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २ ॥ दूतोऽस्म्यतिबलस्थाहं महर्षेरमितौजसः ।
रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयाऽन्वितः । न्यवेदयत रामाय
तापसं तं समागतम् ॥ ४ ॥ जयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते । दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्कर
प्रभः ॥ ५ ॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह । प्रवेक्ष्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत् ॥ ६ ॥
सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् । ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥ ७ ॥ सोऽभिगम्य रघु
श्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा । ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८ ॥ तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्धपुरो
गमाम् । ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि । कालस्य कस्यचित्, गमनानन्तरमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ दूत इति । महर्षेरिति । ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ तदिति । तस्य

वाक्यधृदिति, रामवाक्यधारीति सौमित्रिविशेषणम् ॥ ६-१० ॥ तमिति । वाक्यानि सन्देशवाक्यानि, प्रापयस्व निवेदय । तत्र हेतुः यतो दूत
इत्यादि ॥ ११ ॥ चोदित इति । मुनिवाक्यं प्रागुक्तमहर्षिसंदिष्टवाक्यम् । द्वन्द्वमेतदिति । “द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा-” इत्यादिना द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यार्थे
द्विवचननिपातः । रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वे हि तत्प्रवक्तव्यमिति च पाठः । (तदेव विशिनष्टि-न चैषामित्यादि* । एषां त्वत्समीप
वर्तिलोकानामित्यर्थः) ॥ १२ ॥ य इति । अस्मद्वचनं शृणुयात् । निरीक्षेत् मन्त्रयितारौ स तव वध्यः । कथमेवमतिऋरसङ्केत इत्यत्राह-भवेदिति ।

पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः । आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १० ॥ तमुवाच ततो रामः
स्वागतं ते महामुने । प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥ ११ ॥ चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभा
षत । द्वन्द्वमेतत् प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यपेक्षसे ॥ १२ ॥ यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव । भवेद्वै मुनिमुख्यस्य
वचनं यद्यपेक्षसे ॥ १३ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय
॥ १४ ॥ स मे वध्यः खलु भवेत् कथाद्वन्द्वं समीरितम् । ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १५ ॥
ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि सङ्ग्रहम् । तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १६ ॥ यत्ते मनीषितं
वाक्यं येन वाऽसि समाहितः । कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

तस्य मुनिमुख्यस्य वचनमित्थं सङ्केतपूर्वकं वदेति चोदितवानित्यर्थः । यद्यपेक्षसे इति, तथा सङ्केतपरिपालनमिति शेषः ॥ १३ ॥
स इति । प्रतिहारं विसर्जय अन्यतोऽपसारय ॥ १४ ॥ किमर्थमित्यत आह-स म इत्यादि । हे सौमित्रे ! ऋषेर्मम च कथाद्वन्द्वं कथारहस्यम् । वाचं
द्वन्द्वमिति च पाठः । यः शृणुयात् ॥ १५ ॥ तत इति । संग्रहं रक्षितारम् ॥ १६ ॥ यदिति । समाहितः । ममापि हृदि वर्तते इति । एवंविधं रहस्यं
तन्मयाऽपि श्रोतव्यमित्यर्थः । अहमपि जानामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

शृणु राजन्नित्यादि । येन सन्देशः कृतः स पितामह एवेत्याह-पितामहेनेति ॥ १ ॥ अहं च न तापसः, किन्तु काल इत्याह-तवाहमित्यादि । पूर्वं सद्भावे पूर्वजन्मनि, अहं तव पुत्रः । सर्वसम् १ः कालरुद्र इति यावत् । परपुरंजयः त्रिपुरसंहारकः । तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय ! इति च पाठः । केवलं यमस्य पूर्वभावादुत्थितत्वाभावात्, मायासंभावितः मायया उत्पादितः (?) ॥ २ ॥ पितामहवाक्यमाह-पितामहश्चेत्यादि । स्वान् ब्रह्मलोका शृणु राजन् महासत्त्व यदर्थमहमागतः । पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १ ॥ तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरंजयः । मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २ ॥ पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः । समयस्ते कृतः सौम्य स्वान् लोकान् परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥ संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥ भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् । मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५ ॥ मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता । इय पर्वतसम्बाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६ ॥

दीन् परिरक्षितुं ते समयः स्वलोकं प्राप्तुं समय इत्यर्थः । लोकान् संपरिरक्षितुमिति च पाठः ॥ ३ ॥ न केवलं त्वं रक्षकः, किन्तु संहर्ता स्रष्टा चेत्याह-संक्षिप्येत्यादि । लोकान् चराचरात्मकाः प्रजाः । मायया विचित्रशक्त्या जनयित्वा । त्वं महाकालाग्निरूपः । सत्त्वौ प्राणिनौ । अजीजन इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कौ तावित्यत आह-मधुं च कैटभं चैवेति । तत्र मधुः जलोत्पन्नमकरादिवत् मेदःप्रधानः । कैटभस्तु कमठशुक्त्यादिवत्

स०-महासत्त्व बहुबल ! ॥ १ ॥ दूत इत्येव न, किन्तु त्वत्पुत्रः सः, अहं तु पौत्र इत्याह-तवेति । पूर्वके भावे अतीतजातौ । मायासंभावितः रमायामुत्पादितो विरञ्चिपदवाच्यस्तव पुत्रः । परपुरं तदपरो देहोऽहं तत्पुत्रोऽहम्, अतः पौत्रस्तवेति भावः । स्वव्यापारमप्यावेदयति-सर्वसमाहरः सर्वसंहर्ता । नामाह काल इति । तव मायासंभावितः इच्छया पद्मोत्पन्नो यस्तस्याहंपूर्वके भावे अहङ्कारतत्त्वे कार्योन्मुखे पुत्रो जातोऽहं पूर्ववदुर्वरितम् । “महत्तत्त्वादहङ्कारं ससर्ज शिवविग्रहम्” इत्यादेः । “पुत्रस्तवेश कमलप्रभवस्तयाऽहं पौत्रस्तु पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यम् । सम्भावयन्ति गुणितः” इत्याद्युक्तेश्च । “मां त्वं पूर्वमजीजनः” इत्युक्तिस्वारस्यादर्थविशेषलाभेन किञ्चिच्छेषादिकं सोढव्यम् ॥ २ ॥ पुरा सृष्टिकालात्पूर्वम् मायया स्वसामर्थ्येन लोकान् स्वयमेव संक्षिप्य संहृत्य । स्वयमेवेत्यनेन स्वामाविकत्वं शक्त्योक्तयति । महार्णवे जलमये । जाते तत्राप्सु उदके शयानः । पूर्वं प्रथमतः । माम् अजीजनः । अर्णवे शयान इति वचनादेवोदकशायित्वे सिद्धे पुनरभिव्रति वचनं वटे गाव इतिवत्सामीपिकाधिकरणसप्तमीभ्रमग्रंशार्थम् । महार्णवे इति चेतस्तीरत्वसन्देहनिवर्हणार्थमिति च मन्तव्यम् । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्” इत्यादिश्रुतेः । अनेन “अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मन्विन्दद्दशहोतारमर्णे” इति श्रुत्यनुकृतता ज्ञेयतस्य ॥ ४ ॥ उक्तं सामान्यतो विशेषतो भाषते-भोगवन्तमिति । मतुवर्थो महत्त्वम् । महादेहम् । अनन्तं नामतः । नागं जातितः । मायया इच्छया सत्त्वौ गतम् । सः त्वौ अन्यौ । असुरावित्यर्थः इति वा । “ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः” इत्यादिश्रुतेः । “त्वत्वावन्यपर्यायौ” इति कौमुद्याः । जनयित्वा । कौ ताविति तत्राह मधुमिति । हत्वा तयोरिति शेषः । अस्मां पर्वतसङ्काशत्वेन तदाख्यपर्वतसङ्काशसहिता ॥१५॥१॥

अस्थिप्रधानः । तत्सृष्टिप्रयोजनमाह-ययोरित्यादि । ययोरस्थिचयैर्वृता इयं मही पर्वतसंवाधा सती मेदिनी तन्मेदोयुक्ता । पृषोदरादित्वात्सकार लोपः । अस्थिचयैः शिलापर्वतस्थितिहेतुभूता मेदोमयत्वादृक्षलताद्युत्पत्तिहेतुर्मृदुप्रदेशाच्चाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मां त्वं पूर्वमजीजन इत्येतद्विवृणोति- पद्म इत्यादि । नाभ्यां वर्तमाने पद्मे नाभिकमले मामुत्पाद्य, मयि प्राजापत्यं प्रजापतित्वं निवेशितम्, मम प्रजापतित्वं दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सोऽहमिति । त्वयि संन्यस्तभारः अहं त्वामुपासे निरन्तरं चिन्तयामि, भूतेषु मत्सृष्टेषु रक्षां विधत्स्व ॥ ८ ॥ तत इति । ततः मत्कृतभारसमर्पणेन

पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ ७ ॥ सोऽहं सन्नयस्त भारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् । रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८ ॥ ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद् भावात् सनातनात् । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥ अदित्यां वीर्यवान् पुत्रो भ्रातृणां वीर्यवर्धनः । समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साहाय्य कल्पसे ॥ १० ॥ स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर । रावणस्य वधाकांक्षी मानुषेषु मनोऽदधाः ॥ ११ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२ ॥

दुर्धर्षात् दुर्ज्ञेयात्, सनातनान्नित्यात्, भावात् परवासुदेवस्वभावात्सर्वभूतानां रक्षार्थं विष्णुत्वमुपजग्मिवान् प्राप्तवान् । रक्षां विधास्यन् भूतानामिति च पाठः । यद्वा सनातनात्तस्मात् वासुदेवविग्रहात्, अदित्यां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यर्थः । परवासुदेवस्त्वं प्रथमं ब्रह्मरुद्रमध्ये आदिविष्णुतयाऽवतीर्णो सीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ तस्मादुपेन्द्रावतारमाह-अदित्यामिति । भ्रातृणामिन्द्रादीनां वीर्यवर्धनः सन् लोकस्य कृत्येषु रक्षणकार्येषूत्पन्नेषु साहाय्य तत्संपादनयोग्यत्वाय कल्पसे । ततो लोकसंरक्षणार्थमुपेन्द्रोऽभूरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवं महाविष्णुरूपादुपेन्द्रावतारमुक्त्वा पुरस्ताद्रामावतारमाह-स त्वमिति । हे जगतां वर ! प्रजासु वित्रास्यमानासु सतीषु रावणस्य वधाकांक्षी सन् । स त्वमुजास्यमानासु प्रजासु जगतां वरेति च पाठः । आत्मना

स०-नाभ्यां नाभिप्रदेशे । अर्कसङ्काशे सवितृसमे । पद्मे कमले “अजस्य नामावधेकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युः” “अजस्य नामाविति यस्य नामैरभूच्छ्रुतेः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे । यन्नाभिपद्मादहमाविरासम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽत्र भवन्ति । स्त्रोपादिते साक्षाच्छ्रीरूपे मामप्युत्पाद्य प्राजापत्यं प्रजापतिविहितं सृष्ट्यादिरूपं कर्म सर्वमेतदादिकम् मयि निवेशितम् । त्वमिमां धुरमुद्वहेति स्थापितम् । प्रजापतिना स्वेनैव कर्तव्यं कर्म प्राजापत्यं कर्म ज्येष्ठतनुत्वात्तमपि निवेशितमिति वा । “प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरित्येतत्” इत्यादेः ॥ ७ ॥

स्वातन्त्र्येण स्वयमेव पुरा दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च, वासस्य नियतिं वासस्य नियमं कृत्वा । वासस्य नियममिति च पाठः । मानुषेषु मनोऽदधा इति श्लोकद्वयमेकान्वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स त्वमिति । स त्वमुपेन्द्रो भूत्वा यतमानस्त्वम्, मनोमयः पुत्रः इच्छाकृतदशरथपुत्रभावः । स त्वं पूर्णायुरसि, सङ्कल्पितकालस्य निवृत्तत्वादिति भावः । अतो मत्समीपमुपवर्तितुं प्राप्तुमयं कालः समयः ॥ १३ ॥ यदीति । उपासितुं रक्षितुम् । तव स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह । कालोऽयं ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३ ॥ यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् । वस वा वीर भद्रं त एवमाह पितामहः ॥ १४ ॥ अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव । सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् । राघवः प्रहसन् वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६ ॥ श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् । प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७ ॥ त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः । भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥ १८ ॥ हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा । मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना । स्थातव्यं सर्व संहार यथा ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे वाल्मी० श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

स्वतन्त्रत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ अथवेति । भूलोकं विहाय स्वर्गलोकाय विजिगीषा चेत्तदा विष्णुना पुनर्विष्णुत्वं प्राप्तेन त्वया देवाः समाधाः सन्तो विगतज्वराः भवन्तु । भवदागमनमेव समस्तदेवसुखकुरं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति । प्रहसन्निति । स्वयमेवोद्युक्तस्य पितामहोक्त्या प्रहसः । सर्वसंहारं रुद्रम् ॥ १६ ॥ श्रुत्वेति । तवागमनसंभवा प्रीतिर्महती जायत इति योज्यम् ॥ १७ ॥ एवं पितामहसन्देशं श्रुत्वा प्रति सन्देशमाह-त्रयाणा मित्यादि । यत एवाहमागतः तदेव स्थानं गमिष्यामि ॥ १८ ॥ हृदिति । हृद्गतो मम संप्राप्तः । मम हृदि यद्गते तदेव पितामहेन प्रेषितमित्यर्थः । अत्र गमने विषये मे विचारणा नास्ति । ब्रह्मयाचभयैव ममात्रावतरणमित्याह-मया हीति । देवानां वशवर्तिना भक्तपरतन्त्रेण मया, पितामहो देवेष्वन्यतमः यथाऽऽह, तथा मया सर्वकृत्येषु स्थितिगमनादिषु स्थातव्यम्, तन्नातिक्रमणीयमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सृज्यत्वकथनात्परतत्त्वशङ्का निवृत्ता ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिसुकुटारख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

तथेत्यादि (संवदतोः हरिहरयोः) ॥ १ ॥ स इति । पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तत इति । यावन्मे प्रयोजनमतिक्रामति ततः पूर्वमेव रामं शीघ्रं दर्शयेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ किं कार्यमिति । किं कार्यं किं कर्तव्यम् ? को वाऽर्थः किं प्रयोजनम् ? अहमस्मिन् काले किं करोमि ? वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ।

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः । रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोऽभिगम्य तु सौमित्रि मुवाच ऋषिसत्तमः । रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २ ॥ मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा । अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं कार्यं ब्रूहि भगवन् को वाऽर्थः किं करोम्यहम् । व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन् मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः । उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥ अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय । अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥ ६ ॥ विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा । भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७ ॥ न हि शक्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः । चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥ एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत् सर्वविनाशनम् । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ९

किं करिष्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्मिन्निति । मां राघवाय निवेदयेति न निवेदयसि यदि तर्हि शपिष्य इति ॥ ६-१२ ॥

सं०—स्वमावक्रोपनस्य पुरत एतच्चातुरी नाभूत्कल्पवसायिनीत्याह—तदिति ॥ ५ ॥ राघवं प्रतिवेदय बुद्धयर्थकत्वाद्विकर्मकता । ज्ञापय कीदृशं माम् आदौ विषयं देशं प्राप्तम् । अनन्तरं पुरम् तदनन्तरं त्वां प्राप्तम् । अत्यावश्यककार्यभावे इयानायासः कुतो भवेत् । मया नादाशं दाशरथिश्चेन्मनोरथस्तत्र क इत्यतो वक्ति रामायेति । रामाय शपिष्ये । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति लिप्लुपवृत्तवित्यनिङ्कस्यापि शपेदिट् । “छाघहुङ्—” इत्यादिना चतुर्थी । रामाय प्रतिवेदय । यदि न प्रतिवेदयेस्तर्हि विषयादिकं शप इत्यर्थ इति यथाक्रमं व्याकुर्वन्नागोजिमृत्स्यक्ततत्संसार इति पाणिनीयप्रवीणैर्बहुमाननीयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सर्वविनाशनं रामनाश एव सर्वनाश इति भावः । विनिश्चित्य निर्वार्य । अत्र लक्ष्मणस्य सन्निधिगमनं रामस्य तापसागतिविज्ञापनम् पात्रे च “तस्य शापमयाद्विप्रं राघवाय न्यवेदयत् । तत्रैवान्तर्दधे कालो राघवोऽपि विनिर्गतः ॥” इति श्रूयते । श्रीमदाचार्यैस्तु “इति मत्वा ददौ मार्गं स तु दुर्वाससे तदा” इति प्रोक्तम् । तत्कथमिति चेत् ? रामायणपाञ्चचसामसांवलित्येन “यद्यत्र प्रविशेत्कश्चिद्धन्मि त्वाम्” इत्यादिवादानुकूल्याच्च मार्गं ददावित्यस्य रामदर्शनोपायं ददावित्यर्थोपपत्तेः । अन्यथा “यद्यत्र प्रविशेत्कश्चित्स मे वध्यो भविष्यति” इति स्फुटमुक्तदुर्वाससोऽपि परावृत्तकरणप्रसङ्गात् । कल्पभेदेन लक्ष्मणगमनपरमितरद्वाक्यं वाक्यं चाचार्याणां कल्पान्तरविवक्षयेति महामार्गेणाविरोधोपपत्तिर्वाऽनुसन्धेया ॥ ९ ॥

अद्येत्यादि । वर्षसहस्रस्येति । अनशननियमोपगृहीतवर्षसहस्रस्येत्यर्थः । यथासिद्धं यथोपपन्नम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । राघवः प्रीतमानस इति । मुनिकोपः परिहृत इति प्राप्तसन्तोषइत्यर्थः ॥ १४-१७ ॥ तत इति । ततोऽनन्तरम्, कालवाक्यानि बुद्ध्या विनिश्चित्य सभ्रातृपुत्रभृत्यवर्गस्य मम

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च । निस्सृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १० ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा । किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिभाषत ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् । प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥ अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम । सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः । भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः । संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६ ॥ दुःखेन च सुसन्तप्तः स्मृत्वा तद् घोरदर्शनम् । अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७ ॥ ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः । नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदि काव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

सर्वोपसंहारकालः प्राप्तः उचित एवेति निश्चित्य, सामान्यतो नैतदस्तीति, एतन्मम भ्रातृभृत्यादिपरिकरजातं सर्वमपि नास्तीति चोक्त्वा तूष्णीमासीत् । लक्ष्मणस्यापराधं नोद्भावितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

स०-कालवाक्यानि द्वन्द्वे कश्चिदविपश्चिदायातश्चेत्पश्चिमां दशां यापनीय इत्यादीनि । अत्यन्तबन्धुनोत्कटसंकटनिविष्टेनान्तः प्रविष्टं विना मारणं न स्थेयं न च मारणं विहितमिति दुःखमुपागमत् । यः कश्चिदया घोरदर्शनं किञ्चित्प्राच्युदञ्चितं विचिन्त्य यथा दुःखेन सन्तप्तो भवति तथा कालवाक्यानि स्वलोकगमनविषयाणि संस्मृत्य । ततस्तदनन्तरम् । अदुःखं सुखम् उपागमत् तद्घोरदर्शनं भ्रातृमारणरूपं स्मृत्वा दुःखेन च सन्ततोऽभूदिति वाऽर्थः ॥ १६ ॥

अवाङ्मुखमित्यादि । आप्लुतं राहुग्रस्तम् । दृष्ट इति । सुमन्त्रवाक्यतः पूर्वमेव रामेण स्वपरित्यागस्यावगतत्वादविपाद इत्यर्थः ॥ १ ॥ नेति । तदेव दर्शयति पूर्वत्यादि । पूर्वनिर्माणेन प्रागभावीयकर्मणा बद्धा कल्पिता प्रथा । ईदृशीति । “ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ” इत्यु

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् । राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥ न सन्तापं महा बाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि । पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २ ॥ जहि मां सौम्य विस्मयं प्रतिज्ञां परि पालय । हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३ ॥ यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि । जहि मां निर्वि शङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः । मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५ ॥ अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः । दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत । वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥ दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् । लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥ त्यजैनं बलवान् कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः । विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोऽपि च लयं व्रजेत् ॥ ९ ॥ ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १० ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् । लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत् स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥ तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् । श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२ ॥ विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तुभयं समम् ॥ १३ ॥

पदिष्टन्यायवतीत्यर्थः ॥ २-४ ॥ लक्ष्मणेनेति । प्रचलितेन्द्रियः त्यक्तावाङ्मुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः ॥ ५-१० ॥ स त्वमिति । अभिपालनात्

स०-तवातिप्रेमधामत्वान्मोवा भवतु प्रतिज्ञेत्यतो विज्ञापयति-हीनप्रतिज्ञा इति ॥ ३ ॥ यदि महाराज तव प्रीतिर्मयि यदि चानुग्राह्यता तर्हि निर्विशङ्कं मां जहि । धर्मं प्रतिज्ञापरिपालनायात् वर्धय । लोके स्वानुजमपि कृतप्रतिज्ञापरिपालनकृतेऽवधीद्राम इति कीर्तिमुपार्जयेति भावः ॥ ४ ॥

हेतौ पञ्चमी । अभिपालनार्थमित्यर्थः ॥ ११-१३ ॥ रामेणेति । रामेण भाषितः, इत्युक्तरीत्येति शेषः ॥ १४ ॥ स इति । सर्वस्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ अनिश्चसन्तमिति । युक्तं योगयुक्तम्, अभ्यकिरन् ॥ १६ ॥ अदृश्यमिति । अदृश्यं यथा तथा ॥ १७ ॥ तत इति । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । शेषसुपर्णविष्वक्सेनविष्णुरूपेण चतुर्विभागो विष्णुस्तत्र शेषरूपश्चतुर्थांशो लक्ष्मणः । सुपर्णभूतो भरतः । विष्वक्सेनरूपः शत्रुघ्न इति रह-

रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः । लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात् स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४ ॥ स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः । निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह ॥ १५ ॥ अनिश्चसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः । देवाः सर्पिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरन्स्तदा ॥ १६ ॥ अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् । प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७ ॥ ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वेऽपूजयन् समहर्षयः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः । पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् । अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २ ॥ प्रवेशयत संभारान् मा भूत् कालस्य पर्ययः । अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् । मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४ ॥ भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् । राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ सत्येनाहं शपे राजन् स्वर्गलोके न चैव हि । न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६ ॥

स्यार्थः । अत एव पुराणान्तरेषु शेषावतारो लक्ष्मण इति प्रसिद्धिः । अनन्तगरुडविष्वक्सेनविष्णुरूपेणात्मानं चतुर्धा व्यूह्य वर्तते सर्वेश्वर इति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ विसृज्येत्यादि ॥ १ ॥ अद्येति । भरतमयोध्याधिपतिमभिषेक्ष्यामीति मनोरथं करोमि । ततो वनं यास्यामि, महाप्रस्थानविधिनेति शेषः ॥ २ ॥ प्रवेशयतेति । सम्भारानिति । भरताभिषेकार्थानित्यर्थः ॥ ३ ॥ तदिति । सर्वाः प्रकृतयः सुमन्त्रादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्येनेति । स्वर्गलोके न चेत्यादि ।

हे रघुनन्दन ! त्वां विना प्राप्ये स्वर्गलोके न च कामये, सुखभोगमिति शेषः । तथा त्वां विना यथा राज्यं त्वदाज्ञया यथानुक्रमप्राप्तमयोध्याराज्यं न च कामये । हे राजन् ! इममर्थं सत्येन शपे ॥६॥ एवं भरत उक्त्वाऽनन्तरं कुशलवावभिषिञ्चेत्याह-इमौ कुशलवावित्यादि । उत्तरोष्विति । उत्तरकोसलेष्वि

इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप । कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूता स्त्वरितविक्रमाः । इदं गमनमस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधो मुखान् । पौरान् दुःखेन सन्तप्तान् वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः । ज्ञात्वैषा मीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् । किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वा वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचनमब्रुवन् । गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥ १२ ॥ पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः । सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम् ॥ १३ ॥ तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा । वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान् नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥ एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः । हृद्गता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५ ॥ पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत् । स्वकृतान्तं चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः [सुतौ प्रस्थापयामास धर्मिष्ठौ धर्मवत्सलौ] ॥ १६ ॥

त्यर्थः ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्येति । इदम् अस्माकं प्रवर्तमानं स्वर्गाय गमनवृत्तान्तं शत्रुघ्नस्याख्यातुं दूता गच्छन्तु, गत्वा चाख्यान्तु । मा चिरं विलम्बो मा भूत् । इदं गमनमस्माकं शीघ्रमाख्यान्तु मा चिरमिति च पाठः ॥ ८-१० ॥ वसिष्ठस्येति । प्रकृतीजनम् । छान्दसो दीर्घः ॥ ११॥१२ ॥ पौरेष्विति । सत्पथं ब्रह्मलोकमार्गम्, त्वया गम्यमानमिति शेषः ॥ १३ ॥ तपोवनमिति । वयमिति । न त्याज्याः अतः सर्वान्नय । तत्र हेतुः ईश्वरेति ॥ १४॥१५ ॥ पौराणा

स०-हे वत्स राम ! धरणीं गताः दण्डवत्पतिताः । प्रकृतीरिमाः इमान् पौरान् पश्य । एषाम् इमाश्च इमे च इमे तेषाम् " पुमान् ज्ञिया " इत्येकशेषः । एवमुत्तरत्रापि । अनेन प्रकृतीरिति प्रकृतत्वादासामिति वक्तव्यमिति सन्देहोऽवस्कन्धते ॥ १० ॥

मिति । कृतान्तं च कर्तव्यतासिद्धान्तं च ॥ १६ ॥ कोसलेष्विति । सुतावभिषिच्य प्रस्थापयामास ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुताविति । पुरे अयोध्यायाम्, स्वसमीपे कोसलद्वयराज्यार्थमभिषिक्तौ अङ्के प्रतिष्ठाप्य मूर्ध्न्युपाधाय परिष्वज्य रथादिकं ददौ ॥ १८ ॥ स्थानां त्वित्यादि । पुनर्दीयमानं राजौपवाह्यदिव्यरथादि विषयम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिषिच्येत्युक्तार्थम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण० सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् । अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः । परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाधाय चासकृत् ॥ १८ ॥ स्थानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च । दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ ॥ १९ ॥ बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ । स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २० ॥ अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा । दूतान् सम्प्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः । प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं च नाध्वनि ॥ १ ॥ ते तु त्रिभिरहोरात्रैः सम्प्राप्य मधुरामथ । शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च । पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३ ॥ कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि । कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता । श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४ ॥ अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा । स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५ ॥ एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने । विरेमुस्ते ततो दूता स्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६ ॥

ते दूता इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्येति । राघवस्य प्रतिज्ञामिति । कालपुरुषं प्रति ब्रह्मलोकागमनप्रतिज्ञामित्यर्थः । पौरानुगमनं पौरानुगमनानुमतिम् ॥ ३ ॥ कुशस्येति । कुशस्य कुशावती पुरी, लवस्य श्रावस्तीति श्रावितेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवमिति । त्वर गमनाय त्वरितो भव । राजेति । राज

त्रित्यर्थः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वेति । काञ्चनं काञ्चनाख्यम् । विपर्यासं देहवियोगम् ॥ ७-९ ॥ द्विधेति । धनं युक्तं च कृत्वेति । यथोचितं यथाशास्त्रं विभागं कृत्वेत्यर्थः ॥ १०-१४ ॥ न चेति । अन्यन्न वक्तव्यमिति माऽस्त्विति न वक्तव्यमित्यर्थः । विलोक्यमानमित्यादि । त्वद्विधेन परमानुग्रहसमर्थेन

तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं कुलक्षयमुपस्थितम् । प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोधसम् ॥ ७ ॥ तेषां सर्वं यथावृत्त मब्रवीद्रघुनन्दनः । आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ८ ॥ ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यषिञ्चन्नराधिपः । सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः । धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः ॥ १० ॥ सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् । ययौ स्थाप्य तदाऽयोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११ ॥ स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् । सूक्ष्मक्षौमाम्बरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥ सोऽभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः । उवाच वाक्यं धर्मज्ञं धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १३ ॥ कृत्वाऽभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवनन्दन । तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥ न चान्यदपि वक्तव्यमतो वीर न शासनम् । विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः ॥ १५ ॥ तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनन्दनः । बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६ ॥ तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः । ऋक्षराक्षस सङ्घाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः । ते रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ॥ १८ ॥ देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणां सुतास्तथा । रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव समागताः ॥ १९ ॥ ते राममभिवाद्योचुः सर्वे वानरराक्षसाः । तवानुगमने राजन् सम्प्राप्ताः कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥

विलोक्यमानमनुगृह्यमाणमेव सम्पादयितुमात्मानमिच्छामि ॥ १५-२० ॥

यदीति । यमदण्डमुद्यम्येव त्वया विनिपातिताः स्म, हताः स्मेत्यर्थः ॥ २१-२६ ॥ एवं तेषामनुगमनार्थवचनं श्रुत्वा व्यवस्थामाह-विभीषणं मित्यादि । विभीषणस्य ब्रह्मणा अमरत्वप्रदानप्रदर्शनात् स्नेहेनैवावस्थानं शास्ति-यावत्प्रजा इति । धरिष्यसीति, देहमिति शेषः ॥ २७-३२ ॥

यदि राम विनाऽस्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषोत्तम । यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥ २१ ॥ तैरेव मुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत् स्मयन् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोऽपि महाबलः । प्रणम्य विधिवद्दीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २३ ॥ अभिषिच्याङ्गदं वीरमागतोऽस्मि नरेश्वर । तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः । वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ २५ ॥ सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाऽहं विनाकृतः । गच्छेयं देवलोकं वा परमं वा पदं महत् ॥ २६ ॥ विभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महा यशाः । यावत् प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण । राक्षसेन्द्र महावीर्यं लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ २७ ॥ यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्त्वह ॥ २८ ॥ शासितस्त्वं-सखि त्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ किञ्चान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महामते ॥ ३० ॥ आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । आराधनीयमनिशं सर्वैर्देवैः सवासवैः ॥ ३१ ॥ तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः । राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् ॥ ३२ ॥ तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् । जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां विलोपय ॥ ३३ ॥

तमिति । अथ हनुमतोऽपि अमरत्वं प्रति ब्रह्मदत्तवरत्वात् यावद्रामकथाप्रचारः भूलोके तावत् तच्छ्रवणस्य प्रार्थितत्वात् तथा रामेणानुज्ञातत्वाच्च तस्य च स्थापनम् । जीवित इत्यादि । जीविते जीवितावस्थाने, कृतबुद्धिः कृतनिश्चयः सन्, प्रतिज्ञां त्वत्कृतां मा विलोपय । मा प्रतिज्ञां वृथा

कृथाः । इति च पाठः ॥ ३३ ॥ उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते-मत्कथा इति ॥ ३४-३६ ॥ जाम्बवन्तमिति । जाम्बवतोऽपि ब्रह्मपुत्रत्वात् ब्रह्मणैव दत्त
वरत्वाच्च स्थापनम् । मैन्दद्विविदयोरपि पित्रोरश्विनोरनुग्रहादमृतप्राप्तित्वाच्च स्थापनम् । विभीषणादयोऽमराः पञ्च, ते यूयं यावत्कलिः यावत्प्रलयः

मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर । तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्राक्थमनुपालयन् ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्
राघवेण महात्मना । वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप्य च ॥ ३५ ॥ यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति
पावनी । तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥ ३६ ॥ जाम्बवन्तं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तथा ।
मैन्दं च द्विविदं चैव पञ्च जाम्बवता सह । यावत् कलिश्च सम्प्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥ ३७ ॥ तानेवमुक्त्वा काकुत्स्थः
सर्वास्तानृक्षवानरान् । उवाच बाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथेप्सितम् ॥ ३८ ॥ इत्यार्षेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥
प्रभातायां तु शर्वर्या पृथुवक्षा महायशाः । रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रं व्रजत्वग्रे दीप्यमानं
सह द्विजैः । वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ॥ २ ॥ ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः । चकार विधिवद्धर्मं
महाप्रास्थानिकं विधिम् ॥ ३ ॥ ततः सूक्ष्माम्बरधरो ब्रह्ममावर्तयन् परम् । कुशान् गृहीत्वा पाणिभ्यां प्रसज्य
प्रययावथ ॥ ४ ॥ अव्याहरन् क्वचित् किञ्चिन्निश्चेष्टो निस्सुखः पथि । निर्जगाम गृहात्तस्मादीप्यमान इवांशुमान् ॥ ५ ॥

तावज्जीवत, कलौ प्रलये सम्प्राप्ते सति देहं त्यजतेति शेषः ॥ ३७ ॥ तानिति । सर्वास्तानिति । पञ्चामरव्यतिरिक्तानित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्द
राजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

प्रभातायामित्यादि ॥ १ ॥ अग्निहोत्रमिति । वाजपेयातपत्रं चेति । तस्य धर्मानुष्ठानवलप्राप्तत्वाद्वाजचिह्नस्य सन्न्यस्तत्वाच्च सीतायाः पत्न्याः स्थितत्वा
दग्रेरपि स्थितिरिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ २ ॥ तत इति । महाप्रस्थानमर्हतीति महाप्रास्थानिकम् ॥ ३ ॥ तत इति । परं ब्रह्ममावर्तयन्निति । अकारा
न्तत्वमार्पम् । देवमन्त्रमित्यर्थः । प्रसज्य गृहीत्वेति । अङ्गुलीविवरप्रसक्तं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अव्याहरन्निति । निश्चेष्टः किञ्चित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादि

विषयकेन्द्रियचेष्टारहित इत्यर्थः । निस्सुखः पथि, पादुकादिमुखमुपेक्ष्य शर्कराकण्टकबाधां सोढुमुद्युक्तः निर्जंगामेत्यर्थः ॥ ५ ॥ रामस्येति । सपत्न्या पद्महस्ता ॥ ६-९ ॥ तमिति । नपुंसका वर्षवराः ॥ १०-१२ ॥ मन्त्रिण इति । प्रहृष्टवत्, देहविसर्जनसमये समीपावस्थानजः प्रहर्षः

रामस्य दक्षिणे पार्श्वे सपत्न्या श्रीरुपाश्रिता । सव्ये तु द्वीर्महादेवी व्यवसायस्तथाऽग्रतः ॥ ६ ॥ शरा नाना विधाश्चापि धनुरायतमुत्तमम् । तथाऽऽयुधानि ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥ वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी । ओङ्कारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव महीसुराः । अन्वगच्छन् महात्मानं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥ तं यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्तःपुरचराः स्त्रियः । सबृद्धबालदासीकाः सवर्ष वरकिङ्कराः ॥ १० ॥ सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ । रामं गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥ ते च सर्वे महात्मानः साग्निहोत्राः समागताः । सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजगमुर्महामतिम् ॥ १२ ॥ मन्त्रिणो भृत्य वर्गाश्च सपुत्रपशुबान्धवाः । सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन् प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजना वृताः । गच्छन्तमन्वगच्छंस्तं राघवं गुणरञ्जिताः ॥ १४ ॥ ततः सखीपुमांसस्ते सपक्षिपशुवाहनाः । राघव स्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः ॥ १५ ॥ स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टाः पुष्टाश्च वानराः । दृढं किलकिला शब्दैः सर्वे राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥

॥ १३-१५ ॥ स्नाता इति । किलकिलाशब्दैरिति, उपलक्षितमिति शेषः । सर्वमिति, वानरबलमिति शेषः ॥ १६ ॥

स०—तथा संहारशक्तिसहकारिणामपि मूर्ततयोपासकत्वमाह—शरा इति । एवं रौद्रशक्तिरेवा दर्शिता । आयुधाः उक्तस्योऽन्ये । पुरुषविग्रहाः । इयमुग्रशक्तिः । यद्यपि ‘आयुधं तु प्रहरणम्’ इति निबन्धनामरो नपुंसकमायुधशब्दं तथापि पुंनपुंसकाधिकारे लिङ्गानुशासने आयुधशब्दस्य “औधधायुध—” इत्यादिग्रहणात्पुंलिङ्गताप्यवगन्तव्या । तथाऽऽयुधाश्च ते सर्वे इति पाठः ॥ ७ ॥ वषट्कारः सोऽपि कर्मयोगः । इत्येते सर्वे अनुव्रताः । “वर्णात्कारः” इति यद्यप्यस्ति श्रौत्योक्त्यातन्त्रमेकवचनमिति वा छान्दस्त्वेन वा गुज्यते ॥ ८ ॥ स्वर्गद्वारं सान्तानिकादिवैकुण्ठपर्यन्तम् । तत्तद्योग्यतामनुसृत्य गतिः । अत एवमुक्तिः ॥ ९ ॥ अन्तःपुरचराः अन्तःपुरचर्यः । पचादिरयम् । तेनाकाशान्तता । अन्तःपुरचराः पुरुषाः विश्वस्ता वृद्धा वा ॥ १० ॥

नेति । ब्रीडित इति, भगवदपराधादिना पूर्वकृतेनेति शेषः ॥ १७-१९ ॥ यानीति । स्वर्गाय ब्रह्मलोकगमनाय ॥ २० ॥ २१ ॥ नेति । उच्छ्वसत्
सप्राणमित्यर्थः । सुसूक्ष्ममपि न दृश्यते, अननुयातमिति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा० नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

न तत्र कश्चिद्दीनो वा ब्रीडितो वाऽपि दुःखितः । हृष्टं प्रमुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥ १७ ॥ द्रष्टुकामोऽथ निर्यान्तं
रामं जानपदो जनः । यः प्राप्तः सोऽपि दृष्ट्वैव स्वर्गायानुगतो मुदा ॥ १८ ॥ ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः ।
आगच्छन् परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥ १९ ॥ यानि भूतानि नगरेऽप्यन्तर्धानगतानि च । राघवं तान्यनु
ययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥ यानि पश्यन्ति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च । सर्वाणि रामगमने ह्यनु
जग्मुर्हि तान्यपि ॥ २१ ॥ नोच्छ्वसत्तदयोध्यायां सुसूक्ष्ममपि दृश्यते । तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रताः
॥ २२ ॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥
अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् । सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः ॥ १ ॥ तां नदीमाकुलावर्तां
सर्वत्रानुसरन्नृपः । आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनन्दनः ॥ २ ॥ अथ तस्मिन् मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥ आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः । विमानशतकोटीभि
र्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥ दिव्यतेजोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् । स्वयम्प्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्य
कर्मभिः ॥ ५ ॥ पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः । वपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्
स्तूर्यशतैः कीर्णै गन्धर्वाप्सरसङ्कुले । सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ॥ ७ ॥

अध्यर्धेत्यादि । अर्धाधिकं योजनमध्यर्धयोजनम् । पश्चान्मुखाश्रितां पश्चान्मुखेन स्वेनाश्रिताम् ॥ १-४ ॥ दिव्येति । स्वयम्प्रभैः स्नेहं विना स्वयमेव
प्रकाशमानैः ॥ ५ ॥ पुण्या इति । महौघवत् महासमृद्धार्था ॥ ६ ॥ तस्मिन्निति । गन्धर्वाप्सरसङ्कुले गन्धर्वाप्सरसङ्कुले । पद्भ्यां समुपचक्रमे, गन्तु

मिति शेषः ॥७॥ तत इति । अन्तरिक्षादभ्याशमागत्याभापतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ भ्रातृभिरिति । स्विकां तनुमिति । त्वं विष्णुतनुं लक्ष्मणः शेषतनुं भरतो गरुडतनुं शत्रुघ्नो विष्वक्सेनतनुमित्यर्थः । तद्वाकाशं सनातनम् । “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्” इति श्रुत्युक्तपरमाकाशं विष्णवतारकुलस्थानं वैकुण्ठं

ततः पितामहो वाणीमन्तरिक्षादभाषत । आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ ८ ॥ भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्विकां तनुम् । यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् । वैष्णवीं तां महातेजस्तद्वाकाशं सनातनम् ॥ ९ ॥ त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित् प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् । त्वाम चिन्त्यं महद्भूतमक्षयं सर्वसङ्ग्रहम् ॥ १० ॥ यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः । विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ १२ ॥ ततो विष्णुमयं देवं पूजयन्ति स्म देवताः । साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥ ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च याः । सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥ सर्वं पुष्टं प्रमुदितं सुसम्पूर्णमनोरथम् । साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥ १५ ॥ अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह । एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनु याता मनस्विनः । भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः । लोकान् सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः ॥ १८ ॥ यच्च तिर्यग्गतं किञ्चित्त्वामेवमनुचिन्तयत् । प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या वै तत् सन्ताने निवत्स्यति ॥ १९ ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ २० ॥

वा प्रविशेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अनन्तरोक्तपक्षं विवृणोति-त्वं इत्यादिना । मायां लक्ष्मीम् । पूर्वपरिग्रहाम् अनादितया परिगृह्यमाणाम्, नित्यानपायिनी मित्यर्थः । त्वामिति । सर्वसङ्ग्रहं सर्वानुग्राहकम् । अक्षयं चाजरं तथेति च पाठः ॥ १०-१५ ॥ अथेत्यादि । विष्णुः विष्णुत्वं प्राप्तः रामः । लोकं दातुमर्हसि । आतिवाहिकतया दातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ कथं ब्रह्मविद्यारहितानामेषां ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्यत्राह-इमे हीति । भक्ताः भक्तिमन्तः, मत्कृते त्यक्तात्मानश्च ॥ १७ ॥ तदिति । सान्तानिकान् सान्तानिकास्थान् लोकान् सम्प्राप्ताः सन्तः यास्यन्ति, त्वल्लोकमिति शेषः ॥ १८ ॥ न केवलमेत एव, इतः परमपि ये

रामभक्तास्तेऽपि विष्णुलोकं प्राप्नुवन्तीत्याह-यच्चेति । ब्रह्मलोकादनन्तरे अव्यवहितोपरिदेशस्थे सर्वैर्गुणैर्युक्ते । “ एषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु ”
इति श्रुतेः । सर्वगुणैर्नित्ययुक्ते सान्तानिके निवत्स्यतीत्यनुकर्षः ॥१९॥२०॥ वानराणां तु आधिकारिकदेवांश्चात्तदेवशरीरप्रवेश एवेत्याह-वानराश्चे

वानराश्च स्विकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः । येभ्यो विनिस्सृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसम्भवाः ॥२१॥ तेषु प्रविविशे
चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम् । पश्यतां सर्वदेवानां स्वान् पितॄन् प्रतिपेदिरे ॥ २२ ॥ तथोक्तवति देवेशे गोप्रतार
मुपागताः । भोजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः ॥ २३ ॥ अवगाह्य जलं यो यः प्राणी ह्यासीत् प्रहृष्टवत् ।
मानुषं देहमुत्सृज्य विमानं सोऽध्यरोहत ॥ २४ ॥ तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम् । सम्प्राप्य त्रिदिवं
जग्मुः प्रभासुरवपुंषि च । दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २५ ॥ गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि
चराणि च । प्राप्य तत्तोयविक्लेदं देवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्नपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसाः । तेऽपि स्वर्गं
प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥ २७ ॥ ततः समागतान् सर्वान् स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि । जगाम त्रिदशैः सार्धं
सदा हृष्टैर्दिवं महत् ॥२८॥ इत्यार्षे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदुत्तरश्रीरामायणे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११०॥

त्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ तथेति । गोप्रतारं गोप्रताराख्यं तीर्थम् । हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः आनन्दाश्रुपूर्णतया विक्लवदृष्टयः ॥ २३-२५ ॥ गत्वेति । तत्तोय
विक्लेदं तत्तोयसेचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तत इति । दिवं परमाकाशं वैकुण्ठम् । त्रिदशैर्नित्यसूरिभिः, सदा हृष्टैरिति विशेषणात् । हृष्टैः प्रमुदितो

स०-दिवि स्थाप्य प्रस्थाप्य । यथामर्यादं त्रिदिवं स्वलोकम् “ अथ रामस्तु तच्छ्रुत्वा शङ्खचक्रगदाधरः । दधानोऽभयमुद्रां च दक्षिणेन करेण सः । पीताम्बरधरः स्रग्वी आरूढविनतामुतः । नागराजधृतच्छत्रः
कन्यकाधृतचामरः । शृण्वानो लोकशब्दं तु विष्वक्सेनस्य वेत्रिणः । अन्तरिक्षस्थितः श्रीमान् श्रिया भूम्या समाश्रितः । अनुगानानयामास सर्वान्निरवशेषतः । उवाह तार्क्ष्यस्तान् सर्वान् विग्रहान्तरमास्थितः ॥ ”
इति पाद्मोक्ताऽपि कथा उक्तीत्याऽविरोधेनानुसन्धेया ॥ २८ ॥

देवैर्जगाम त्रिदिवं महदिति च पाठः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥
अस्य काव्यस्य अपवर्गान्तिसाधकतया कथाशेषानुवादपूर्वकं पठनश्रवणादिषु फलमुपदिश्यते-एतावदित्यादि । सोत्तरमुत्तरकाण्डसहितम् । मुख्यं
सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तमेतदाख्यानम् । एतावदेव समर्यादम् एतावच्छ्लोकसर्गकाण्डसंख्याकमेव । न न्यूनं नाधिकम् ॥ १ ॥ तत इति । ततः स्वभक्त

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् । रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिष्ठितो
विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरम् । येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च
परमर्षयः । नित्यं शृण्वन्ति सन्तुष्टा दिव्यं रामायणं दिवि ॥ ३ ॥ इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् ।
रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ॥ ४ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् । सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य
यः पठेत् ॥ ५ ॥ पापान्यपि च यः कुर्यादहन्यहनि मानवः । पठत्येकमपि श्लोकं पापात् स परिमुच्यते ॥ ६ ॥
वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुं हिरण्यकम् । वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥ एतदाख्यानमायुष्यं
पठन् रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८ ॥

जनस्य स्वर्गलोकाप्रापणानन्तरम्, विष्णुः स्वर्गलोके परमस्वर्गे वैकुण्ठे, यथापुरं यथापूर्वम्, प्रतिष्ठितः । स्वर्गशब्दस्य लोकपरत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थं विष्णुं
विशिनष्टि येनेति ॥ २ ॥ इदं च रामायणं न केवलं मनुष्याणां भोग्यं; किन्तु देवतानामपि भोग्यमेवेत्याह-तत इति । ततः ब्रह्मस्थानपूजितत्वादेः ॥ ३ ॥
इदमिति । इदमाख्यानं रामायणरूपम्, आयुष्यम् आयुर्वर्धनम्, सौभाग्यं सौभाग्यवर्धनम्, श्राद्धे च श्रावयेत्, अक्षय्यपितृतृप्त्यर्थमिति शेषः ॥ ४-७ ॥
एतादिति । लोकेऽस्मिन्, महीयत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥

अयोध्येति । निवासं मुजनाश्रयत्वम् ॥ ९ ॥ एतदाख्यानमिति । सहोत्तरमिति । अभिषेकानन्तरवृत्तान्तः । सीताभूषणप्रवेशानन्तरभाविवृत्तान्तस्तु

अयोध्याऽपि पुरी रम्या शून्या वर्षगणान् बहून् । ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयास्यति ॥ ९ ॥ एतदाख्यान
मायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम् । कृतवान् प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ १० ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाज
पेयायुतस्य च । लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य मानवः ॥ ११ ॥ प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि । गतानि तेन लोकेऽस्मिन् येन रामायणं श्रुतम् ॥ १२ ॥ हेमभारं
कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति । यश्च रामायणं लोके शृणोति सदृशाबुभौ ॥ १३ ॥ सम्यक्छूड्वासमायुक्तः
शृणुते राघवीं कथाम् । सर्वपापात् प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १४ ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मी
किना कृतम् । यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्द्वैष्णवीं तनुम् ॥ १५ ॥ पुत्रदाराश्च वर्धन्ते सम्पदः सन्ततिस्तथा ।
सत्यमेताद्विदित्वा तु श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥ १६ ॥ गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अपुत्रो
लभते पुत्रमधनो लभते धनम् । सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥ १८ ॥ यः पठेच्छृणुयान्नित्यं चरितं
राघवस्य ह । भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १९ ॥ चिन्तयेद्राघवं नित्यं श्रेयः प्राप्तुं य
इच्छति । श्रावयेदिदमाख्यानं ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ॥ २० ॥ यस्त्विदं रघुनाथस्य चरितं सकलं पठेत् ।
सोऽसुक्षये विष्णुलोकं गच्छत्येव न संशयः ॥ २१ ॥ पिता पितामहस्तस्य तथैव प्रपितामहः । तत्पिता तत्पिता
चैव विष्णुं यान्ति न संशयः ॥ २२ ॥

सभविष्यमित्युच्यते । कृतवान् प्रचेतस इति । तद्रामायणं ब्रह्माप्यन्वमन्यत । अपि प्राधान्ये । अन्वमन्यत अङ्गीकृतवान् । सदा पठति स्मेत्यर्थः ।

अत्र यकारो गायत्र्यक्षरम् । तेन गायत्रीविवरणं समायणमिति सूचितम् ॥ १०-२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटारुख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ श्रीरस्तु । शुभमस्तु । श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीवरवरमुनये नमः ॥

चतुर्वर्गप्रदं नित्यं चरितं राघवस्य तु । तस्माद्यत्नवता नित्यं श्रोतव्यं परमं सदा ॥ २३ ॥
शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ २४ ॥
एवमेतत् पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायामुत्तरश्रीरामायणे
एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ उत्तरकाण्डं समाप्तम् ॥

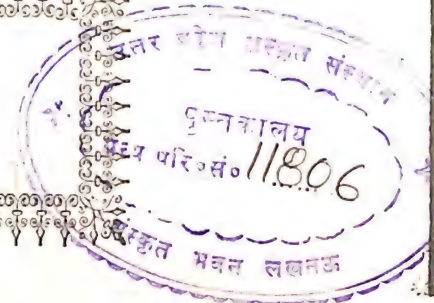
इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेकादुद्धूतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलापाम्पतरोषधीशः ।

श्रीमान् गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्धप्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलामन्त्यकाण्डस्य टीकाम् ॥

इति श्रीगोविन्दराजीयभूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तीर्थीयेति व्याख्याचतुष्टयोपेतं श्रीवाल्मीकिरामायणं समाप्तम् ।

॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे उत्तरकाण्डम् ॥

श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयारुपव्याख्याचतुष्टयालंकृतं
मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् - रामायणम् - मुनिभाष्यम् - टीका - टीकाटीका - टीकाटीकाटीका

मुनिभावप्रकाशिकादिव्याख्यादृताटिप्पणीसमलङ्कितं च समाप्तम् ।

